

บทที่ ๕

ตัวละครหญิงในวรรณคดีนิทานและการแสดง

วรรณคดีนิทานและวรรณคดีการแสดงเป็นรูปแบบของวรรณคดีไทยที่นิยมกันมาก ผู้วิจัยนำวรรณคดีนิทานและวรรณคดีการแสดงมากล่าวด้วยกันในบทนี้ เพราะเห็นว่าวรรณคดีทั้งสองประเภทเป็นวรรณคดีที่แต่งเพื่อเล่าเรื่อง นิทานเป็นรูปแบบของวรรณคดีมุขปาฐะที่มีมาก่อน ต่อมาแทนการเล่าเรื่องอย่างเดียว ได้นำมาประสานกับศิลปะแขนงอื่น ๆ คือ นาฏศิลป์และดุริยางคศิลป์ ทำให้นอกจากจะใช้ศิลปะการเล่าเรื่องด้วย ภาษา คือวรรณศิลป์แล้ว ยังใช้ศิลปะของการแสดง คือ นาฏศิลป์ ด้วย มีทั้งการแสดงในรูปของละคร โขน หนัง หุ่น และเสภา อย่างไรก็ตาม สิ่งที่เป็นวัตถุประสงค์สำหรับเรื่องในวรรณคดีนิทานและวรรณคดีการแสดงของไทยโดยมากมักจะมีที่มาจากชาดกในพุทธศาสนา บางส่วนได้ที่มาจากวรรณคดีสันสกฤตและนิทานพื้นบ้าน ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น นักเล่านิทานอาชีพอย่างเช่น สุนทรภู่ ได้สร้างสรรค์นิทานคำกลอนขึ้นเป็นจำนวนมากโดยผสมผสานแนวเรื่องอุคตคติเข้ากับวัตถุประสงค์ซึ่งมาจากหลายที่หลายทาง

ตัวละครเป็นส่วนประกอบสำคัญในวรรณคดีนิทานและวรรณคดีการแสดง เพราะตัวละครเป็นผู้แสดงพฤติกรรม ทำให้เหตุการณ์ต่าง ๆ ในเรื่องดำเนินไปตามโครงเรื่องที่ยูเขียนกำหนดไว้ ตัวละครที่โดดเด่นในวรรณคดีบางเรื่องอาจจะทำให้ผู้อ่านนิยมชมชอบวรรณคดีเรื่องนั้นเป็นพิเศษ และจดจำตัวละครนั้นได้เป็นอย่างดี เช่น ทูมาน ในบทละครเรื่องรามเกียรติ์ พระสังข์ ในบทละครเรื่องสังข์ทอง ชชกในเรื่องมหาเวสสันดรชาดก เป็นต้น โดยปกติ ตัวละครฝ่ายชายจะเป็นตัวละครเอกที่สำคัญที่สุดของเรื่อง จะเห็นได้ว่าวรรณคดีไทยส่วนใหญ่ตั้งชื่อเรื่องตามชื่อของ "พระเอก" เช่น อีเหนา รามเกียรติ์ อุรุฑู พระอภัยมณี สังข์ทอง สิงหไกรภพ ฯลฯ ทั้งนี้เป็นเพราะเรื่องราวในนิทานและการแสดงส่วนใหญ่ผู้แต่งเรื่องสำคัญอยู่ที่เรื่องของตัวละครฝ่ายชาย วรรณคดีไทยที่มีแก่นเรื่องเป็นเรื่องของตัวละครหญิง และใช้ชื่อตัวละครหญิงเป็นชื่อเรื่องจึงมีอยู่ไม่มาก ได้แก่ กากิมโนห์รา แก้วหน้าม้า และพิกลทอง ฯลฯ ซึ่งน่าสังเกตว่าส่วนใหญ่เป็นนิทานพื้นบ้านมากกว่า

วรรณคดีราชสำนัก ๑ อย่างไรก็ตาม ถึงแม้ว่าวรรณคดีไทยหลายเรื่องไม่ได้เน้นเรื่องราวของตัวละครหญิงเป็นพิเศษ แต่ตัวละครหญิงในวรรณคดีไทยบางเรื่องมีบทบาทสำคัญต่อการดำเนินเรื่อง บางเรื่องอาจจะมีบทบาทเด่นกว่าตัวละครชาย เช่น ประทุมวดี ในลิลิตเพชรมงกุฎ บางเรื่องมีบทบาทเสริมตัวละครชาย เช่น มัทรี ในร้อยยาวมหาเวสสันดรชาดก เพื่อนแพง ในลิลิตพระลอ บางเรื่องมีบทบาททัดเทียมตัวละครชาย เช่น สวรรณมาลี ละเวงวิธฟ้า และตัวละครหญิงอื่น ๆ ในนิทานคำกลอนเรื่องพระอภัยมณี วันทอง ในเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน เป็นต้น

วรรณคดีไทยโบราณส่วนใหญ่ผู้แต่งจะแสดงเรื่องราวที่เป็นอิทธิฤทธิ์ปาฏิหาริย์ ดังนั้นตัวละครในเรื่องอาจจะมีคุณสมบัติพิเศษพิสดารเหนือธรรมชาติของมนุษย์ เช่น การเหาะเหินเดินอากาศ การล่องหนหายตัว การใช้เวทมนตร์ ฯลฯ แต่ในด้านลักษณะนิสัยของตัวละครแล้ว จะเห็นได้ว่า ตัวละครทุกตัวมีลักษณะนิสัยที่ถ่ายแบบมาจากมนุษย์ปุถุชนตามข้อจำกัดของสังคมและวัฒนธรรมอย่างหนึ่ง กับตามความลึกซึ้งซับซ้อนของจิตใจมนุษย์เท่าที่ผู้แต่งมีประสบการณ์ชีวิตจะหยั่งรลกลซงไปถึงอีกอย่างหนึ่ง ยิ่งผู้แต่งมีฝีมือในการสร้างตัวละครนั้นให้สมจริงมากเท่าไร ผู้อ่านจะยิ่งรู้สึกตัวละครนั้นมีชีวิตตนยืนชนเท่านั้น ทำให้ผู้อ่านผูกพันกับตัวละครและมีอารมณ์ร่วมกับผู้แต่ง

๑ ตรีศิลป์ บุญขจร ได้ศึกษาวิจัยกลอนสวดภาคกลาง พบว่านิทานกลอนสวดที่ตัวละครหญิงมีบทบาทสำคัญผู้แต่งนำไปใช้เป็นชื่อเรื่องมีไม่มากนัก ได้แก่ นางแดงอ่อน นางสีประดณ นางอุทัย เป็นต้น บางเรื่องแม้ตัวละครหญิงจะมีบทบาทเด่นที่สุดในเรื่อง ผู้แต่งก็ยังตั้งชื่อเรื่องด้วยชื่อตัวละครชาย เช่น เรื่องเคไซไซย มีนางพรหมเกษรเป็นตัวละครเอก

ตรีศิลป์ บุญขจร, "กลอนสวดภาคกลาง : การศึกษาเชิงวิเคราะห์," (วิทยานิพนธ์ปริญญาตรีบัณฑิต สาขาวิชาภาษาไทย บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๐), หน้า ๒๑๒.

ตัวละครในวรรณคดีนิทานและการแสดงจะมีบทบาทและพฤติกรรมที่เป็นเหตุเป็นผล สอดคล้องกับโครงเรื่องและแก่นเรื่องที่กำหนดไว้ การศึกษาลักษณะและพฤติกรรมของตัวละครจะทำให้ผู้อ่านเข้าใจแก่นเรื่อง และความสัมพันธ์ของตัวละครกับโครงเรื่องและแก่นเรื่อง ได้ชัดเจนยิ่งขึ้น โครงเรื่องของวรรณคดีนิทานและการแสดงมักประกอบไปด้วยความขัดแย้งและพฤติกรรมของตัวละคร ความขัดแย้งของตัวละครมีทั้งความขัดแย้งภายใน คือ ความขัดแย้งในตัวเองของตัวละครนั้น กับความขัดแย้งภายนอก คือความขัดแย้งของตัวละครนั้นกับตัวละครอื่น ธรรมชาติ หรือสังคม เมื่อมีความขัดแย้งก็เกิดมปัญหาในเรื่อง ผู้แต่งจะต้องแสดงว่ามปัญหาของความขัดแย้งนั้นมาจากมูลเหตุใดและจะคลี่คลายไปอย่างไร เหตุแห่งปัญหาและการคลี่คลายปัญหาย่อมแสดงออกด้วยพฤติกรรมของตัวละคร ทั้งการกระทำ คำพูด ตลอดจนทัศนคติของตัวละครนั้น พฤติกรรมของตัวละครย่อมเป็นปฏิสัมพันธ์กับลักษณะนิสัยทั้งในส่วนที่เป็นคุณลักษณะและโทษลักษณะของตัวละครนั้น หมายความว่าลักษณะนิสัยทั้งดีและไม่ดีย่อมก่อให้เกิดพฤติกรรม และพฤติกรรมย่อมสะท้อนให้เห็นลักษณะนิสัยทั้งดีและไม่ดีของตัวละครนั้นด้วย การสร้างลักษณะนิสัยของตัวละครให้สมจริงย่อมทำให้พฤติกรรมนั้นมีเหตุผล ความสมจริงในลักษณะนิสัยของตัวละครย่อมสัมพันธ์กับบริบททางสังคมวัฒนธรรมและความเข้าใจในองค์ประกอบของความเป็นมนุษย์ เหมือนดังที่ ดร.วิทย์ ศิวะศรียานนท์ กล่าวถึง การสร้างตัวละครในวรรณกรรมชั้นเยี่ยมว่า

ถ้าเราจะลองวิเคราะห์หัดตัวละครในนิพนธ์ของกวีชั้นเยี่ยม เช่น สุนทรภู่ เซกส์เปียร์ เกอเตอะ ราซีน และบัลซัค เราจะเห็นว่านอกจากลักษณะซึ่งแสดงว่าเป็นบุคคลในสมัยใด ชาติภาษาใด และอยู่ในชั้นวรรณะไหน ซึ่งสรุปรวมเรียกว่าลักษณะที่บ่งถึงอิทธิพลของสังคมแล้ว ยังมีลักษณะพิเศษบางอย่างในตัวละครนั้น ซึ่งเป็นลักษณะของมนุษย์ทุกกาลสมัยและทุกชาติทุกภาษา ซึ่งเป็นอิสระแก่อาณาจักรสิ่งแวดล้อม และกวีนั้นเป็นผู้ปากเอกรหรือผู้ปากพิน ๗ ก็เห็นกันได้ตรงนแหละ ๒

๗วิทย์ ศิวะศรียานนท์, วรรณคดีและวรรณคดีวิจารณ์, พิมพ์ครั้งที่ ๖ (พระนคร : อักษรเจริญทัศน์, ๒๕๑๑), หน้า ๑๔๘.

ตัวละครหญิงเป็นตัวละครที่ขาดเสียมิได้ในวรรณคดีนิทานและการแสดง แม้บางเรื่องจะไม่มีโครงเรื่องหรือแก่นเรื่องเน้นที่ตัวละครหญิงโดยตรง แต่ตัวละครหญิงเป็นส่วนประกอบสำคัญส่วนหนึ่งที่ก่อสร้างขึ้นเพื่อให้เนื้อเรื่องสอดร้อยเข้าด้วยกันอย่างเป็นเหตุเป็นผล และทำให้มีแก่นเรื่องนำเสนอสารได้ชัดเจนขึ้น หากจะพิจารณาแก่นเรื่องของวรรณคดีนิทานและการแสดงทั่วไปแล้ว จะพบว่าแก่นเรื่องสำคัญอย่างหนึ่งคือความทุกข์จากความรัก อาจเป็นเรื่องที่แสดงความร้อนรนของความรัก เช่น ลิลิตพระลอ เสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน หรือการพลัดพรากจากคนรัก เช่น อิเหนา รามเกียรติ์ จะเห็นได้ว่าตัวละครหญิงมีบทบาทที่ก่อให้เกิดความทุกข์นั้น แม้ในวรรณคดีที่มาจากพุทธศาสนา ตัวละครหญิงก็มีความสำคัญ เช่น ร่ายยาวมหาเวสสันดรชาดก การที่พระนางมัทรีหรือไมทราในการกระทำบุตรทานและทารบรีจาคของพระเวสสันดร ส่งผลให้การบำเพ็ญทานบารมีของพระเวสสันดรสำเร็จผลและบรรลุประไพริฎฐตามพระราชประสงค์

ดังนั้น ในบทนำผู้วิจัยจะศึกษาวิเคราะห์ตัวละครหญิงในวรรณคดีนิทานและการแสดงเรื่องสำคัญในสมัยอยุธยาและสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น โดยพิจารณาจากบทคลิกภาพภายนอกและลักษณะนิสัย อันนำไปสู่การแสดงบทบาทและพฤติกรรมในเรื่อง เพื่อให้เห็นว่าตัวละครหญิงที่เลือกมาศึกษาเหล่านี้ มิใช่เป็นเพียง "นางเอก" ที่ผู้แต่งสร้างขึ้นเพื่อให้เข้าคู่กับ "พระเอก" เท่านั้น หากแต่เป็น "ตัวละครเอก" ที่มีความสำคัญและมีความสัมพันธ์กับโครงเรื่องและแก่นเรื่องของวรรณคดีเรื่องนั้น ๆ

๔.๑ ตัวละครหญิงในวรรณคดีนิทานและวรรณคดีการแสดงสมัยอยุธยา

วรรณคดีนิทานและวรรณคดีการแสดงที่แต่งในสมัยอยุธยา ส่วนใหญ่ผู้แต่งจะเป็นต้นฉบับสมุดไทยที่ยังไม่มีการตีพิมพ์ เช่น บทละครนอกจำนวนมาก ซึ่งบางเรื่องพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงพระราชนิพนธ์ขึ้นใหม่เป็นบทละครนอกของหลวง วรรณคดีบางเรื่องเป็นเรื่องที่แต่งค้างไว้ไม่จบและได้มีการแต่งต่อในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ได้แก่เรื่องสมุทรโฆษคัมภีร์ บางเรื่องต้นฉบับไม่สมบูรณ์ จึงมีการชำระใหม่ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น เช่นกัน ได้แก่ อิเหนา รามเกียรติ์ อรุณาทศกัณฐ์ ขุนช้างขุนแผน ดังนั้น วรรณคดีนิทานเรื่องที่เด่นที่สุดในสมัยอยุธยาที่นำมาวิเคราะห์ในที่นี้ คือ ลิลิตพระลอ ซึ่งตัวละครหญิงที่

เลือกมาศึกษาเป็นพิเศษคือ พระเพื่อนพระแพง ส่วนตัวละครหญิงอื่น ๆ จะกล่าวไปพร้อมกันด้วย เนื่องจากตัวละครหญิงทุกตัวในเรื่องล้วนมีความสำคัญต่อโครงเรื่องและแก่นเรื่อง

๕.๑.๑ เพื่อนแพง

ลักษณะของตัวละครย่อมประกอบไปด้วยบุคลิกภาพภายนอกคือ รูปร่าง และบุคลิกภาพภายในคือ ลักษณะนิสัย โดยมากแล้วจะพบว่ากวีมักจะกล่าวชมความงามของตัวละครหญิงในวรรณคดีทุกเรื่อง หากความงามเป็นส่วนสำคัญของการดำเนินเรื่อง กวีจะยิ่งพรรณนาความงามของตัวละครนั้นโดยละเอียด ในเรื่อง ลิลิตพระลอ ความงามของพระลอและพระเพื่อนพระแพง เป็นจุดสำคัญที่ดึงดูดตัวละครให้มิชะตากรรมร่วมกัน โครงเรื่องของลิลิตพระลอกำหนดว่าราชตระกูลของพระลอและพระเพื่อนพระแพงเป็นศัตรูกัน ดังนั้นตัวละครทั้งสองฝ่ายจึงไม่มีโอกาสได้พบกัน ความงามที่ดึงดูดให้ชายหญิงทั้งสามเกิดความรักในกันและกันถูกเล่าขานผ่านเพลงขอ โดยปกติแล้ว ตัวละครชายมักจะหลงใหลในความงามของตัวละครหญิงและทำให้เกิดความมุ่งมั่นที่จะได้นางเป็นคู่ครอง เช่น อิเหนาหลงนางจินตะหราและบชบา แต่ในลิลิตพระลอ พระเพื่อนพระแพงเป็นฝ่ายเริ่มหลงใหลในความงามของพระลอตามที่ได้ยินจากเพลงขอก่อน พี่เลี้ยงผู้จงรักภักดีจึงอาสาทำการให้พระราชธิดาสมบารัณฯ พดกกรรมของตัวละครฝ่ายหญิงจึงทำให้เกิดความขัดแย้งระหว่างแรงบารัณฯของมนุษย์กับจารีตของสังคมา

ผู้แต่งกล่าวถึงความงามของพระเพื่อนพระแพงไว้ว่า

"ทรงโฉมจันทร์งามเงื่อน ชื่อท้าวเพื่อนท้าวแพง จักแถลง
โฉมเลิศล้วน งามถึพิศงามถ้วน แห่งต้องตติใจ บารนี้"

คำกล่าวถึงความงามของพระเพื่อนพระแพงยังอยู่ในคำขอยอโฉม ซึ่งนางรินนางโรยพี่เลี้ยงทั้งสองวางอุบายให้คนของตนขึ้นล่องค้าขายระหว่างเมืองสรวงและเมืองสรอง แล้วขับขอยอโฉมนางกษัตริย์ทั้งสอง เพื่อให้พระลอได้ข่าวและทำทายเป็นบังเกิดความสนใจ คำขอกล่าวขานถึงความงามของพระนางทั้งสององค์ไว้ดังนี้

โถมสองเหมือนหยาดฟ้า	ลงดิน
งามเงื่อนอัสรอินทร์	สู่หล้า
อย่าคิดอย่าควรถวิล	ถึงยาก แลนา
ชมเยะเย่มทั่วหล้า	หน่อท้าวมีบุญ

การเปรียบเทียบงามของนางเหมือนดวงจันทร์ และความเปรียบว่า นางคือนางฟ้านางสวรรค์เช่นนี้เป็นความเปรียบแบบอุดมคติที่มักจะใช้โดยทั่วไป ดังได้กล่าวไว้ในบทครวญชมโถมนางในวรรณคดีนี้ราศ

อย่างไรก็ตาม ถึงแม้จะไม่ได้บรรยายโดยละเอียด ความงามของพระเพื่อนพระแพงก็มีพลังแรงดึงดูดให้พระลอเกิดความสนใจในตัวนางไม่ยิ่งหย่อนไปกว่ากัน เพราะเมื่อฟังคำขอยอโถมพระนางทั้งสอง พระลอถึงกับบังเกิดความก้ำกัณฑ์ คิดเหมือนว่าเห็นนางอยู่ต่อหน้า และ "นอนแนบสองข้างเนื้อ แนบเนื้อชมเชย"

โดยธรรมชาติแล้ว รูปโถมเป็นสิ่งที่ปลุกเร้าสัญชาตญาณทางเพศให้แก่สัตว์โลกทั้งปวง แม้ในหมู่มนุษย์ก็เช่นเดียวกัน เมื่อถึงฤดูผสมพันธ์ สัตว์บางชนิดจะมีการเปลี่ยนแปลงทางร่างกายทั้งขนาดและสีเพื่อดึงดูดความสนใจของเพศตรงข้าม ดังนั้น การที่หนุ่มสาวทั้งสามต่างหลงใหลในรูปโถมของกันและกัน ทั้งที่ยังไม่ได้เห็นตัวจริงจึงเป็นการแสดงให้เห็นอำนาจของความเสน่ห์ทางธรรมชาติ และเมื่อทั้งสามพระองค์ทอดพระเนตรเห็นกันเป็นครั้งแรกต่างตะลึงและแสดงความรู้สึกชื่นชมในความงามของกันและกัน พระเพื่อนพระแพงเมื่อแรกเห็นพระลอก็จ้องดูโดยไม่กระพริบตา ดังนี้

สองเห็นโถมเจ้าแผ่นดิน	ภาวคล
งามเงื่อนทินกรกล	แว่นฟ้า
ลิมอายอ่อนลิมตา	ตาต่อ พระนา
พิศប់พริบไอ้อ้า	เทพไสยาโฉน ฯ

การเปรียบพระลอเป็นพระอาทิตย์แสดงถึงพลังอำนาจอันร้อนแรงที่ทำให้ทั้งสองนาง "ลิมความอาย" และ กล้ามองสู่ตาโดยไม่กระพริบ เพราะตะลึงในรูปโถมที่งามราวกับ

เทพ ไม่เพียงแต่พระเพื่อนพระแพงเท่านั้นที่ตะลึงในความงามของพระลอ พระลอมิโถมงามยิ่งดั่งที่กล่าวไว้ว่า "โถมบาศพิตรเบื่อง ใจโลก" ซึ่งหมายความว่า แม้แต่โลกยังหมดเบื่องใจกับการชื่นชมความงามของพระองค์ ดั่งนั้นมนุษย์ชายหญิงที่เพียงได้ยินคำรำลือจึงเกิดอาการที่กล่าวว่า "สาวหนุ่มพึ่งเป็นบ้า อยู่เพียงไทยทน" พระเพื่อนพระแพงซึ่งเป็นมนุษย์บุ่กชนเพียงได้ยินเพลงชอยโถมก็ถึงกับร่ำว่า "ระทวยคจวล์ยทอง ครวญไคร่เห็นนา" แม้เห็นพระองค์จริงจึงยังตะลึงจนลืมตัว ฝ่ายพระลอเมื่อทอดพระเนตรเห็นพระเพื่อนพระแพงเป็นครั้งแรก ซึ่ง "พิศพิศคนอง ไททานท้าวลิมตน" ก็ตรัสชมความงามของนางว่า

บัวทองเด็ดแต่น้ำ	เอามา แลนา
แล้วดวงคารา	หยาดน้ำ
ฤจันทร์จากเวหา	หาพิ พระเอย
เรียมเร่งคิดหน้าหน้า	หนุ่มหน้าตัดใจ ๆ

"ดอกบัวทอง" "ดวงดาว" และ "ดวงจันทร์" ล้วนเป็นสัญลักษณ์แทนความงามของพระเพื่อนพระแพง และเป็นความเปรียบที่นิยมใช้ทั่วไปจนเป็น "ขนบ" ทางวรรณศิลป์

จากที่ได้กล่าวมานี้ จะเห็นได้ว่า กวีไม่เพียงพรรณนาความงามของพระเพื่อนพระแพงและพระลอตามขนบของการแต่งวรรณคดีที่ต้องชม โถมตัวละครเท่านั้น แต่ยังแสดงให้เห็นพลังของความงามที่สามารถไข่น้ำวใจของแต่ละฝ่ายให้ลุ่มหลงรักใคร่กันและกัน ลักษณะอย่างหลังนี้สัมพันธ์กับแก่นเรื่องของลิลิตพระลอที่ต้องการแสดงให้เห็นว่าความพินาศของมนุษย์มาจากความอ่อนแอของมนุษย์เอง พระลอและพระเพื่อนพระแพงจึงไม่ใช่ตัวละครแบบอคติที่มีความสมบรูณ์เลิศเหมือนเช่นรูปโถมที่ปรากฏให้เห็นภายนอก หรือฐานะทางสังคมที่สูงส่ง ตัวละครทั้งสามต่างมีจุดบกพร่องเช่นเดียวกับมนุษย์บุ่กชนทั่วไป คือ หลงใหลในรูป รส กลิ่น เสียง สัมผัส ซึ่งล่อลวงให้มนุษย์ขาดสติและไร้ปัญญาที่จะพิจารณาเหตุผล

เมื่อพิจารณาจากบทบาทและพฤติกรรมของพระเพื่อนพระแพง อาจสรุปได้ว่านางทั้งสองเป็นตัวละครหญิงที่มีจิตใจเด็ดเดี่ยว รู้ใจตนเอง มุ่งมั่น และฉลาด เพราะสิ่งที่นางกระทำลงไป คือ การพยายามจะให้พระลอเดินทางมายังเมืองสรองเพื่อพระนางจะได้เป็น

ชายาของพระลอ เป็นสิ่งที่ต้องต่อสู้กับอุปสรรคหลายประการ ได้แก่จารีตประเพณีที่สอนว่าผู้หญิงไม่ควรแสดงความรักใคร่ชื่นชมผู้ชายให้ผู้อื่นรับรู้ นอกจากนี้นางยังเป็นราชธิดาของกษัตริย์ไม่ใช่คนสามัญ การวางตัวให้สมกับเกียรติยศฐานะตำแหน่งยังเป็นสิ่งสำคัญ อุปสรรคอีกประการหนึ่งคือเมืองสรวงและเมืองสรองเป็นศัตรูกัน เพราะพระบิดาของพระลอทรงประหารพระอัยกาของพระเพื่อนพระแพงสิ้นพระชนม์ในสนามรบ อุปสรรคเหล่านี้ทำให้โครงเรื่องมีความขัดแย้ง ความรักระหว่างพระลอและพระเพื่อนพระแพงจึงดำเนินไปอย่างมีอุปสรรคแน่นอน การต่อสู้กับอุปสรรคเหล่านี้แสดงให้เห็นว่าพระเพื่อนพระแพงเป็นตัวละครที่มีพัฒนาการที่สะสมความมานะพยายามเพื่อเอาชนะอุปสรรค ในตอนแรก หลังจากฟังเพลงขอยอโฉมซึ่งเร้าใจให้บั่นบ่วนแล้ว นางทั้งสองบังเกิดความสนใจ และแปลกใจว่าเหตุใดนางจึงมีจิตใจจดจ่ออยู่กับพระลอชายผู้หนึ่งไม่เคยเห็นหน้า และเป็นศัตรูต่างเมืองตลอดเวลา กวีใช้โคลงบทหนึ่งพรรณนาความสับสน ว้าวุ่นใจและความขัดแย้งในใจของตัวละครฝ่ายหญิง ดังนี้

พระแพงพระเพื่อนเพียง	พิศวง
นับอยู่ในใจจง	จอตไ้
มลักเห็นดอกกลหลง	จงนเงื่อน อยู่นา
อกอ่อนระทวยไหม้	สรากหน้าตาหมอง

ความขัดแย้งในใจทำให้เกิดความร้อนรนจน "อกอ่อนระทวยไหม้" และแสดงออกทางหน้าตาที่เศร้าหมองเพราะความทุกข์อัดอั้นใจ เมื่อพลเสียงสังเกตุเห็น พยายามซักถามเอาความจริง พระเพื่อนพระแพงไม่ยอมตอบเพราะสิ่งที่อยู่ในใจคือความขัดแย้งระหว่างความรักรักผู้ชายตามธรรมชาติของหญิงสาว กับจารีตวัฒนธรรมที่บังคับไม่ให้ผู้หญิงเปิดเผยความรู้สึกของตน

หากเราย้อนไปพิจารณาคำสอนผู้หญิงโสคติในสุภาษิตสอนสตรีของสุนทรภู่ ที่กล่าวว่า

แมนจักรรักไว้ใอารมณ์ อย่รักชมนอกหน้าเป็นราศี

เราจะพบว่าพระเพื่อนพระแพงอยู่ภายใต้จารีตการครองตัวของหญิงสาว เมื่อทรง

รู้สึกว่ารักพระลอหลังจากฟังคำรำลือเรื่องรูปโฉมของพระองค์แล้ว ทั้งสององค์ไม่กล้าเปิดเผยความรู้สึกของตนกับผู้ใดแม้แต่พี่เลี้ยงที่สังเกตเห็นว่าพระนางทุกข์ใจ พระนางได้แต่บอกถึงความทุกข์ครั้งนั้น "เจ็บเพื่อเหลือแม่เดิน" และเป็นสิ่งที่ "บอกแล้วจะไว้หน้าแห่งใด นะพี่ ความอายุใครช่วยได้ นะพี่ อายแก่คนไส้ทันท้ว นะพี่ แทนงตัวตายดีกว่า นะพี่" ด้วยความคิดที่ว่า คนที่รู้ความในใจของพระองค์จะหัวเราะเยาะ ซึ่งทำให้ยิ่งอับอายจนตายเสียดีกว่า ทำให้พระเพื่อนพระแพงบอกเป็นนัยให้พี่เลี้ยงคิดเอาเองว่า ต้นเหตุแห่ง "ใช้ใจแต่จักตายดีกว่า ไส้หนา" นั่นคืออะไร คำตอบของพระนางคือบทโคลงบทนี้

เสียงภาเสียงเล่าอ้าง	อันใด พี่เอ๋ย
เสียงย่อมยอศใคร	ทั่วหล้า
สองเขือพหลับไหล	ลิมต้น
สองพี่คิดเองอ้า	อย่าได้ถามเมื่อ

หลังจากพี่เลี้ยงเดาความได้ จึงอาสาจะส่งข่าวให้พระลอรู้เพื่อจะได้เสด็จมาหาพระเพื่อนพระแพงคัดค้านเพราะถือเป็นการกระทำที่หน้าอายและผิดจารีตที่จะชักชวนผู้ชายให้มาสู่เรือน พระนางยินดีเจ็บปวดจนสิ้นพระชนม์ดีกว่าจะเจ็บอายเพราะถูกปฏิเสธรัก

ความคิดผิดรีตได้	ความอาย พี่เอ๋ย
หญิงสื่อชักชวนชาย	สู่หย้า
เจ็บเพื่อว่าแห่งตาย	ดีกว่า ไส้หนา
เหือกหากรักทั่วท้าว	ไปรู้จักเมื่อ

"จารีต" ที่พระเพื่อนพระแพงกล่าวถึงคือคำสั่งสอนอบรมผู้หญิงไทยแต่โบราณว่าไม่ให้แสดงอาการเชิดชวนทางเพศ และแสดงความรักกับผู้ชายก่อน ผู้หญิงถูกสอนให้เป็นฝ่าย "สนอง" มิใช่ผู้ "เสนอ" ดังนั้น พระเพื่อนพระแพงจึงคิดว่าเป็นสิ่งที่น่าละอาย หากพระลอรู้นางหลงรักโดยพระลอยังไม่รู้จักนาง วิธีการที่ดีที่สุดที่นางรับนางโรยพี่เลี้ยงช่วยจัดการให้คือส่งคนไปค้าขายในเขตเมืองสรวง และสร้าง "ข่าวลือ" ให้ไปถึงพระกรรณของพระลอ นั่นคือ การขับชอยอโฉมพระเพื่อนพระแพงเพื่อเรียกร้องความสนใจ

จะเห็นได้ว่าสิ่งที่ เป็น "จารีต" ของสังคมเป็นกรอบทางอุดมคติแห่งความประพฤติ แต่เมื่อถึงที่สุดแล้วก็มีอาจสกัดกั้นความปรารถนาตามธรรมชาติของมนุษย์ได้ จารีตประเพณี เป็นเครื่องมือในการควบคุมสังคม < Social Control > การทำผิดมาตรฐานที่สังคม กำหนดอาจถูกลงโทษทั้งทางกฎหมายและประเพณี แต่เนื่องจากบางครั้งมนุษย์ไม่ได้คิดและไม่ได้เชื่อว่าสิ่งที่ตนเลือกกระทำเป็นความผิดเพราะแรงปรารถนาตามธรรมชาติของมนุษย์มีพลัง กล้าแข็งกว่า จารีตฝังลึกในสังคมจึงทำให้ผู้กระทำเพียงรู้สึกอับอายหากมีเพื่อนล่วงรู้ แต่ จะไม่รู้สึกอับอายหรือรู้สึกผิด รู้สึกกลัวการตำหนิติเตียน หากคิดว่าไม่มีใครเห็นการกระทำนั้น ความอายจึงเป็นเครื่องยับยั้งใจและเป็นกระบวนการควบคุมสังคมอีกชั้นหนึ่ง การเลือก ความตายแทนจะมีชีวิตอยู่ด้วยความอับอายเป็นคุณค่าสำหรับขัตติยะตั้งแต่สมัยโบราณ กษัตริย์ ในวรรณคดีไทยมักจะเลือกการสิ้นพระชนม์มากกว่าการดำรงพระชนม์ชีพอยู่อย่างสิ้นไร้พระ เกียรติยศ เช่น พระมหาอุปราชา ใน ลิลิตตะเลงพ่าย หรือ อูศเรน ใน พระอภัยมณีคำ กลอน เป็นต้น แม้แต่พระลोकที่ทรงรู้พระองค์ว่าเดินทางไปเมืองสรองแล้วจะไม่ได้เสด็จกลับ อย่างมีพระชนม์ชีพ แต่การจะเสด็จกลับกลางคันก็เกรงคนจะติเตียนว่าขาลาด ซึ่งนับว่า เป็นความอับอายยิ่งสำหรับกษัตริย์ที่เป็นนักรบ ดังที่ทรงกล่าวว่า

จักไปจักเปลี่ยนข้าง	ทรชน
ครั้นจะคืนเยียวคน	กล่าวร้าย
ว่าท้าวบั้นสากล	ใจขลาด นักรบ
พลโททรยศหว่าย	ว่าร้ายแทนตาย

ความปรารถนาเร้นลับในใจมนุษย์ทำให้มนุษย์พยายามแสวงหาทางออกที่ทำให้ตน ประพฤติตามใจปรารถนาได้โดยไม่รู้สึกผิด หรือรู้สึกผิดน้อยลง อย่างเช่น พระลอใช้การ เสี่ยงน้ำเพื่อให้สายน้ำที่ไหลตามปกติสร้างความมั่นใจในพระองค์ ซึ่งถึงแม้สายน้ำจะกลับ วิปริตไหลวนอยู่ต่อหน้า พระลอก็ยังตั้งต้นที่จะเดินหน้า ไปสู่ความตาย แม้การเสี่ยงน้ำจะเป็น ทางออกที่ไม่ได้ผล แต่ก็ทำให้เราเห็นพลังรุนแรงแห่งศมฺหาที่ทำให้มนุษย์ยินดีฝ่าฝืนกฎเกณฑ์ ทั้งปวง แม้แต่กฎของธรรมชาติ ในกรณีของพระเพื่อนพระแพง ทั้งสองใช้วิธีออกข่าวเพื่อหยั่ง เชิง หากพระลอไม่สนใจ ทั้งสององค์ก็ไม่ได้รับการติเตียนดุด่าแต่ประการใด แต่ผลปรากฏ ว่าการหยั่งเชิงนั้นได้ผล พระลอแสดงอาการให้รู้ว่ามีจิตปฏิพัทธ์ต่อพระพี่น้องทั้งสอง เมื่อ พระองค์แสดงว่ารัก ความรู้สึกผิดที่หลงไหลรักชายข้างเดียวจึงเบาบางลง

อย่างไรก็ตาม เราอาจกล่าวได้ว่าพระเพื่อนพระแพงเป็นฝ่ายเลือกคู่ครองของตนเองและพยายามทุกอย่างเพื่อให้ได้สมความปรารถนา ดังปรากฏในคำกราบทูลพระลอเมื่อพบกันเป็นครั้งแรกว่า พระนางทั้งสองเสวยไม่ได้ บรรทมไม่หลับ นับแต่เกิดความลุ่มหลงในตัวพระลอ นางรอคอยฟังข่าวจากพระองค์ตลอดเวลา ทั้งยังขอให้เทพยดาทุกหนทุกแห่งช่วยเหลือให้พระองค์เสด็จมาหา นางยินดีเสียเงินทองทรัพย์สินเพื่อให้ได้พระองค์มาเป็นสามี

อ้าพระบันเกล้าแผ่นดิน	ธรรณิทร์
แต่แรกเริ่มพียงยิน	ข่าวไต้
จักกินบ่เป็นกิน	ครวญไคร่ พระนา
นอนบ่เป็นนอนใช้	สวาทถ้าพึงสาร
บุณฑลทุกเทพยเจ้า	จอมผา
ทั่วเทพยพุกชาสิง	หม่มไม้
ขอพระช่วยราชา	เข็ญสู่อสมนา
ลลากลแล้วจักไหว	บ่เจ้าทกสถาน
เงินทองกองโกฏิแก้ว	ทลถวาย
สารสอดงาทองถวาย	เผือกผี
บุณฑลนร็องขวย	ขวนรอด มานา
แม่บสมท้าวชู้	อย่าแล่มผิว

การประกาศอย่างหนักแน่นว่า หากไม่ได้ครองคู่กับพระลอ จะไม่ยอมมีสามีเลย เป็นการยืนยันจิตใจมั่นคงของขัตติยนารีทั้งสอง และเป็นการแสดงให้เห็นว่าพระนางเป็นผู้เลือกสามีด้วยตนเอง มิได้ปล่อยให้เป็นที่นำของพระราชบิดาและพระราชมารดาที่มักจะจัดให้มีการเลือกคู่ หรือมีการแข่งขันเพื่อหาผู้ชนะตามราชประเพณีอย่างในวรรณคดีไทยหลายเรื่อง

หลังจากทราบข่าวว่าพระลอมีใจภักดิ์ในสองนาง ความมั่นคงในความรัก และพระนิสัยที่เด็ดเดี่ยวทำให้พระเพื่อนพระแพงพยายามสานต่อความสัมพันธ์อย่างจริงจัง รวม

ทั้งการสนับสนุนให้ใช้เวทย์มนตร์คาถา ทั้ ๆ ที่ในตอนแรกเมื่อพลียงแฉว่าจะห้ามดหมอมา
ทำพิธี แม่ใจจะยินดี แต่ด้วยจารีตทำให้ต้องบิดบังความรูสึกจึงตรัสคัดค้านว่าเป็นความผิด
ความชั่ว ที่สำคัญคือ หากใครรู้เข้า จะเอาหน้าไปไว้ที่ไหน

ภายในสองนางชอบ ว่ามิชอบภายนอก ดอกห้ามว่าผิดใหญ่
เขือคิไซ่ความดี มีผู้ร่นากลัว เสียตัวเขือลูกไท่ จะไว้ผิดในแหล่งหล้า จะไว้หน้า
แห่งหนใด

ดังนั้น พลียงผู้จงรักภักดีทั้งสองจึงกราบทูลว่าจะเป็นผู้กระทำเอง และรับผิดชอบ
"ไว้ความร้ายแก่เรานา" การติดต่อหม้ออาคมคาถาจึงเป็นหน้าที่พลียงทั้งสอง เท่ากับว่า
พระเพื่อนพระแพงพ้นความผิด ความอายในการเป็นผู้กระทำไสยศาสตร์เพื่อประโยชน์แห่งตน

หมอเสน่ห์ คือ แม่เมศ และหม้อสิทธิศักดิ์สามคน ต่างไม่ยอมทำพิธีให้ แม่เมศอ้าง
ว่า "ยายเคยลองแต่ตัวชั่วตัวช้า ยายจักลองเจ้าหล้า บ่ได้หลานเอบ" ส่วนหม้อ
สิทธิศักดิ์บอกว่า "ต๋นย่คย้งตำ ลองแต่สำพอดี พอแรงผีแรงมนต์ เจ้าสากลผ่านหล้า
หน้าผู้ใดจะลองลู่" ดังนั้นหม้อสิทธิศักดิ์จึงแนะนำให้ไปหาปู่เจ้าสมิงพราย ซึ่งมีอำนาจมาก
ขนาดที่ว่า "ให้ตายก็ตายทันเห็น ธว่าให้เบ็นักเป็นทันใจ จะลองใครใครก็มา จะหา
ใครใครก็บอญู่" เมื่อพระเพื่อนพระแพงทราบว่าพลียงจะต้องเดินทางไกลเพื่อไปเฝ้าปู่เจ้า
สมิงพราย นางทั้งสองทากลอบบายชนิดที่พลียงยังไม่เฉลียวใจจนกล่าวว่า "สองใส่กลเห็นอกกล
ไชน้อย" กลนั้นคือ พระพี่น้องสองนางทำเป็นไม่กระตือรือร้นยินดี เข้าไปเฝ้าเจ้าย่า ทาหน้า
ตาหม่นหมอง เมื่อเจ้าย่าถามอาการ จึงกราบทูลว่าหม้อดบอญู่ให้ทำพิธีรับขวัญโดยเร็วในวัน
รุ่งขึ้น เมื่อเจ้าย่ากราบทูลพระพิชัยพินนกร พระองค์จึงรับสั่งให้จัดช่างสำหรับพานางร่นนาง
โรยและหมอไปเฝ้าปู่เจ้าสมิงพรายโดยทันที พระเพื่อนพระแพงยังรอบคอบที่จะให้พลียงเอา
ช่างชื่อเทียมลม และพระพาย ไปเป็นพาหนะเดินทาง เพราะผีเท่าเร็วทันใจ

เมื่อพลียงเดินทางไปแล้ว พระเพื่อนพระแพงเตรียมตกแต่งสถานที่ประดับประดา
ด้วยดอกไม้ของหอม และเตรียมอาหารกับแก่อมเหล้าสำหรับปู่เจ้า โดยอ้างกับผู้อื่นว่าแต่งไว้
ทำพิธีรับขวัญ แสดงถึงความเฉลียวฉลาดรอบคอบของนางที่กระทำพิธีไสยศาสตร์โดยไม่ให้ผู้
ใดล่วงรู้

ปู่เจ้าสมิงพรายยอมช่วยเพราะเล็งเห็นว่าเป็น "บุพกรรม" ของกษัตริย์ทั้งสาม ปู่เจ้าทำพิธีไสยศาสตร์เพื่อโน้มน้าวให้พระลอผันเพื่อละเมอหาพระเพื่อนพระแพง แต่พระนางบุญเหลือหาคนมาแก้ไขได้สำเร็จ เมื่อพระลอยังไม่เสด็จมา พระเพื่อนพระแพงก็เร่งให้ปู่เจ้าทำพิธีอีก ปู่เจ้าทำพิธีเรียกพระลอให้เดินทางมาหาพระเพื่อนพระแพงถึง ๓ ครั้งจึงสำเร็จ พระลอเดินทางมาจากจนถึงเมืองสรอง กระนั้นด้วยความใจร้อนของพระเพื่อนพระแพง นางทั้งสองยังขอให้ปู่เจ้าช่วยเร่งพระลอให้เดินทางมาถึงสวนของนาง ปู่เจ้าจึงเนรมิตโก่แก่นำทางพระลอให้เสด็จมาสมปรารถนาของพี่น้องทั้งสององค์

จะเห็นได้ว่า แม้พระเพื่อนพระแพงจะรู้ว่าการที่ "หญิงสี่ชกชวนชาย สู่หย้า" และการใช้ไสยศาสตร์คาถาอาคมจะเป็นสิ่งที่ผิดจารีต แต่เมื่อทั้งสององค์แน่ใจว่าพระลอมีใจผูกพันรักใคร่นางทั้งสองก็ยังไม่เห็นหน้าเช่นกัน นางทั้งสองไม่คิดว่าเป็นเรื่องน่าอายอีกต่อไป การสนับสนุนให้ตัดต่อปู่เจ้าเพื่อทำพิธีไสยศาสตร์ ตลอดจนการเร่งเร้าให้ปู่เจ้ากระทำการให้หนักยิ่งขึ้นจนกว่าพระลอจะเดินทางมาถึง ล้วนเป็นไปเพราะ "สนอง" ความรักของพระลอ และในขณะเดียวกันเป็นการตอบสนองความปรารถนาของพระนางทั้งคู่ด้วย เมื่อเทียบกับพระลออาจกล่าวได้ว่า พฤติกรรมของตัวละครหญิงคนนี้แสดงความซบซ้อนขัดแย้งในใจน้อยกว่าพระลอ เพราะการใช้ไสยศาสตร์ทำให้ลดความคับข้องใจ ดังนั้น นางจึงไม่ลังเลใจ แต่กลับมุ่งมั่นที่จะทำให้สำเร็จ ชลธิรา สัตยวัตนา ได้กล่าวถึงตัวละครนี้ว่า

บุคลิกที่ต่างกันระหว่างพระลอกับพระเพื่อนพระแพง คือ ฝ่ายหญิงดูเหมือนจะตัดสินใจได้ง่ายและเร็วกว่า เมื่อตัดสินใจเลือกที่จะกระทำการใดแล้ว ไม่เคยลังเล แต่ทำการรุกหน้าต่อไปอย่างไม่หยุดยั้ง ไม่เคยลังเลเลย หากพยายามใช้วิธีะอุตสาหะทุกวิถีทาง ส่วนฝ่ายชายนั้น ถึงแม้ว่าจะแสดงเจตจำนงเสรีในการเลือกที่จะไปหาฝ่ายหญิง แต่ก็สับสน ลังเล ท้อถอย เปลี่ยนใจกลับไปกลับมาเป็นระยะ ๆ ๑

๑ชลธิรา สัตยวัตนา, "ลิลิตพระลอ : การศึกษาวิจารณ์ตามแนวพุทธปรัชญา," ใน รักเมืองไทย เล่ม ๑ ภาคปรัชญาและการเมืองในวรรณคดี, (พระนคร: โครงการตำรา สมาคมสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, ๒๕๑๕), หน้า ๕๓.

บุคลิกภาพที่เชื่อมั่นในตัวเองและความกล้าทำสิ่งที่ผิดจารีตโดยแยบยลเช่นนั้น สอดคล้องกับโครงเรื่องและแก่นเรื่อง ในด้านโครงเรื่องทำให้เกิดเหตุขัดแย้งชวนติดตามเพราะการรุกร้าไม่ยอมแพ้ของพระเพื่อนพระแพงทำให้ผู้เจ้าต้องทำพิธีหลายครั้งหลายหน แต่ละครั้งยังเพิ่มความเข้มข้นของการโหม่งน้ำใจพระลอให้เดินทางมาหา จนเวทมนตร์ของหมอลิทธิไชยไม่อาจต้านทานได้ หลังเข้มข้นในอาณาจักรของปู่เจ้าอาจเป็นสัญลักษณ์แทนความเข้มข้นในอารมณ์ปรารถนาของพระเพื่อนพระแพง ยิ่งเวลาผ่านไปเนิ่นนานเท่าใด ความรู้สึกหนักยกร้อนรมและร้อนแรงมากขึ้น นอกจากลักษณะนิสัยของตัวละครหญิงยังประสานกับแก่นเรื่องที่แสดงให้เห็นความอ่อนค้อยทพ่ายแพ้เลสศตมหาของตนเอง การทพเลยงอาสาเอาตัวรับความผิดบาปอันเกิดจากการกระทำผิดจารีตและทำนองคลองธรรมเสียเอง น่าจะเป็นแรงกระตุ้นให้แรงปรารถนาในใจของพระเพื่อนพระแพง โลดแล่นไปอย่างอิสระขึ้น

พระนางบุญเหลือ พระมารดาของพระลอเป็นตัวละครหญิงอีกตัวหนึ่งที่มีบทบาทสำคัญในฐานะคู่ปฏิบัติกับพระเพื่อนพระแพง ความรักกลอย่างแรงกล้าทำให้พระนางทรงกระทำทวิถิต่างที่จะช่วยเหลือพระลอให้พ้นจากอาณาจักรของปู่เจ้าสมิงพราย ความกลัวของพระนางบุญเหลือต่างไปจากความกลัวของพระนางลักษณาวดี พระนางลักษณาวดีกลัวว่าพระลอไม่ได้กลับคืนมาเพราะ "สองจักลองโลมแล้ว อยู่ว่าวังขัง" แต่พระนางบุญเหลือหวาดกลัวว่าพระลอจะสิ้นชีวิตในเงื้อมมือศัตรู ดังกล่าวว่า "เนื้อสู่เสื่อฤาเสื่อ จักไว้" ดังนั้น พระนางจึงหาทางแก้ไขว่าจะส่งราชสารไปสวามิภักดิ์พระเพื่อนพระแพงให้อภิเษกกับพระลอ แต่เมื่อพระลอยืนยันว่าพระองค์จะเดินทางไปด้วยตนเอง พระนางบุญเหลือจึงทรงทราบว่าไม่มีสิ่งใดจะต้านทาน "แรงกรรม" ของพระลอได้อีกต่อไป บทราพันหลังจากนั้นจึงเป็นการถ่ายทอดความรู้สึกส่วนลึกในใจของผู้เป็นแม่ ทรงรำพันว่าได้จำศีลภาวนา ทำทาน เพื่อให้อำนาจแห่งบุญกุศลบันดาลให้พระนางได้ราชโอรส พระนางทรงคร่ำครวญถึง ๑๐ เดือนและเมื่อพระลอประสูติทรงดูแลสร้างน้าบ่อนพระกระยาหารตั้งแต่ทรงพระเยาว์จนเติบโตใหญ่ การที่พระนางตรัสพ้อว่า "ฤาพ้อจาจากให้ แม่นตรอมตาย" และการจูบพระลอทุกส่วนราวกับทรงทราบว่า เป็นครั้งสุดท้ายที่จะได้กระทำเช่นนั้น เป็นการยืนยันความรักลึกซึ้งที่ทรงตรัสว่า "รักยิ่งตายังตน รักยิ่งชนมชีพ"

บทบาทของพระนางบุญเหลือและการแสดงออกซึ่งความรักอย่างขมขื่นต่อพระลอ เช่นนี้เพิ่มความสัมพันธ์กับการดำเนินเรื่อง หากเราเปรียบเทียบการต่อสู้ด้วยเวทมนตร์ระหว่าง

หมอลิธิ ไชยกัณฑ์ เจ้าสมิงพรายเป็นการต่อสู้ด้วยปัจจัยภายนอก การรำพันคร่ำครวญด้วยความรักห้วงใยของพระราชมารดาก็นับเป็นการต่อสู้ด้วยปัจจัยภายใน แต่แรงปรารถนาในกามกิเลสที่ต้องการการตอบสนองมีพลัง เบียดบังความหวั่นไหวสะทสะเทือนในความรักของพระมารดา พระลอจึงเดินทาง ไปท่ามกลางความขัดแย้งในใจที่เกิดจากการย้อยด้วยอำนาจของความรักทั้งสองฝ่าย ในระหว่างการเดินทางในป่าใหญ่ซึ่งเป็นดินแดนที่อยู่กึ่งกลางระหว่างเมืองสรองกับเมืองสรอง ใจของพระลอก็กำกวมระหว่าง "ไปคืออย่าไปดี โดดตั้งนินา" เพราะ "หนหลังเสาวภาคย์ล้วน ความรัก" แต่ "ยาหยูกเขาขลังนัก ฝ่ายหน้า" ระหว่างเดินทางพระลอครวญถึงพระมเหสีและสาวสนมตาม "ชนบ" ของนिरาศ แต่เมื่อถึงแม่น้ำกาหลงซึ่งเป็นเส้นแบ่งเขตระหว่างเมืองสรองและเมืองสรอง พระลอเกิดความลังเลใจอีกเพราะคิดถึงพระนางบุญเหลือ จนต้องเสี่ยงน้ำเพื่อระงับความคับข้องใจ แต่ผลของการเสี่ยงน้ำกลับทำให้พระลอได้พบว่า "เป็นขนยขี้ขี้ ฤาบาบจ่าห้วยหล้า หล่มหล่มคนเดียว" ความรักบริสุทธิ์ของพระมารดาจึงไม่อาจจตุรงพระลอให้หันหล่มบาบได้เลย

จากการศึกษาตัวละครหญิงในวรรณคดีสอนในบทที่ ๓ จะพบว่าคุณลักษณะเด่นของตัวละครหญิงในวรรณคดีสอนคือเป็นผู้รักนวลสงวนตัว หญิงใดจะไม่ "ชิงสุกก่อนห่าม" หากคบหาสมาคมกับชายใด ก็ "จงยับยั้งชั่งใจเสียให้ดี เหมือนจามรีรักรักษากาย" คำสอนนี้หญิงเหล่านั้น แสดงให้เห็นว่ามีความเข้าใจธรรมชาติของมนุษย์ว่ามีสัญชาตญาณทางเพศจึงต้องการปกป้องผู้หญิงมิให้เป็นเหยื่อแห่งอารมณ์ของตนเอง โดยกำหนดบทลงโทษทางสังคมที่ทำให้ผู้หญิงเจ็บอายและเสียอนาคต แต่เมื่อเราพิจารณาตัวละครหญิงในวรรณคดีนิทานและวรรณคดีการแต่ง ซึ่งสร้างสรรค์ขึ้นจากจินตนาการของผู้แต่ง วรรณคดีประเภทหลังมีจุดมุ่งหมายจะแสดงแง่มุมต่าง ๆ ของชีวิต มากกว่าจะสร้างแบบแผนของชีวิตไว้เป็นแนวปฏิบัติเหมือนวรรณคดีประเภทคำสอน ดังนั้น ผู้แต่งวรรณคดีประเภทหลังจึงสร้างลักษณะนิสัยตัวละครให้ใกล้เคียงกับบุคคลจริง ซึ่งอาจจะขัดแย้งกับลักษณะที่เป็นอุดมคติ แต่ลักษณะความขัดแย้งนี้ไม่ทำลายคุณค่าของเรื่อง เพราะผู้แต่งสามารถสอดประสานความสมเหตุสมผลให้กับตัวละครได้อย่างดี ดังเช่น พฤติกรรมของพระเพื่อนพระแพงที่ปรารถนาจะเป็นชายาของพระลอ พระเพื่อนพระแพงเป็นเด็กสาวแรกรุ่นซึ่งถึงวัยที่จะมีคู่ ในฐานะของราชธิดาที่มีพระสรีระโฉมงาม พระนางย่อมต้องการพระสวามีที่มีเกียรติยศควรคู่กัน ในด้านของพระลอ อาจกล่าวได้ว่า ความงามของพระองค์เป็น "แรงดึงดูดทางเพศ" ที่ทรงพลัง เพราะเพียงคำรำลือก็ทำให้จิตใจของชายหญิงทั้งหลายหวั่นไหว กระนั้นแล้ว พระเพื่อนพระแพงผู้ตระ

หนักในรูปโฉมและเกียรติยศของตนเองเช่นกัน ย่อมไม่พ้นที่จะหลงใหลเสนาหาในตัวพระลอผู้
เป็น "ขุนยี่ฟ้า" ความปรารถนาในตัวพระลอรุนแรงมากขึ้นเมื่อทรงทราบข่าวว่าพระลอ
เดินทางมาประทับที่สวนหลวงแล้ว เท่ากับว่าการรอคอยด้วยความกระวนกระวายใจใกล้จะ
สิ้นสุดลงและสิ่งที่ปรารถนาใกล้จะกลายเป็นความจริง ความปีติทำให้แรงปรารถนาปรากฏ
ชัดขึ้นในรูปของความฝัน แม้ว่าความฝันของพระเพื่อนพระแพงจะไม่แสดงความปรารถนาใน
เพชรสโดยตรงเท่ากับความฝันของพระลอ แต่ความฝันของราชาธิดาทององค์ก็เปิดเผย
ความปรารถนาเร้นลับในใจของหญิงสาว

พระเพื่อนฝันว่า

ฝันว่าได้ดอกฟ้า	มามีมือ
หอมยี่หอมงามฤ	เปรียบได้
มาลาติลกคือ	เฉลิมโลก ไล่แฮ
เป็นบัณฑิตพิศไว้	กึ่งเกล้าสองเพื่อ

พระแพงฝันว่า

ฝันว่าสรีเยศท้าว	เสด็จมา
เป็นบัณฑิตเกศา	กึ่งเกล้า
พระจันทร์ส่องพักตรา	ต่างแวน ทองนา
ดาวดาชทายทักเกล้า	ดจสร้อยแซมผม

ความฝันแสดงแนวคิดแบบอุดมคติคือ ยกย่องสามีว่าเป็นสิ่งสำคัญ คำว่า ดอกฟ้า
บัณฑิต บัณฑิตเกศา สรีเยศ พระจันทร์ ดาว ล้วนเป็นสัญลักษณ์หมายถึงสิ่งที่มีค่าและเป็นของ
สูงเป็นการแสดงความสำคัญและยิ่งใหญ่ โดยเฉพาะการเปรียบสามีเป็น "บัณฑิตเกศา" นับว่า
เป็นแนวคิดเดียวกับที่ปรากฏใน กฤษณาอุกคัมภีร์

ในขณะที่พระเพื่อนพระแพงมีความฝันอันเป็นแนวคิดอุดมคติ นางรินนาง ร้อยพิไลย
กลับฝันถึงภาพที่เป็นจริงกว่า ดังที่ได้แก่ฝันให้พระเพื่อนพระแพงฟังดังนี้

พี่เลี้ยงพรนแก	ผืนถวาย
ผืนอ่อนเอาดาวราย	รอบเกล้า
ผืนงกระหวัดสาย	สมรเกล้า กลิ่นนา
ลอรราชจักพลนเต้า	แขกท้าวทั้งสอง
นางโรยสนองนาฏขำ	กลอยผืน
ผืนอ่อนเสวยไอศวรรย์	พากฟ้า
สองเสวยอมฤตบัณฑ์	รสร่วม กันนา
ลอบพิตรเจ้าหล้า	พรั่งเข้ามาถึง แม่แล

สัญลักษณ์ที่ใช้ในความฝันของนางริน คือ งรัต เป็นภาพพจน์ที่เป็นสัญลักษณ์ของการมีคู่ ส่วนของนางโรยคือ เสวยน้ำบัณฑ์รส หมายถึงรสแห่งเบญจกามคุณ อันเกิดจากขั้นที่ ๕ คือ ห ตา จมก ลน ภาย หรืออาจกล่าวว่าเป็นความสับสนเกิดจากการได้เห็น ได้ฟัง ได้กลิ่น ได้ลิ้มรส และได้สัมผัส รสทั้ง ๕ นี้เป็นรสแห่งกามสขุที่ทำความชุ่มชื้นราวกับคมน้ำอมฤตโดยขนบวัฒนธรรมไทย เราเชื่อว่าความฝันเป็นกลางสังหรณ์ เป็นสิ่งบอกเหตุ โดยเฉพาะการฝันในตอนปัจจุบันสมัย คือรุ่งสาง จะเรียกว่าเป็นช่วง เทพสังหรณ์ ความฝันนั้นจะแม่นยำ ดังนั้น นางโรยจึงแก้ฝันว่า พระล่อจะเสด็จมาหาพระเพื่อนพระแพงแน่นอน

อาจกล่าวได้ว่า พระเพื่อนพระแพงเป็นตัวละครหญิงที่ "เจ้าอบาย" ในการวางแผนการพบกับพระล่อทุกอย่าง ผู้แต่งบรรยายให้เห็นว่านางทั้งสองรู้จักระงับอารมณ์ อดทนให้แผนการดำเนินไปโดยไม่มีผู้ใคร่และระคาย เช่น ไม่ร้องถามนางรินนางโรยทั้งที่ร้อนใจอยากรู้ข่าว สะกดใจรอจนกว่าสองนางจะเข้ามากราบทูลใกล้ ๆ เมื่อได้ข่าวว่าพระล่อให้เร่งรีบไปเฝ้าที่สวนหลวง พระเพื่อนพระแพงกล่าวว่ารักพระล่อยิ่งกว่าหัวใจของตนเอง แต่จะรีบร้อนตามใจได้อย่างไร เจ้าย่าจะต้องสงสัย ทั้งสององค์จึงเสด็จไปเฝ้า บรรณบริบทบีบรัดให้เจ้าย่าสาราณพระทัย จนสบโอกาสจึงทูลลาไปประพาสสวน

แม้พระเพื่อนพระแพงจะกล้าเดินทางไปหาพระล่อ แต่ความอายและความกลัวตามประสาสาวพรหมจารี ซึ่ง "ยังไปเคยเคียงสา สักนอย" ทำให้ทั้งสองพระองค์หวังพึ่งให้พี่เลี้ยงสอน แต่พี่เลี้ยงกลับทูลว่า "นอยหนึ่งพระจักได้ เล่ห์นั้นเป็นเอง" ซึ่งเป็นไปเช่นนั้น

เพราะทันทีที่พระเพื่อนพระแพงและพระลอพบกัน แรงปรารถนาที่ต่างรอคอยกันมานานทำให้ ทั้งสามแสดงความรักต่อกันด้วยความหิวกระหาย โดยเฉพาะพระลอ แรงปรารถนาอันรุนแรง ทำให้พระลอแสดงความรักต่อพระเพื่อนพระแพงด้วยลีลาที่กวีพรรณนาว่า

พระเพื่อนสมสมรแล้ว	ลอรราชเซยชมแก้ว
แก่นไ้แพงทอง เล่านา ๆ	
คจ้อสตรหันห้า	แรงเร่งเร่งฤทธิกล้า
เร่งเร่งฤยาเยาว์ ๆ	
คจสารเมามันบ้า	งาไล่แพงวงคว่า
อยู่เคล้าคลุกเอา ๆ	

ความหิวโหยในเพชรของพระลอทำให้พระลอปฏิบัติต่อสาวพรหมจารีอย่างพระ เพื่อนพระแพงในลักษณะที่มุ่งมันแต่เพียงความต้องการของตน โดยไม่คำนึงถึงผู้อื่น ดังที่กวี พรรณนาว่า

ทินกรกรกายเกี้ยว	เมียงบัว
บัวบานทบทลิว	ภยา
ภมร์ภมรมัว	เมาชราบ บัวนา
ซอนอกในกลีบกล้า	กลั่นกลวเกสร
บคลาโคลนอยหนึ่ง	ฤาหยุค อยู่นา
ยังใคร่บองประติยธ	ไปม้วย
ปรานีดอกบัวบช	บชื่น ชมนา
ทบอยู่บ้านควย	ดอกสร้อยสัตัน

กวีบรรยายบทอัศจรรย์ของตัวละครชายหญิงในเรื่องนี้อย่างหมดจด จนนักวิจารณ์ ในสมัยหลังบางคนคิดเตียนว่าเป็น "บทอนาจาร" แต่หากเราพิจารณาบทอัศจรรย์นี้จะเห็น ได้ว่ากวีมุ่งแสดงความเป็นจริงแห่งชีวิตแม่ในส่วนที่เป็นเรื่องเร้นลับ และการพรรณนาบท อัศจรรย์ทั้งหมดคิด เช่นนี้เป็นการพรรณนาที่สอดคล้องประสานกับการดำเนินเรื่องที่แสดงมาตั้ง

แต่ต้นว่า ทั้งสามกษัตริย์ต่างหลงใหลในรูปโฉมและปรารถนาในกันและกัน นอกจากนั้นการพรรณนาข้อเท็จจริงอย่างตรงไปตรงมาเป็น "ชนบ" ที่นิยมกันในวรรณคดีที่แต่งในสมัยเดียวกัน ดังจะพบในสมุทรโฆษคำฉันท์ และอนิรุทธคำฉันท์

ก็ยังแสดงให้เห็นด้วยว่าความสุขในเพศรสไม่ใช่สิ่งสำคัญไปกว่าคุณค่าอื่น ๆ ของมนุษย์ การที่ตัวละครหญิงในเรื่องนี้ไม่ว่าจะเป็นพระเพื่อนพระแพงหรือนางรินนางไรยไม่ได้หวงแหนพรหมจารีอย่างทักสตรึงกระทำ ไม่ได้หมายความว่าตัวละครหญิงในเรื่องนี้จะเห็นความสำคัญของความสัมพันธ์ทางเพศมากกว่าสิ่งอื่นใด การที่นางรินนางไรย ซึ่งนั่งอยู่ห่างจากนายแก้วนายขวัญ แต่ "นั่งแต่ไกลกามใหม่ สวาทเพียงไพพอน" ได้พยายามทรมความปรารถนาทางเพศ ทั้ง ๆ ที่ "แรงรักแรงราคร้อน รนสมร" เพื่อจะอยู่เฝ้ารักษาความปลอดภัยหน้าประตูห้องด้วยความภักดี เป็นการแสดงให้เห็นชัดเจนว่าแม้ความปรารถนาทางเพศจะเป็นธรรมชาติของมนุษย์ที่บางครั้งมนุษย์ไม่อาจต่อต้านได้ แต่บางครั้งมนุษย์สามารถนำคุณธรรมข้ออื่นในการครองชีวิตเป็นเครื่องหักห้ามหรือยับยั้งธรรมชาตินี้ ก็ยังแสดงด้วยว่ามนุษย์ทุกชาติชนวรรณะสามารถใช้คุณธรรมนำหน้าสัญชาติญาณ ดังนั้น นางรินนางไรย ตัวละครหญิงที่ "สมสู่" กับผู้ชายแปลกหน้าที่ไม่รู้อาตมาชื่อ กลับข่มอารมณ์ไพพอนในใจของตนเอง ได้เพื่อมิให้บกร่องในหน้าที่อันจะทำให้คนคิดเตียนว่า ไม่จงรักภักดี

เจ้าชายเป็นตัวละครหญิงอีกตัวหนึ่งที่ทำให้โครงเรื่องของลิลิตพระลอ เขมขนบนหลังจากเรื่องการนำพระลอเข้าสู่พระราชฐานเป็นที่เปิดเผย ท้าวพิชัยพิชณกรทรงกริ้วรุนแรงขนาด "เคียดคู้ไฟฟ้าไหม้ แผกฟุ้งไฟเบญญู" แต่เมื่อทอดพระเนตรเห็นรูปโฉมของพระลอไฟโทชะก็เบาบางลง ทรงชื่นชมว่าเป็น "บุญ" เพราะการได้พระลอเป็นราชบุตรเขยกลับเป็นผลดีทางการเมือง

รอยบุญเขาส่งให้	ไกลกว่าไกลเป็นไกล
ยิ่งไกลอศรรย์ ๆ	
ลักขมขวัญคะค้อย	ลอรานันท์าร้อย
อยู่เงอมบจร ๆ	
ได้ภูธรคุดได้	ฟ้าแลดึนมาไว้
อยู่เงอมมือเรา ๆ	

เอาเป็นเขยแบกแก้ว ยศโยคฤๅญ์แล้ว
เลิศพันประมาณ ฯ

แต่เมื่อเจ้าย่ารู้ว่าพระลอกลับเคียดแค้นด้วยความพยาบาทที่สูญเสียพระสวามีด้วย
ผีพระหัตถ์ของท้าวแมนสรวง พระราชบิดาของพระลอ เจ้าย่าจึงส่งทหารมาฆ่าพระลอ

ส่วนพระเพื่อนพระแพง ได้แสดงความกล้าหาญและเข้มแข็งเมื่อเจ้าย่าส่งทหารให้
ล้อมวังเพื่อจับตัวพระลอฆ่าเสีย พระเพื่อนพระแพงซึ่งตอนนี้อยู่ในฐานะพระชายาแสดงความ
จงรักภักดีอย่างยิ่งโดยตัดสินใจอย่างเด็ดเดี่ยวที่จะต่อสู้กับทหารเคียงข้างพระลอ การตัดสินใจ
ใจครั้งนี้ เป็นการตัดสินใจที่จริงจังและจริงใจ เพราะพระนางทั้งสองเลือกแต่งตัวเป็นผู้ชาย
การตัดสินใจเช่นนี้เป็นการตัดสินใจเดินไปสู่ความตายโดยแท้ เพราะหากพระนางปรากฏตัว
ในร่างของนางกษัตริย์ ทหารย่อมไว้ชีวิตโดยละเว้นที่จะต่อสู้หรือทำอันตราย ผู้แต่งไม่ได้
กล่าวถึงความสามารถในด้านการรบของตัวละครหญิงในเรื่องมาก่อน แต่ก็คงไม่ใช่สิ่งจำเป็น
เพราะแม้จะมีฝีมือในการรบมากเท่าใด ก็ย่อมไม่อาจเอาชนะกำลังทหารจำนวนมากมายได้
พระเพื่อนพระแพงทรงรู้ว่าพระลอต้องสิ้นพระชนม์ พระนางจึงเลือกที่จะสิ้นพระชนม์ตาม โดย
กราบทูลว่า

เพื่อข้าก็กษัตริย์ชาติ ใจบขลาดกลัวตาย บมิเอาชายอื่นเป็นคู่
บมิอยู่ให้ไท่ข้า บมิอยู่ให้ข้าดูแลน ครั้นพระเมื่อแมนเมืองฟ้า เพื่อ
ข้าตายตามราช พระบาทอย่าอาลัย

นอกจากพระเพื่อนพระแพงแล้ว นางรินนางโรยก็แสดงลักษณะนิสัยเด็ดเดี่ยวกล้า
หาญเช่นกัน โดยกราบทูลว่า

แม้สามกษัตริย์สุพรรณ เพื่อจะเป็นข้าผู้ใด ใครเขาจะเกรงจะขาม
ขอตายตามเจ้านาย อยู่เมืองบนด้วยไท่ ไวยศให้คนชม

คำพูดที่แสดงความเข้มแข็งอย่างยิ่งของพระเพื่อนพระแพง คือข้อความที่ประกาศ
อย่างเด็ดเดี่ยวเมื่อพิเภกถึง ๕ ตายแล้ว ว่า สำหรับกษัตริย์ การสิ้นพระชนม์

ในสนามรบเป็นเกียรติว่าการดำรงพระชนม์อยู่ให้คนเย้ยหยัน

ดั่งฤๅเผือกษัตริย์ ชาติจะกลัวตาย ไร้ความอายบรูแล้ว สิ้นชีวิต
ฤๅแคล้ว อยู่เกล้าฤๅคลา พระเอย

พระแกล้งพระอยู่เกล้า	อย่าไฉน
เผือกจกตายฤๅโคล	คลาศไท้
พระเอยอย่าอาลัย	เยียวอยู่ พระนา
ตายเมื่อใดจักได้	ดั่งนฤๅมิ

ครนตายก็เกิดขึ้น	กบกัน
เสวยพิภพสรวงสวรรค์	พากฟ้า
เป็นคนแผลคนหยัน	ฤๅอยู่ พระเอย
เท้จอยบเห็นหน้า	อยู่เกล้าแห่งตาย

บเริ่มเขาสีไส้	ยังตาย
เผือกเผือกษัตริย์ฤๅผาย	จากไท้
รักตัวแต่กลัวอาย	ฤๅโหด พระเอย
รักราชตายด้วยได้	อยู่ได้จันใด

การที่กษัตริย์เลือก "ความตาย" ดึกว่าการถกตหมั้นเป็นค่านิยมที่ปรากฏให้เห็นมา โดยตลอดในวรรณคดีไทย อย่างเช่น พระมहाอปราชาใน ลิลิตตะเลงพ่าย ทรงรู้ว่าการ เสด็จไปทัพครั้งนี้จะสิ้นพระชนม์ชีพ ความคิดนี้ทำให้พระองค์รู้สึกหวนไหว บวดราว หมดก้าง พระทัย แต่พระองค์ก็ไม่อาจเสด็จกลับกลางคันได้ กวีบรรยายความรู้สึกประหวั่นพระทัยไว้ อย่างน่าสงสารดังนี้

พระอวรณ์หวั่นทรง	หนักดวงกมลราชราว
คิดใคร่คืนครองค้ำ	กลับได้เยียวไฉน หนา

ดังนั้น อาจกล่าวได้ว่า ในฐานะของความเป็นกษัตริย์ เพศไม่ใช่สิ่งสำคัญอีกต่อไป ความเป็นเพศหญิงมิได้ทำให้ความมีศักดิ์ยะมานะลดน้อยลงไป แต่อย่างไรก็ตาม ในตอนทำศึก พระเพื่อนพระแพง "สองเปลื้องสไบเข้าช้อน ทรงผ้าอ่อนร้อนดาบ" พระนางทั้งสอง จึงเปลี่ยนบุคลิกจากหญิงงามเป็นกษัตริย์นักรบเคียงข้างพระสวามีอย่างองอาจ ดังที่กวีพรรณนาอย่างชื่นชมว่า

สองกษัตริย์เจ้าหล้า แก้วกว่าแก้วใจกล้า
กว่ากล้ากลัวตาย
บกลัวตายเท่าเผ้า กรกระลิ่งดาวเต้า
ต่อข้างคัสกร แลนา

ไล่พอนพันมันแทง แวงวัดตัดหัวขา คมหิมาทั้งสาม งาม
เงื่อนดั่งราชสีห์ ครว้อาวุธองอาจ เอ็บอนาจบมิกลัว ยิ้มยิ้มหัวเล่น
พลาจ กางกรรอนรารบ

การใช้คำว่า "ยิ้มยิ้มหัวเล่นพลาจ" เป็นสิ่งที่ชี้ว่า เมื่อดังวาระนี้ ทั้งสามกษัตริย์ ไม่ได้คิดว่าความตายเป็นสิ่งที่น่ากลัวอีกต่อไป การรบเป็นการต่อสู้เพื่อป้องกันเกียรติ มิใช่ป้องกันชีวิต จึงทรงกระหึ่มยิ้มยิ้มเป็นเรื่องราวอุทิศพระทัย เมื่อพระล่อต้องอาวุธ กวีพรรณนาให้เห็นภาพความกล้าหาญของพระพี่น้องสองนางว่า "สององคค์บมิกลัว เอาตัวออกรับปืน ยืนอยู่กับจอมราช" ดังนั้น กวีจึงบรรยายความตายของสามกษัตริย์ได้อย่างเห็นภาพพจน์ดังนี้

เขาเร่งสาครพิชิต ตีคสามกษัตริย์สะพรั่ง เลือดตกหลังถึงลง
สามพระองค์อังกั้น ผันหน้าต่อศัตรู พิศุดจนณมิต สิ้นชีพพร้อมกัน ยืนอยู่จันบมิตาย
เขาทั้งหลายกลัว ไกล

ภาพแห่งความตายนี้จึงกลายเป็นภาพที่งดงาม และขณะเดียวกันทำให้ผู้เห็นหมดความขยาดกลัว และสลดสังเวช เพราะประจักษ์ในความกล้าหาญที่ทรงเผชิญหน้ากับศัตรูรอบทิศโดยไม่หวาดหวั่นและเผชิญหน้ากับความตายโดยไม่หวาดกลัว

เมื่อเป็นเช่นนั้น อาจกล่าวได้ว่า พระเพื่อนพระแพงเป็นตัวละครที่มีบทบาทไม่ยิ่งหย่อนไปกว่าพระลอในการทำให้ลิลิตพระลอเป็นโศกนาฏกรรมที่สมบูรณ์แบบ ความผูกพันของโชคชะตาที่ทำให้ชีวิตของจอมกษัตริย์และราชธิดาผู้ทรงโฉมถึงแก่ความพินาศ เกิดขึ้นจากข้อบกพร่องในองค์ประกอบภายในของชีวิตมนุษย์ พระเพื่อนพระแพงเชื่อว่า นางทั้งสองคู่ควรแต่ "อิรราชผู้บุญ" พระลอก็เชื่อว่าตนเป็นกษัตริย์ที่มีบุญบารมียิ่งใหญ่ ความปรารถนาในกันและกันเป็นไฟกิเลสที่เผาผลาญสติและปัญญาของคนทั้งสาม จนต้องคืนรนต่อสู้บรกรรมให้สมความปรารถนา โศกนาฏกรรมในใจเจ้าย่าก็เผาผลาญความเมตตาอันพึงมีจนก่อให้เกิดโศกนาฏกรรมอันน่าสมเพช ผู้อ่านจะสำนึกถึงความอ่อนแอในจิตใจของมนุษย์ผ่านตัวละครเหล่านี้ เมื่อมนุษย์ไม่อาจเอาชนะตนเอง ก็เท่ากับโยนตัวเองลงสู่ "หล่มบาป" แต่ในขณะเดียวกัน ผู้อ่านวรรณคดีเรื่องนี้ก็ตระหนักดีว่าความอ่อนแอเช่นนั้นเป็นธรรมชาติวิสัยของมนุษย์เอง ยิ่งมนุษย์มีอำนาจบารมี มีเกียรติยศสง่าเพียงใด หายนะของมนุษย์จะยิ่งเป็นสิ่งที่ทำให้ผู้เสพรวรรณคดีรู้สึกเศร้าสลดเวายิ่งขึ้น

ผู้วิจัยเห็นด้วยกับคำกล่าวของ ม.ล.บุญเหลือ เทพยสุวรรณ ที่ว่า "ลักษณะนิสัยของตัวละครในเรื่องนี้ไม่ซับซ้อนเลย" ^๕ แต่ลักษณะนิสัยนี้มีความสมเหตุสมผล สมจริงตามวิสัยของมนุษย์ที่เติบโตขึ้นตามประสบการณ์ชีวิตและการสั่งสมทางวัฒนธรรม นอกจากนี้ตัวละครยังมีความขัดแย้งในใจระหว่างความประพฤติตามจารีตประเพณีกับการปฏิบัติตามที่ใจปรารถนา ซึ่งในที่สุดก็แสดงให้เห็นว่ากิเลสของมนุษย์มีพลังแรงกล้ากว่าจารีตที่มนุษย์สร้างขึ้นเพื่อเป็นกรอบของความประพฤติในครรลองชีวิตของตน หากลิลิตพระลอไม่มีพระเพื่อนพระแพง นางรื่นนางโรย และพระเจ้าย่า ประกอบพฤติกรรมตามที่ปรากฏอยู่ โศกนาฏกรรมเรื่องและแก่นเรื่องของวรรณคดีเรื่องนี้คงจะแตกต่างไปจากที่เป็นอยู่ น่าสังเกตว่า การศึกษาพฤติกรรมของตัวละครหญิง เช่นพระเพื่อนพระแพง ทำให้เรามองเห็นการสืบทอดจารีตในสังคมไทยผ่านวรรณคดี ในขณะเดียวกับที่สะท้อนให้เห็นความขัดแย้งระหว่างธรรมชาติมนุษย์กับจารีตวัฒนธรรมไปพร้อมกัน

^๕ม.ล.บุญเหลือ เทพยสุวรรณ, วิเคราะห์วรรณคดีไทย, (พระนคร: สมาคมสังคมศาสตร์ ฯ, ๒๕๑๓), หน้า ๖๓.

๔.๒ ตัวละครหญิงในวรรณคดีนิทานและวรรณคดีการแสดงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

๔.๒.๑ ตัวละครหญิงในวรรณคดีนิทานและวรรณคดีการแสดงที่มาจากชาดก

วรรณคดีนิทานและวรรณคดีการแสดงในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นที่มาจากชาดกซึ่งจะนำมาศึกษาวิเคราะห์ในที่นี้มี ๓ เรื่อง ได้แก่ ร่ายยาวมหาเวสสันดรชาดก ซึ่งได้รวบรวมสำนวนโวหารไพเราะจากกวีหลายท่านจนครบ ๑๓ กัณฑ์ ได้แก่ สำนวนของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส เจ้าพระยาพระคลัง (หน) สำนักวัดถนน เป็นต้น กากีศากลอน งานประพันธ์ของ เจ้าพระยาพระคลัง (หน) และ จันทะโครบ โดยผู้วิจัยจะเลือกตัวละครหญิงที่มีบทบาทเด่นและสำคัญต่อการสร้างโครงเรื่องและแก่นเรื่องเพียงเรื่องละ ๑ ตัวละคร ดังนี้

๔.๒.๑.๑ มัทรี

มัทรีเป็นตัวละครเอกฝ่ายหญิงในมหาชาติ^๕ ซึ่งเป็นเรื่องราวที่

^๕มหาชาติชาดกเดิมเป็นภาษาบาลี เชื่อว่าเป็นพระพุทธรูปอยู่ในพระไตรปิฎก ขุททกนิกาย ฝ่ายสุตตันตปิฎก พระพุทธองค์ทรงแสดงเป็นคาถา คือคำประพันธ์ประเภทฉันท์ตลอดทั้งเรื่อง มีความยาว ๑๐๐๐ คาถา จึงเรียกกันว่า "คาถาพัน" ด้วยเหตุนี้เรื่องมหาชาติจึงเป็นที่เชื่อถือศรัทธาสำหรับพุทธบริษัทเป็นอย่างยิ่ง เหตุที่เรียกว่า มหาชาติ เพราะเป็นพระชาติที่ยิ่งใหญ่และสำคัญ เนื่องจากบำเพ็ญบารมีครบทั้ง ๑๐ ประการ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ทานบารมี ในประเทศไทยมีผู้จรรจาเรื่องมหาชาติเป็นคำประพันธ์ประเภทต่าง ๆ มากมาย ที่เก่าแก่ที่สุดคือ มหาชาติคำหลวง ซึ่งสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถรับสั่งให้ประมุขนิกบราชผู้ราชบัณฑิตแต่งขึ้นสำหรับคฤหัสถ์สวด โดยมีคาถาวรรคหนึ่งและคำแปลวรรคหนึ่งสลับกันไป ต่อมาในสมัยพระเจ้าทรงธรรม ทรงโปรดเกล้าฯ ให้นักบราชผู้แต่ง กายมมหาชาติ สำหรับให้พระเทศน์ ต้นฉบับวรรณคดีเรื่องนี้สูญหายไปเกือบหมด มี

(มีต่อหน้า ๒๘๘)

ว่าด้วยปกริยาของพระพุทธรูปในอดีตชาติเมื่อเสวยพระชาติเป็นพระเวสสันดรบรมโพธิสัตว์ พระชาตินี้ถือว่าเป็นพระชาติยิ่งใหญ่ สำคัญ เพราะเป็นพระชาติสุดท้ายของพระโพธิสัตว์ก่อนจะประสูติเป็นเจ้าชายสิทธัตถะและตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า พระนางมัทรีจึงเป็นผู้ที่มีส่วนทำให้การบำเพ็ญทานบารมีของพระเวสสันดรบรรลุผลตามพระราชปณิธาน

พระนางมัทรีเป็นตัวละครแบบฉบับของตัวละครหญิงในอุคคมคติ ตามแนวคิดทางพุทธศาสนา การพิจารณาลักษณะนิสัยของตัวละครนี้ได้พิจารณาจากบทบาทและพฤติกรรมที่ปรากฏในเรื่อง ซึ่งพระนางมัทรีมีบทบาท ๒ ประการ ดังนี้

๑. บทบาทในฐานะภรรยา
๒. บทบาทในฐานะมารดา

(ต่อเชิงอรรถที่ ๕)

หลงเหลืออยู่เพียง ๓ กัมม์เท่านั้น คือ กัมม์ทวนบเวศน์ กัมม์กุ่มาร และกัมม์สิกรบรรพ ได้มีการแต่งมหาชาติกลอนเทศน์ขึ้นอีกจำนวนมาก เพราะมีประเพณีฟังเทศน์มหาชาติในวันออกพรรษาด้วยมูลเหตุที่ สมเด็จพระนราธิปประพันธ์พงศ์ ทรงวิเคราะห์ไว้ในบทความเรื่อง "ประเพณีเทศน์มหาชาติ" ซึ่งสรุปได้ดังนี้

๑. เชื่อกันว่าเป็นพุทธวัจนะ ผู้ได้สัจยอมเกิดสิริมงคลเป็นบุญกุศล
๒. เชื่อกันว่า ผู้สัจฟังเวสสันดรชาดกจนครบคาถาพันใน ๑ วัน ๑ คืน พร้อมทั้งบูชาด้วยประทีปรูปเทียนธงจัตราสารพัดดอกไม้ให้ครบสังละพัน ผลอันสงคจะชักนำไปเกิดในยุศพระศรีอารีย
๓. ผู้เทศน์มหาชาติจะสร้างความเฮฮา ครึกครื้น สนุกสนานด้วยกระแเสเสียงเป็นทานองไฟเราะต่าง ๆ ทำให้ท่านที่บริจาควังเกิดผลทันตาคือผู้บริจาควังได้ความบันเทิงใจ

๑. บทบาทในฐานะภรรยา

พระนางมัทรีทรงเป็นชายาตามแบบอุดมคติของสังคม คือเทิดทูนสามีเหนือเกล้า ทรงมีความซื่อสัตย์ จงรักภักดีแต่พระสวามีเพียงผู้เดียว และพระนางยินดีร่วมทุกข์กับพระเวสสันดร เมื่อพระองค์ถูกเนรเทศไปจากเมืองท่ง ๆ ที่พระเวสสันดรตรัสอนุญาตให้พระนางเป็นอิสระที่จะเป็นชายาของกษัตริย์อื่นได้ หากมีผู้ปรารถนาพระนางเป็นอัครราชกัญญา เมื่อพระนางผลัดฟักรับสั่งเช่นนั้น พระนางตัดพ้อว่า

พระราโชวาททรงนี้ ประหนึ่งว่าขามัทรีเห็นชาติใช้เชื้อราชสุริยวงศ์ จะละให้พระองค์เสด็จผู้เดียวเปลี่ยวในกลางไพร เนส ธมฺไม์ อย่างธรรมเนียมที่ไทน พระพุทธเจ้าข้า

(ต่อเชิงอรรถที่ ๕)

เมื่อเป็นเช่นนั้น จึงปรากฏว่ามีมหาชาติกลอนเทศน์ฉบับต่าง ๆ มากมาย ทั้งของราษฎรและของหลวง เมื่อกระทรวงศึกษาธิการยังคงเป็นกรม ได้จัดพิมพ์หนังสือมหาชาติเป็นแบบเรียน ได้รวบรวมคัดลอกต้นฉบับทั้ง ๑๓ กัมภ์ โดยมีพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ และพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธ์ เป็นผู้ประพันธ์ต้นฉบับ มีนักปราชญ์ราชบัณฑิตช่วยกันตรวจแก้ไขข้อความทักเรื่อง อาทิ พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระสมมตอมรพันธ์ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ฯลฯ ต้นฉบับที่คัดเลือกมารวบรวมพิมพ์ทั้งพระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส งานนิพนธ์ของเจ้าพระยาพระคลัง (หน) พระเทพเมธี (กลิ่น) สำนักวัดถนน สำนักวัดสังข์กระจาย ทั้งหมดล้วนเป็นสัณวนสร้างไม่เกินสมัยรัชกาลที่ ๓ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ต่อมากรมศิลปากรได้รวบรวมร้อยย้ามหาเวสสันดรชาดกอีกฉบับหนึ่ง โดยใช้พระนิพนธ์ของกรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรสฯ แทนส่วนที่เป็นพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าอยู่หัว

พระนางมีทรียืนยันว่าพระนางจะต้องเสด็จตามไป ไม่ว่าจะหนทางจะทรุกันดารจน
แทบจะเอาชีวิตไม่รอดก็ตาม ทรงยินดีเอาชีวิตเป็นเกือกทองรองพระบาท และหากพระ
เวสสันดรไม่ทรงอนุญาตให้ตามเสด็จ พระนางประกาศว่า

ข้ามีทรียจะก่อไฟให้รุ่งโรจน์โคดเข้าตาย เห็นจะดีกว่าอยู่เป็นเมียให้คนเขานินทา
ว่ามีพระภัสสราแต่เมื่อยามสุข ถึงเมื่อยามทุกข์ก็ไม่ทุกข์ด้วย ตั้งแต่จะร่ำรวยอยู่ในบุรี
จะขอตามเสด็จจรลไปสียากเมื่อยามจน

นอกจากนี้คำกราบทูลของพระนางยังแสดงความกล้าหาญอย่างยิ่ง และแสดงให้เห็น
เห็นว่า ทรงรักพระสวามียิ่งกว่าชีวิตของพระนางเอง ทรงกล่าวว่

มาตรว่ามีทุกข์เท่าถึงอันตราย จะวิ่งไปก่อนให้ตายต่างพระองค์ผู้ทรงพระคุณ
ประกอบด้วยคุณแก่ข้าบริจาริกา

จากคำกราบทูลเหล่านี้แสดงให้เห็นแนวคิดเชิงอุดมคติตามที่ปรากฏในวรรณคดีคำ
สอนที่กล่าวมาแล้วในบทที่ ๒ นั่นคือ การไม่ปรารถนาอยู่ในสถานะของเมีย เพราะสังคม
จะตินนินทาโดยเฉพาะอย่างยิ่ง การเป็นเมียโดยสามีละทิ้งไป พระนางมีทรียจึงกราบทูลพระ
เจ้าสฤษดิ์ซึ่งมีพระเมตตาห้ำหมีให้พระองค์ตามเสด็จพระเวสสันดร ไปพบความยากลำบากใน
ป่าว่า "ครั้นจะอยู่เล่าก็กลัวตัวเป็นเมีย" พระนางจึงพรรณานความยากลำบากของการเกิด
เป็นผู้หญิง ไม่ว่าจะอยู่ในสถานะของหญิงโสด หญิงมีสามี หรือ หญิงมีสามี ก็ล้วนแล้วแต่วาง
ตัวลำบากทั้งสิ้น คำกราบทูลมีดังนี้

พระองค์เอ๋ย เป็นหญิงนยากที่จะวางตัว ครั้นจะทาบหมกขมัวมอมแมม ชายเห็นจะ
เยอเยมบริพาษาให้บาดจิต ครั้นจะบารุงรูปคัจจริตทำดีตน จะผัดหน้าทาบมันสิ้นราศี
คำคนมันก็จะเสียศีลชวกันก่อนว่าเล่นต่าง ๆ จนซนแต่ว่าผมเหม็นสาบจะเสยสาบใส่หน้า
มันกันไรให้สะสวยก็สาระวอน จะทาแป้งหอมเมื่อยามร้อนก็ก่อนว่า บารุงรูปกิริยาเทียว
หาผิว ครั้นจะเหลือบแลมันก็จะสาระแนเล่นตัวและเล่นตา ครั้นจะเดินเฉยไม่เงยหน้า
มันก็นินทาว่ทาบมันิ่ง พระคุณเอ๋ย ลูกคิด ๆ ถึงตัวแล้วก็เศร้าเสียน้ำใจด้วยถ้อยคำ

คนจะค่อนข้างเคะ ใ้พิไรว่า ให้เสวยความเวทนาหัวใจหาย วิธวา ซาตา พระคุณเอ๋ย เหมือนหญิงม่าย ชายทิ้งขว้างร้างไว้ให้เอากาน่าอดสูใจ ย่อมมีอาลัยในสรรักกาเร็บริออนอกใจมันให้ข้อน ๆ จะนั่งนอนมันก็ไม่หลับสนิท จะกลืนข้าวคั่งเคี้ยวยาพิษติดคออยู่ขึ้นชมทั้งรักแค้นก็กลืนกลมน่าช่นอกกรมไม่มองแผ้ว พระพุทธเจ้าข้า สามมีอยู่แล้วเสมือนหนึ่งจักรแก้วอันกนเกศงามหน้างามเนตรทุกเวลา พระคุณเอ๋ย เป็นม่ายชายหย่าแรกรุ่งนจาเร็รูปร่างไม่มีสบาย คั่งเพชรรัตนราวสลายเป็นไผผ้า วิภิตฺวา ก็ยอมเยาเบาราคาไม่ขายได้ ผู้ที่จะถือข้อใส่ก็อายหน้า เหมือนหญิงม่ายชายหย่าส่นอาลัยพระคุณเอ๋ย จะรับร้อนผัวใหม่ก็ไซ้ที่ ถ้าบ่ผู้ตัวได้ผู้ดีมีทรัพย์ คนมันก็จะนับจะถือจะเลื่องลือระบือทั่ว ปะผัวใหม่ชายชั่วสี่ชั่วร้าย จะเข้าซื้อซื้อขายยับระยา เพื่อนบ้านเขาจะพลอยกันช่า นับวันก็จะระทมกรมใจตรอม ครั้นจะชวนหย่ามันก็ไม่ยอม ครั้นจะประนีประนอมก็เครื่องจะเปลืองตัว เป็นสตรีจะหาผู้ที่คนแสนยาก พระคุณเอ๋ย เมื่อยามรักเขาก็ว่าไม่จากจนตัวตาย หญิงหลงด้วยลมชายเพราะหวานชิตสนทนกัน สบ้ำเรอรักบารุงผู้จนตัวยาก ครั้นส่นทรัพย์อุปภาคย์เขาก็ไม่อยากอันงน้าพา พาลพาไล โกรธาแล้วคำดี เป็นสตรีก็จนจิตตงแต่ว่าจะบีนน้ำตาคิดไม่วายวัน พระคุณเอ๋ยเกล้ากระหม่อมฉันได้สดับอยู่เนืองๆ ครั้นจะมีผู้รักเครื่องจะเคื่องใจ ครั้นจะอยู่ไปเป็นม่ายก็ตรอมจิต เป็นไม่รู่แห่งที่จะคิดจะปรองคอง เป็นสตรีมีผัวสองไม่มองแผ้วไม่ราศี ที่คนชั่วก็ชวนกันว่าดีไม่บัดสีใจ ดีชั่วคงหาได้ทำไม่กับผัว แต่งแต่ตัวไว้ให้ร้ายระร่น ขัดขมนไว้ให้เป็นพนแบ่งผิดหน้ากระจะเจจันทรน้ามันทาไม่ขาดสาย ร้อนใจอะไรกับชายจะตอมตาม บารุงรูปไว้ให้งามก็จะต้องตา พระพุทธเจ้าข้า หญิงอย่างนี้ไม่รู้ไม่เอามาเป็นแบบฉบับ ถึงจะตกระการะยัยยับอุปภาคย์ ไม่ให้ผัวจากแล้วทลกระหม่อม มัทรนจะส่นถนอมยอมตายกับผัวพระบาท จะพิทกษไทธิราชทุกเย็นเช้า จะหาผู้ที่ไหนได้คั่งทลกระหม่อมเกล้า ตายแล้วเกิดเล่าสักร้อยชาติ จะเหมือนพระเวสสันดรจอมปราชญ์นยาคนัก

คำกราบทลข้างต้น แสดงให้เห็นสถานะของผู้หญิงในสังคมไทยว่าต่ำต้อยกว่าผู้ชายมาก โดยเฉพาะหญิงที่แต่งงานแล้วจะเป็นสมบัติของสามี สามีอาจจะขายเป็นสินค้าได้ หญิงที่มีทรัพย์ก็อาจจะถูกขายปอกลอก ข่มเหงทบตี ภัยของผู้หญิงอันเกิดจากผู้ชายจึงมีสารพัด นอกจากนั้นแล้ว สังคมยังมีส่วนในการกดขี่ผู้หญิงในด้านจิตใจ คำนินทาว่าขานจากคนรอบข้างทำให้ผู้หญิงครองตัวอย่างยากลำบาก ผู้หญิงจึงได้รับความบ่มคนทุกสถานะ การได้สามีดีจึงเป็นโชค

เพราะป้องกันหญิงจากการข่มเหงของสังคม และเชิดชวหญิงให้มีสถานภาพที่ดั่งเช่นเหมือนดังที่พระนางมัทรีกล่าวว่า "สามีม้อยแล้วเหมือนหนึ่งจันทรแก้วอันกนกเกศ งามทั้งงามเนตรทุกเวลา" การรักษาสถานะนี้ไว้จึงทำได้ด้วยการจงรักภักดีต่อสามี

ดังนั้น พระนางมัทรีจึงยืนยันแน่วแน่ที่ว่าพระนางขอตามเสด็จพระเวสสันดร ไม่ว่าจะ มีชีวิตที่ยากลำบากอย่างไรก็ตาม ตัวละครหญิงในวรรณคดีเรื่องอื่นที่ติดตามพระสวามีออกไป เช่นพระนางมัทรีนี้ ได้แก่ นางสีดา ในบทละครเรื่อง รามเกียรติ์ ซึ่งมีที่มาจากมหากาพย์ รามายณะ และ นางเทราปที ในมหากาพย์มหาภารตะของอินเดีย เป็นต้น น่าสังเกตว่า พระนางมัทรีมีลักษณะนิสัยที่เข้มแข็ง พระนางไม่เพียงติดตามเสด็จพระสวามีเพราะเป็นจารีต ของภรรยาที่ดีเท่านั้น แต่ทรงถือเป็นหน้าที่จะปกป้องดูแลพระสวามี ดังที่กล่าวของพระนาง ว่า "จะพิทักษ์ไถ่ราชทุกค่าเช่า" แสดงว่าพระนาง ไม่ได้คำนึงว่าตนเป็นผู้หญิงที่ยอมต้องการ การคุ้มครองดูแลจากผู้ชาย ความภักดีทำให้พระนางมัทรีคิดจะกระทำการทุกอย่างเพื่อให้ พระเวสสันดร ไม่ลำบาก โดยไม่ได้คำนึงถึงพระองค์เองเลย ดังที่กล่าวไว้อีกตอนหนึ่งว่า "ลูกจะเอาพระกรรพรางค่างพราหมณ์ กรัดทางพันเผกคาในป่าพระหิมวาส มิให้ระคาย เคืองเบองพระบาทพระเจ้าผู้"

ด้วยความจงรักภักดี และความกตัญญู ต้องการให้พระเวสสันดรบำเพ็ญพรตอยู่ สบายโดยไม่ต้องลำบากพระกายเสด็จไปแสวงหาผลเพื่อเลี้ยงครอบครัว พระนางจึงขอ อาสาเป็นผู้ออกไปหาผลไม้ให้พระสวามีและโอรสธิดา ทั้งเพื่อแม่สำหรับพระสวามีจะได้ ปฏิบัติทานบารมีโดยบริจาคเป็นพระราชกุศลแก่อาคันตุกะที่มาเยือนอีกด้วย พระนางมัทรีปฏิบัติ ภาระกิจอย่างไม่เห็นแก่เหน็ดเหนื่อย ไม่คำนึงถึงภัยอันตราย และไม่อาลัยเสียสละในพระสิริ โฉมที่จะหมองมัวหยาบกร้านด้วยแคลลม ดังนั้น เมื่อพระชาติพระกัณฑ์ได้เฝ้าพระเจ้ากรุง สฤษดิ์ พระชาลีกราบทูลพระอัยกาถึงพระราชมารดา ทำให้เห็นสภาพตรากตรำพระวรกาย ของพระนางมัทรีแจ่มชัด

พระอัยกาเจ้าเอ๋ย องค์สมเด็จพระชนนีศรีสุนทรราชสนธิสา ก็เป็นนางกษัตริย์ขัตติย สุขุมโสภามิละรูป บัดนี้ค้ำเศราศรีชดชบเสียสิริวิลาส ผู้ใดพิศกัณษิตพิกลประหลาดกว่าแต่ ก่อนกาล ด้วยต้องแดดและฝนทนมานมิแต่ทุกขลำบาก จะทูลบรรยายถวายซึ่งความ

ยากสุดซึ่งจะรำพัน บพฺมึ อิว คุจดวงดอกโกมฺทบุษบับงกขรตฺ มีบุคคลขยาชอกช้ำด้วย
 หัตถ์ให้เหยวเห็น พระบวรกายก็กลับกลายเป็นปานดั่งอุปมา อมฺมาย บตฺนุเกลา
 อนึ่ง พระเศโหมลฺของพระชนนีนาถ ด้แต่ประเวศพระหิมวันต์พันผกษฎาสฎฺจรวนาลัย
 ก็เกยวของคล่องกับกิง ไฉนย่งหยอง ทงพงเฝ้าเล่าก็ลงระคนบนธูละองอับภาคย์แล
 ล้าปากตา พระพุทธเจ้าข้า

ความมุ่งมั่นเยอมล้าปากกาย ยังไม่เทียมเท่าการยอมทุกข์ใจเพื่อประโยชน์แห่งการ
 บำเพ็ญทานบารมีของพระเวสสันดร ความทุกข์ใจที่รุนแรงที่สุดคือ การสูญเสียพระโอรสและ
 พระราชธิดา เนื้อความในกัณฑ์นี้แสดงการพรรณนาพิลาบคร่ำครวญของพระนางมัทรีอย่าง
 สะเทือนอารมณ์ แต่เมื่อพระนางทราบว่าพระโอรสพระธิดามีได้หายไป หากแต่พระเวสสันดร
 บริจาคเป็นทานแก่ชก พระเวสสันดรขอให้พระนางช่วยอนุโมทนาทานด้วยศรัทธาพระนาง
 ก้อนุโมทนาให้ความเต็มพระทัย และนับวันพระเนม่อมพระเคียรเคารพทานบารมีครั้งน
 การอนุโมทนาของพระนางทำให้

ผองมรเทเวศทุกวิมานมาศมณเฑียรทุกหมู่ไม้ ก็ยิ้มแย้มพระโอษฐ์ตบพระหัตถ์อยู่จาตจน
 ร้องสาธุการสรรเสริญทานบารมี ที่สมเด็จพระนรินทร์เจ้าฟ้าสุราลัยอันเป็นใหญ่ในดาวดึงส์
 สวรรคคมา ไพรยปรายทิพยบุพผากรอง ทั้งพวงแก้วและพวงทองก็โรยร่วงจากกลีบเมฆ
 กระทำสักการบูชา

คำกราบทูลอนุโมทนานี้เป็นตอนต่อจากบทคร่ำครวญด้วยความกำสรวลโศกาตร
 อย่างยิ่งยวด ซึ่งทำให้กัณฑ์นี้เป็นกัณฑ์ที่ขอลีสงเป็นที่ยอมรับมาก เพราะเร้าอารมณ์สะเทือน
 ใจของผู้เสวยวรรณคดี ดังนั้นคำกราบทูลของพระนางมัทรีจึงทำให้นางเป็นตัวละครที่มีชีวิตชีวา
 เพราะผู้แต่งแสดงให้เห็นมาแล้วว่าพระนางมัทรีผ่านความทุกข์ที่ทรมาณใจรุนแรงสาหัสเพียงใด
 บทบาทของความเปี่ยมเมตตาให้พระนางพิลาบร่ำไห้ราวกับจะสละชีวิตเพื่อโลกได้ แต่บทบาท
 ของความเป็นชายาทำให้มัทรีสละโลกได้เพื่อสามี แต่เนื่องจากวรรณคดีเรื่องนี้เป็นชาดกใน
 พุทธศาสนา การเสียสละของพระนางมัทรีจึงมิใช่เพื่อประโยชน์ส่วนตนแต่มีจุดมุ่งหมายเพื่อ
 มนุษย์ในสากลโลก พระนางมัทรีจึงเป็นนางแก้วคู่บารมีของพระเวสสันดรในการร่วมกันสละ
 ความสุขส่วนตัวเพื่อประโยชน์สุขแห่งมนุษย์โลกทั้งปวง

การแสดงความรักเชื่อมั่นศรัทธาในองค์พระเวสสันดรอย่างมุ่งมั่นอีกครั้งอยู่ในกัณฑ์
 สักกบรรพ เมื่อพระอินทร์แปลงร่างเป็นพราหมณ์มาทูลขอพระนางมัทรี พระเวสสันดรมอบ
 พระนางแก่พราหมณ์โดยมีอาลัย ทรงจับพระกรพระนางมัทรีไว้ด้วยพระหัตถ์ข้างหนึ่ง อีกข้าง
 หนึ่งทรงเต่าอุทกวารแล้วหลังยังมอพราหมณ์ เป็นการสาแดงการอนุญาตให้พระมเหสีเป็น
 ของพราหมณ์โดยเด็ดขาด พระนางมัทรีก็ยินดีไปตามพระอัยยาศัยในการกระทำมหาทาน
 ครั้งนี้ พระนางมัทรีไม่ได้แสดงกิริยาอาการโกรธเกรี้ยวบนเคียง ขณะเดียวกันก็ได้สะอื้น
 กันเสงด้วยคามวิปโยคที่ต้องจากพระสวามี กิริยาอาการที่พระนางแสดงออกคือ

พระนางย่อมด้วยอาการพระองค์เป็นปกติ มีคชณิกาวะนั่งแลเล็งเพ่งพักตร์พระภัสสรา
 ด้วยเชื่อแท้แน่นในพระหฤทัยว่าพระองค์นับเป็นนักปราชญ์ผู้จริงยิ่งใหญ่ ย่อมได้ความ
 สันนิษฐานในสรรพกิจการทั้งปวง การใดประเสริฐเลิศล่งกว่าการอื่น พระองค์ย่อม
 มีพระญาณยังย่นเห็นเป็นอันแจ่มชัด แล้วจึงทรงปฏิบัติด้วยพระองค์ โดยความประสงค์
 ประโยชน์อันยิ่งใหญ่

ในขณะที่พระนางมัทรีเชื่อมั่นในพระเวสสันดร และสามารถควบคุมพระองค์อย่าง
 มีสติได้เช่นนี้ พระเวสสันดรกลับทรงพระปริวิตก เกรงว่าพระมเหสีจะสาแดงกิริยาตาม
 ธรรมศาสตร์ที่ลืมนัดด้วยความทกขั โทมนัส ซึ่งจะทำให้ศรัทธายิ่งใหญ่เสื่อมคลายลง พระ
 องค์จึงสังเกตุกิริยาพระนางมัทรีว่าจะร้ายดีประการใด พระนางมัทรีมีความตั้งใจจะเพิ่มพูน
 พระบารมีในการกระทำทานบริจาคครั้งนี้ให้บริบูรณ์ยิ่งขึ้น จึงกราบทูลพระสวามีเพื่อยืนยัน
 ชัดเจนว่าพระนางถือพระองค์ว่าเป็น "สมบัติ" ของพระสวามี ดังกล่าวไว้

ท่านพระองค์นับเป็นเจ้าของครอบครองเป็นอันขาด มีอำนาจเป็นใหญ่ในตัวข้า ยลลิจ
 เจ ตลลิส มั ทชฺชา ถ้าพระองค์ประสงค์จำนงโดยทานเจตนา จะพระราชทานตัวข้า
 มัทรีนี้ไปแก่ผู้ใด พระองค์ก็อาจพระราชทานให้ตัวข้าขาดไปเป็นของผู้นั้นได้ หรือท่าน
 ใ้เธอประสงค์ทรัพย์นับเท่าใด พอดีจะมีผู้ยอมรับใช้ให้เป็นราคาค่าตัวทาสีและ
 ท้าว เธอจะขายข้ามัทรีให้แก่ใคร ๆ ที่รับใช้ทรัพย์ตามท้าวเธอปรารถนา ก็อาจขายข้า
 มัทรีได้ อนึ่ง ถ้าท้าวเธอมีความขุ่นข้องเคืองพระหฤทัยในข้ามัทรีแล้ว พระองค์จะลง
 โทษเขียนตีฆ่าฟันทำอันตรายแก่เนื้อ เธอทั้งประการใด ก็จะทำไปตามพระหฤทัยของ

ท้าวเธอนั้นผู้เดียว ไม่ต้องแลเหลียวจะระวังใจข้ามหารี เพราะฉะนั้น ครั้นเมื่อ พระองค์มีพระราชประสงค์การกุศล เมื่อยามยากจนไม่มีสิ่งใดเป็นไทยธรรมวัตถุทาน แก่จาก ซึ่ง ได้ยกข้ามหารีขึ้นพระราชทานแก่พราหมณ์ ข้าบาก็ยอมไปตามพระราช อธิษฐาน ไม่ขัดขวางทางพระราชกุศล ข้ามหารีจะมีความโทมัสแค้นขันน้อยใจเพราะ พระองค์ทรงบริจาคตัวข้าไปนั้น ไม่มี ขอยอมยินดีเป็นไปตามความพระราชประสงค์ ขององค์พระสวามิภักดิ์

คำกราบทูลของพระนางแม่พระเวสสันดรข้างต้น แสดงชัดเจนถึงสภาพของผู้หญิง ที่เป็นภรรยาว่า ไม่มีสิทธิ์ขาดในตนเอง ภรรยาเป็นสมบัติของสามีที่จะซื้อขายแลกเปลี่ยน ได้ ราวสิ่งของ คำตอบของพระนางมัทรีจึงราวกับเป็นคำตอบของมนุษย์ที่ไม่มีจิตใจ ไร้ความรู้สึก แต่หากพิจารณาว่าพระนางมัทรีเป็นตัวละครในวรรณคดีพุทธศาสนา บทบาทของพระนางเป็น บทบาทเพื่อเสริมพระบารมีแห่งพระ โพธิสัตว์ ที่มุ่งมุ่งบำเพ็ญเพียรเพื่อ ไปถึงซึ่งพระ โพธิญาณ ลักษณะนิสัยและพฤติกรรมของตัวละครนี้จึงสอดคล้องเป็นไปตามแนวอุดมคติ พระนางมัทรีจึง เป็นยอดสตรีผู้เสียสละความสุขส่วนตน และยินดียอมรับความทุกข์ทรมานกายและใจ เพื่ออุทิศตน ให้พระสวามีบรรลุพระ โพธิญาณ ได้บังเกิดเป็นพระสร้อยสรระเพชญพุทธรัตนอนาวรณญาณหรือ พระพุทธเจ้าในอนาคตกาลนั้นเอง

ข. บทบาทในฐานะมารดา

บทบาทเด่นของพระนางมัทรีอีกอย่างหนึ่งซึ่งสำคัญและยิ่งใหญ่ไม่น้อยกว่า บทบาทแรก คือ บทบาทของความเป็นแม่ บทบาทประการนี้สะท้อนให้เห็นลักษณะนิสัยของ ตัวละครหญิงผู้หนึ่งที่มีความรักลูกท่วมหัวใจ และห่วงแทนลูกสุดชีวิต เมื่อตัดสินใจตาม เสด็จพระ เวสสันดร เข้าสู่ป่าหิมพานต์ พระเจ้าสุทนต์และพระนางผลัดข้อพระชาลีและพระ กัณหาไว้ พระนางมัทรีไม่ยอมยกให้แม่จะเข้าพระทัยคิดว่าพระเจ้าสุทนต์ส่งสารพระราชินาคา ไม่อยากให้ลำบาก พระนางกราบทูลพระเจ้าสุทนต์ด้วยน้ำเสียง เสียสละว่า

ขึ้นชื่อว่าบุตรเป็นที่สุดแสนเส่นหา ถึงจะชั่วช้าประการใดใจสามารถเป็นหนามเสี้ยนเบียน ประชาราษฎร์ควรห้ามเฝ้า จะตัดจากลูกแต่ฉันไม่ขาด เกล้ากระหม่อมเหมือนผ้าละออง

ธลีพระบาท ก็คงจะตัดพระลูกขาดได้คล่อง ๆ . . . ข้าม็ทริยังมีอาลัยเป็นล้านพันกว่า
จะเลี้ยงได้แต่ละคน ๆ สุดแสนยาก ทูลกระหม่อมจะมาพรากไปจากอก ดั่งจะหีบยก
เอาดวงใจไปจากกาย

บทบาทของแม่พริกหวงแหนลกสดชีวิตของพระนางม็ทริปรากฏชัดเจนในกัณฑ์กุมาร
ซึ่งเป็นงานนิพนธ์ของเจ้าพระยาพระคลัง (หน) และเป็นตอนที่พระเวสสันดรทรงกระทำบิ
บุตรทานบารมี โดยมอบพระกณหาซาลีแก่ชชก

เมื่อชชกเดินทางมาถึงอาศรมสถานในยามเย็น ชชกไม่ผล็ผลามเข้าไปทูลขอสง
กุมารในทันที เพราะทราบดีว่าพระนางม็ทริจะต้องขัดขวางถึงที่สุดตามธรรมชาติของแม่ที่ต้อง
หวงแหนลกยังชีวิต ชชกจึงรอคอยจนกว่าจะรุ่งสว่าง ซึ่งเป็นเวลาที่พระนางม็ทริต้องออก
ไปหาผลไม้ตามปกติ แต่ในคืนนั้น ด้วยสังหรณ์ว่าจะมีเหตุร้าย ทำให้พระนางม็ทริมีมติฝั้น
นำกล้วและมีกิริยาอาการเป็นนางอาเพศบอกเหตุหลายอย่าง ได้แก่ "พระอินทรีย์เออระริ้ว
ริก สะดุ้งพระองค์พลิกคังใครผลึกให้พลัดพลอง เสียว ๆ สยะเสยงยะเยือกเย็น ว่า
เอะจะเป็นพิกลจันใด" และในที่สุดทรงสับนิมิตว่า

เอโก ปรีโส ยังมีบุรุษหนึ่งนั้นเติบโตคาล่าสนเห็นพลิก ผิวกายดำเป็นเม้นหมักมีคั่ง
มหาเมฆ คันโกกเกกแก่งจกาจ ปรีทิตฺตวา หนึ่งผ่าย้อมผาดคาคาสาวี สักกระสันพัน
เป็นเกลียวเหนียวเหน็บริง ผืนหนึ่งคาคพงนงนังจมึงมะมัดทะแมง บิลันธิตฺตวา ทัค
ดอกไม้แดงทงสองทศสง่า อวธฺทโต มีหัตถ์เบืองขวานนคือดาบ คมเขี้ยวเป็นเม้น
ปลาบละเลื่อมแสง แก่วงกวดจวดเจวียนนังวู้เข้ามาถึง ถีบทวารตึงทลายลง ดช
เช่นโต กระทบเท้าตะคอกขุค้ำรามส้าราก จวยชฎานางกระชากจตุให้หลดพลัด รวบ
พระกรกระหวัดทงซ้ายขวาให้พระนางอดตานภาพ ฟาดด้วยดาบแล้วก็เหวี่ยงลงตรงพระ
พาหา สองซ้ายขวาขาดเป็นสิ้น พระกรกระเด็นคนอยู่แต่คาล แล้วมีหน้าเข้าแขวะควาน
ควักพระนัยนเนตรทงสองปล้นให้วันหวะ อริ ภัณฑิตฺตวา เอาดาบจะเชือดพระทรวง
ล้วงขาแหละแหวะหาพระทฤทัยพระนางนั้น ตสฺสา วิรวนติยา ในลักษณะผั้นว่าพระนาง
เธอมิได้ต่อเถียง แต่ร้อง ๆ จนสุดสิ้นพระสุรเสียงสำเนียงกระกรีดกรีด หวีคิ้ววอนขอ
อิกรณโทษ ขายนักริ้วไกรธเค็ดได้ดวงทภัย พระโลหิตไหลละลุ่มลง นางก็สะดุ้ง

พระองค์ออกพระโอษฐ์โลดลอยพลอยผวาต่นพันพันทันที ในปัจฉิมราตรี นนแล

ด้วยความเกรงว่าหากท่านายผันตามที่เป็นจริง พระนางมัทรีจะเป็นภัยขัดขวาง การกระทำบิยบุตรทาน พระเวสสันดรจึงท่านายนิมิตฝันว่า เป็นเพราะพระนางมัทรีมาตกระกำลำบากทางการเสวยการบรรทม ดังนั้น "ธาตุทั้งสี่จึงวิปริต"

กระนั้นในตอนเช้า เมื่อจะต้องเสด็จไปหาผลไม้มาเป็นอาหารตามหน้าที่พระนางมัทรียกหวนพระทัย เมื่อปลุกพระชาติพระกัมมาให้ตนบรรทมแล้ว "จึงอุ้มแก้วกัณฑ์พ้อชาติ บินสู่ตัก วัคเอาวาริมาโสจรสรง ส้าอององค์เอี่ยมละออง ทรงขโมยขม้นทองประเทืองผิวให้ ผ่องผัด มุ่นพระเกศจุโรรัศร่อยสุมาลี มาสอดแซมพระเกศตามประสาซาก" ระหว่างนั้น พระนางก็รำให้ สิ้นเสียให้พระชาติแลพระกัมมา แล้วเวียนสั่งพระกัมมาไม่ให้เล่นชกชนไกล ตาพิ บทสิ้นเสียตักเตือนพระโอรสธิดาแสดงให้เห็นความเป็นแม่ที่ห่วงใย จะไปก็พัวพะวน เพราะรู้ว่าลูกอยู่ในวัยกำลังชน อาจจะมีพลาดพลั้งเกิดอันตราย ดังที่ครวญสั่งพระโอรสธิดาว่า

พ่อยหลังระวังน้องให้จงดี พ่อย่าตีกันพังแม่ว่า แม่กัณฑ์เอ๋ย แม่อย่าหลงละเลิงเลย เล่นไปนั้นกะแม่ แม่จงเสงี่ยม อย่าตะลั้งเสียมชะล่าไปให้ไกลพิ พ้อชาติเล่าก็อย่า เลินเล่อละพระน้องให้เล่นเล่นแต่ลำพัง จงฟังแม่พ้อสอนพ้อสั่งทุกสิ่งอัน

เฝ้าสั่งเสียรอบคอบอย่างนั้นแล้วก็ตาม พระนางมัทรีก็ยังไม่วางพระทัย จึงอุ้มพระกัณฑ์ พ้อพระชาติ ไปฝากไว้กับพระเวสสันดร พร้อมกับกราบทูลให้พระองค์ "เอาพระทัย ผกตรีสประภาษเรียกหา ให้เล่นแต่ไกลพระบาทาทงพี่น้อง" เมื่อเสด็จเข้าป่าพระนางก็ยังคงกังวลพระทัยไม่สร่างสิ้น จนต้องหวนกลับมาทรงพระกัมมาเสง สั่งเสียรำล้าสองกุมารอีกครั้ง จึงตั้งใจไปแสวงหาผลไม้เพื่อมาปรนนิบัติทง ๓ พระองค์ได้

ความรักห่วงใยที่มีต่อพระราชกุมาร ทำให้พระนางมัทรีไม่เป็นสุขเลย เมื่อต้องเดินทางไปหาผลไม้ในป่าตามที่ทรงกระทำเป็นกิจวัตร เมื่อพระทัยของพระนางรุ่มร้อนเช่นนี้ สิ่งที่พระนาง "เห็น" จึงแปรวนแปรไปด้วยพระอารมณ์ที่เศร้าหมอง พระนางจึง "เห็น" ว่า เหล่าผลหมากรากไม้ที่เคยเก็บเป็นอาหารทุกวันนี้บ้างก็ "ผิดสังเกตุ" บ้างก็

"เพียนนิคพิสสาร" หรือ "นิควิกัลแต่ก่อนมา" รวมทั้งอากาศกวีบริติ "ทั้งแปดทิศมีคัมภีร์ทุก
หนแห่ง ทั้งขอบฟ้าก็คาดแดงเป็นสายเลือด ไม่เว้นวายุหยาเหือดเป็นนางร้ายไปรอบข้าง"

พระนางมัทรีพยายามเก็บผลไม้โดยเร็วเพื่อจะได้เสด็จกลับแต่วันแต่เนื่องจาก
เทพยดาทรงทราบดีว่าพระนางรักลูกสุดชีวิต หากเสด็จกลับแต่วันก็จะพบว่าพระเวสสันดร
พระราชทานพระขาลี้กัณฑ์ทำให้แก่ชกไปแล้ว เมื่อยังไม่มีค้ำ พระนางก็ต้องติดตามหาพระ
โอรสธิดาจนกว่าจะสิ้นชีวิต เทพยดาจึงแปลงร่างเป็นราชสีห์และเสื่อมาขวางทางไว้จนค้ำจึง
ปล่อยให้พระนางกลับสู่อาศรม ทันทีที่เสื่อและราชสีห์หลับตา พระนางมัทรีวิ่งพลางก้มแสงพลาง
พลางจนถึงพระอาศรม เมื่อเสด็จถึงอาศรม และไม่พบพระขาลี้กัณฑ์มาต้อนรับเช่นเคย
สิ่งแรกที่ทรงกระทำคือ ทอดพระเนตรสถานที่ ๆ พระโอรสธิดาเคยเล่น เมื่อไม่เห็นก็ใจ
หาย คร่ำครวญทวนให้เพราะเกรงว่าจะสูญเสียพระกุมารไปเหมือนดังนางสังข์ในนิมิตฝัน
พระนางรู้สึกว้าวยวายนึกถึงพระอาศรมเงียบเหงาผิดกับที่เคยเหมือนกับความเงียบเหงาใน
พระหฤทัยของพระนางที่ไม่พบสองกุมาร

อยู่ โส อสุสไม โสพระอาศรมเจ้าเอ๋ยน้ำอัศจรรย์ แต่ก่อนคนสู้กัด้วยสีทอง
เสียงเนืองนิจที่ร่ำร้องส่ำราญรังเรียกค้ำชยับขึ้น ทั้งจักจั่นพรรณลงไนเรไรร้องอยู่
หรง ๆ ระเรียวโรย โทยสาเนียงดังเสียงสังคีตขับประโคมไพโร ไอ้เหตุไฉนเหงา
เงียบเมื่อยามนี้ ทั้งอาศรมก็หมองศรีเสมือนหนึ่งว่าจะเศร้าโศก เออชะรอยว่าพระ
เจ้าลูกจะวิโยคพลัดพรากไปจากอกพระมารดาเสียจริงแล้วกรรมมังในครั้น

การใช้ธรรมชาติเป็นอุปกรณ์แสดงความทุกข์ของตัวละครเป็นกลวิธีที่ใช้ในวรรณคดี
ไทย จนถึงได้ว่าเป็น "ขนบ" ของการแต่งวรรณคดีที่นิยมกันสืบทอดต่อมา ดังที่กล่าวไว้ข้าง
แล้วในการวิเคราะห์ตัวละครหญิงในวรรณคดีนี้ราศ ในบทที่ ๓ ธรรมชาติเป็นองค์ประกอบ
หนึ่งที่สร้างบรรยากาศให้กับเรื่อง การพรรณนาธรรมชาติในลักษณะบุคลาธิษฐานก็ดี ใน
ลักษณะที่ตัวละครพบกับธรรมชาติโดยตรงก็ดี ล้วนเป็นกลวิธีที่สร้างความสะเทือนใจเพราะย้า
ให้หนักแน่นว่า ไม่เพียงแต่ตัวละครเท่านั้นที่ตกอยู่ในความทุกข์ แม้แต่สิ่งที่เราคิดว่าไม่มีชีวิต
จิตใจเหมือนอย่างมนุษย์เช่นธรรมชาติ ก็ยังมีอารมณ์สอดคล้องร่วมไปกับความรู้สึกของตัว
ละคร การใช้ธรรมชาติเป็นอุปกรณ์ในการแสดงอารมณ์ของตัวละคร เช่น เป็นสิ่งที่แสดง

ลักษณะนิสัยของความเป็นผู้มีจิตใจละเอียดอ่อน ลึกซึ้ง และเป็นสิ่งที่เสริมให้การแสดงออกทางอารมณ์เข้มข้มขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งในเรื่องของอารมณ์รัก ไม่ว่าจะเป็นความรักที่มีต่อคนรักอย่างโนนวิเศษ หรือความรักระหว่างแม่กับลูกอย่างโนนร่ายยาวมหาเวสสันดรชาดก

เมื่อเสด็จไปถามพระเวสสันดร พระสวามีมิได้ตรัสอธิบายหรือตรัสตอบสิ่งที่พระนางทูลถามแม้สักคำ สถานการณ์เช่นนี้ทำให้พระนางมัทรียิ่งว่าวุ่นพระทัยด้วยความทุกข์ทรมานใจที่ไม่มีใครช่วยให้หันเหเบาบาง กวีกล่าวอุปมาอุปไมยเปรียบเทียบไว้ว่า

พระนางก็เศร้าสร้อยสลดพระทัย ดั่งเอาเหล็กแดงมาแทงใจให้เจ็บจิตนี้เหลือทน
อุปมาเหมือนคนไข้หนักแล้วมีหนำ ยังแพทย์เอายาพิษมาวางซ้ำให้เวทนา เห็นชีวา
คงจะไม่รอดไปสักวัน

ความอัปยศของพระทัยเพราะพระเวสสันดรซึ่งเป็นเพียงที่พึ่งพระองค์เดียวในท่ามกลางป่าแห่งนี้ ไม่ตรัสอะไรสักคำ และความหวั่นใยพระกุมาร ทำให้พระนางมัทรีกล่าวตัดพ้อต่อว่าพระเวสสันดรอย่าง ไม่อาจระงับพระทัยได้ พระเวสสันดรจึงเลือกใช้วิธีที่จะระงับความเศร้าโศกของพระนางด้วย "โวหารการหึง" นั่นคือ ตรัสบริภาษแสดงความหึงหวงที่พระนางมัทรีเสด็จกลับมาคำมีผิดปกติ เมื่อพระนางมัทรีสดับคำบริภาษ "ความโศกก็เสื่อมสร้างสงบจิตเพราะเจ็บใจ" พระนางจึงกราบทูลแก้ข้อกล่าวหาเหล่านั้น หลังจากนั้นก็กราบทูลลาออกมาติดตามหาพระโอรสธิดาแต่ลำพัง ทรงติดตามหาทุกหนทุกแห่งและตลอดทั้งคืน ดังที่ผู้แต่งพรรณนาไว้ว่า

พระเยาวมาลย์เธอยุวหาพระลูก พระนางเธอเสวยทุกข์แสนเบ็ญ ตั้งแต่ยามเย็นจน
รุ่งเช้าก็สุดสิ้นที่จะเที่ยวค้น ทุกตำแหน่งแห่งละสามหนเธอเที่ยวหา บัณฑิตโยชนมคค์
ถ้าจะคลลคลายขยายมรคาก็ได้สืบหาโยชนโดยนิยม

เมื่อไม่สามารถหาพบ พระนางเสด็จกลับมาอาศรมอีกเพื่อทูลถามพระเวสสันดรแต่พระนางก็เป็นลมสิ้นสติด้วยความเห็นคเห็นอยและเสียพระทัย

พระนางมัทรีสนับปติ เช่นนอกครงหนึ่งด้วยความสะเทือนใจอย่างที่สุดเมื่อพบสองกุมารที่ตามเสด็จพระเจ้าสุชัยและพระนางผุสดีไปรับพระราชบิดาพระราชมารดา กวีพรรณนาว่าพระนางเสด็จพระราชดำเนินอย่างรวดเร็ว พร้อมทั้งทรงพระกัมแสง พระทนต์ระส่ำระสาย ไม่อยู่กับเนอกับตัว พระกายสั่นเทิ้มราวกับบีศาจเข้าสิง และทรงสลบสิ้นสมบัตินั่งสามพระองค์ ดังทกวีพรรณนาว่า

ส่วนพระมัทรีได้ทอดพระเนตรเห็นพระเจ้าลูกทั้งสองพระองค์ มีอาภรณ์ทรงคำรงพระสร้อยกาย ให้ระส่ำระสายเสียวสั่นหวั่น ๆ พระทรวงทรงพระกัมแสง เสด็จเล่นจนสุด พระแรงไม่รอรัง วุจจา พาลาว มาตรึ เหมือนหนึ่งแม่โคนมออันนิราศบุตรครนเห็นลูกแล้วก็แสนสลดกาสรดเทาซ สมเด็จพระอัคเรศราชมารดา มีพระสกลกายานกัมมบนาทคจแม่มคคณปีศาจเข้าสูสิง ส่วนสองกุมารก็วางวิงเข้ากอดพระชนนี สามกษัตริย์ก็ทรง ไศกีราพันพลาบ จนถึงซึ่งวิวิธัญญาพสลบลง ดนิกษาพิศววงสังเวช

ความรักลูกอย่างยั้งนทำให้เกิดมหัศจรรย์ กล่าวคือบังเกิดน้ำนมไหลจากพระเต้าเข้าปากสองกุมาร เพราะ "ผิวว่าพระชาลิกัณหาได้เสวยขีรวารีส พระทนต์ก็กระทยวยระทดเหือดแห้งหาย นสุสิสุ ก็จจะวอดวายวางพระชนม์ชีพ"

หากเราคำนี้ถึงความเบ็นจริงว่าพระชาลิกัณหาเป็นเพียงทารกน้อยที่ยังไม่คณเมกัถูกพรากไปจากพระมารดา ความโหยหาของสองกุมารที่มีต่อพระราชมารดาแน่น้อมมีแรงผลักคณมาจากความกระหายในน้ำนมแม่นันเป็นธรรมชาติของเด็ก เมื่อทั้งสามพระองค์ซึ่งมีจิตใจจจจ่อต่อกันอยู่พบกัน ความตื่นเต็นสะเทือนใจสุดประมาททำให้ทั้งสามถึงกับสิ้นสติสัมปชัญญะแต่สิ่งที่เป็นความปรารถนาฝังลึกในจิตใจสำนึกของทั้งสามพระองค์ คือ ความผูกพันของลูกและแม่ ซึ่งเป็นเพศเดียวที่สามารถส่งผ่านกระแสความรักของตน ไปสู่มที่ตนให้กำเนิดด้วยธำรน้ำนม สิ่งอัศจรรย์ที่บังเกิดน้ำนมไหลจากพระเต้าของพระนางมัทรีเข้าสู่ปากพระชาลิกัณหาจึงเป็นเสมือนสัญลักษณ์ที่แสดงว่า พระนางมัทรีและสองกุมารต่างบรรลुकความปรารถนาที่ต้องการพบกันและได้ถ่ายทอดความรักสู่กัน

เนื่องจากบทบาทในฐานะเมียและแม่เป็นบทบาทที่เด่นที่สุดของพระนางมัทรีในเรื่อง

มหาชาติ และเป็นบทบาทที่สร้างความสะเทือนใจอย่างสูงสุดในเรื่อง จึงสังเกตได้ว่าผู้แต่งใช้กลวิธีทางวรรณศิลป์หลายประการเพื่อแสดงลักษณะนิสัยของพระนางให้เด่นชัดว่า พระนางมีที่รักพระราชโอรสธิดาสุดหัวใจ และเทินทนต์บูชาพระสวามียิ่งชีวิต และทั้ง ๆ ที่มีกรอบของวรรณคดีพุทธศาสนาอยู่ ผู้แต่งยังแสดงความขัดแย้งในใจของตัวละครได้อย่างงดงาม และมีเหตุผล ทำให้พระนางมีที่รักเป็นตัวละครที่ประทับใจผู้เสพรณคดีตลอดมา เมื่อวิเคราะห์ทั้งกลวิธีทางวรรณศิลป์ที่ใช้ในการสร้างลักษณะนิสัยของตัวละครหญิงนั้น จะพบว่าใช้กลวิธีหลากหลายดังนี้

๑. ให้พระมีที่รักแสดงโวหารการเจรจา

พระนางมีที่รักมีความสามารถในการเจรจา คำกล่าวของพระนางมีหลายลักษณะตามโอกาสที่เหมาะสม แต่บทเจรจาทุกครั้งมีผลสะท้อนอย่างเดียวกันคือแสดงความรักเทินทนต์ในพระสวามีและพระราชกุมาร อย่างเช่น

๑.๑ การกล่าวความจริงแต่บางส่วน

การกล่าวในลักษณะเช่นนี้ ไม่ได้หมายถึงการกล่าวโกหกแต่เป็นการเลี่ยงความจริงที่โหดร้ายเพื่อให้ผู้ฟังสบายใจ และขณะเดียวกันผู้พูดก็ได้ลอบใจตนเองด้วย เช่น ในตอนที่พระนางมีที่รักกราบทูลพระเวสสันดรเพื่อขอตามเสด็จเข้าป่าหิมพานต์พระนางย่อมรู้ดีว่าในป่ามีแต่ภัยอันตรายและน่ากลัว ซึ่งเป็นเหตุผลเดียวที่พระเวสสันดรจะไม่ทรงอนุญาตให้พระนางและสองกุมารติดตามไป พระนางมีที่รักจึงกล่าวถึงป่าหิมพานต์ในลักษณะตรงกันข้ามว่า ป่าจะเป็นที่สวยงามและสนุกสนานจนพระนางและพระกุมารมีความสุขซึ่งทำให้พระเวสสันดรไม่ต้องเป็นห่วงกังวล ดังที่พรรณนาไว้ว่า

บางเมื่อพระองค์เสด็จจรลีประพาสในพนาวาสแดนคง สุพรรณไต จะได้ทรงฟังสอง
ครุฑราชกุมาร ร้องรับขับขานประสานเสียงเสนาะในวนาศรม เนื่อยามรุกขชาติร่ม
เวลาเย็น จะเล่นเล่นในบริเวณพระอาศรมสถาน ข้ามที่รณจะเก็บกสมามาลัยมากรอง
ร้อยเป็นสายสร้อยสะอึงรัศสเวยองค์ สัจจาลวงวิจิตรมลัย ประดับสองครุฑหน่อไท

น้อยนาถ สองครุฑเขยวราชก็จะลีลาตแล่นเล่นบันเทิงทุกเข้าค่า เจ้าจะพ้อนราสำราญ
จิตมิได้รู้ที่จะคิดถึงยามทุกข์ มีแต่เสวยสุขสนุกทุกเวลา ท้าวเธอได้เห็น เป็นที่ปริศนา
ดวงกลมปลม น สิริสัสสี พระทัยท้าวเธอก็จะหลงลืมรัตนราชขัณฑ์ ไทศรยสมบัติ

จะเห็นได้ชัดเจนว่า โวหารข้างต้นเป็นการพยายามที่จะทำให้พระเวสสันดรคลาย
ความกังวลพระทัย ทมห่วงใยว่าพระชายาและพระราชโอรสธิดาจะไม่มีความสุขนอกจาก
นี้ยังเป็นการปลอบประโลมให้กำลังใจพระสวามี ประหนึ่งจะเกรงว่าพระเวสสันดรจะหุดหู่
พระทัยที่ถูกเนรเทศจากเมือง พระนางจึงพรรณนาให้เห็นสภาพป่าหิมพานต์ว่าเป็นที่ ๆ น่ารื่น
รมย์ ยามสัตว์ป่าส่งเสียงร้องก้องไพเราะก็จะเป็น "มหามทรสพเนตร" เสียงน้ำตกที่ไหลหลัง
ต้องแผ่นผา ประสานกับเสียงนกที่ร้องเจื้อยแจ้ว จะทำให้รื่นรมย์ไสมนัส และพืชพรรณไม้
อันอุดมสมบูรณ์ ผลิดอกงดงาม สังกลิ่นรวยรื่นในป่าแห่งนี้ จะทำให้พระองค์เกษมทรราชจน
"บรรเทาโทษกลัววัง" และ "จะมีได้ระลึกถึงสมบัติบุรีรมย์" พระนางมีที่พรรณนาป่า
หิมพานต์ได้ละเอียดลออทั้ง ๆ ที่ไม่เคยเสด็จไป ดังเช่นการพรรณนาว่า

ปางเมื่อน้ำค้างตกประพรมพินพสุธา หริตฺ ทกขลิ เมทนี ครวที่จะที่ศนาพินภูมิ
ภาคบุรีพี อันเคียรคาศด้วยทัญญาแพรกพรรณต่างสีซ้อนสลับ ส่องคลี่สรรพเสมอกัน
อินทโคปกสฤจุนันน์ พันพรรณเมลงค่อมทอง ดินก็เรืองรองอร่ามงามระยับประเสริรุ
สรรพสรรพางค์ เทยวเล็มน้ำค้างบนปลายทัญญา

ภาพที่พรรณนาโดยละเอียดนี้เป็นภาพจากจินตนาการของพระนางมัทรีโดยเลือก
กล่าวแต่ธรรมชาติที่งดงาม กลวิธีการพรรณนาเช่นนี้เป็นการแสดงให้เห็นว่าพระนางมัทรี
พยายามที่จะทำให้พระราชสวามีสำราญพระราชหฤทัย ด้วยเหตุผลเพราะพระนางรักภักดีต่อ
พระราชสวามีเหนือสิ่งอื่นใด ทั้ง ๆ ที่ในยามนี้พระนางน่าจะเป็นผู้มีจิตประหวัดพรนพริงและต้อง
การผู้ปลอบประโลมใจมากกว่าใคร

พระนางมัทรีแสดงพระสติมั่นคง พระทัยเข้มแข็ง เช่นนอกครึ่งหนึ่งเมื่อพระเจ้า
สฤชัยยกกองทัพเสด็จมารับพระเวสสันดรเข้าเมือง เมื่อพระเวสสันดรได้ยินเสียงกองทหาร
ให้ร้องกึกก้อง พระองค์แสดงความปริวิตกกับพระนางมัทรีว่า

นี้เนื้อกรรมมาตามทันจึงต้องเนรเทศ ให้ในราชโอรสเยศมาอยู่ไพร่ แล้วยังมีพินัยหมู่
 อรินทรราช มัทรีเอ๋ย เราทั้งสองนี้จะพินาศเป็นมั่นคง ในพนัสแดนดงนี้แล้วแล

พระนางมัทรีทอดพระเนตรกองทหารเหล่านั้นก็ทรงทราบว่าเป็นกองทหารแห่ง
 เมืองสีพี พระนางจึงกราบทูลให้พระเวสสันดรบรรเทาความวุ่นวายพระทัยว่า

ถึงแม้มาตรัจจำมิตรหมู่ใดจะประทุษร้าย ก็จะไม่พินาศจับหายพ่ายแพ้พระบารมี อคติ
 อุกถณณเว ดุจดังว่าอคติอันน้อยนิดหนึ่งเท่านั้น หรือจะมาเผาผลาญซึ่งมหรณพที่ธาร
 ให้เหือดแห้ง กระแสสินธกจะดับแสงให้เสื่อมศษนัย สันฤทธฺ์เรื่องจารฤระเริงร้อน
 พระองค์สัทรงพระคุณดั่งขุนสิงขรเขาสัเนรราช ผู้ใดใครหรือจะอาจให้เอียงเอน
 อันตรายได้ จงดำรงพระหฤทัยดาร์ก่อน เห็นจะสมอุดมอัชฎาพรบเพอนนิค อัน
 สมเด็จบรมสุรฤทฺธิประสิัทธิประสาท ชะรอยจะเป็นทัพระบิตุราชออกมารับเสด็จพระ
 บรมหน่อสรรรเพชณฺคนพระนคร

ในตอนต้นพระนางมัทรีกล่าวถ้อยคำให้พระเวสสันดรมีความมั่นพระทัยว่าพระบารมี
 ที่พระองค์บำเพ็ญพลังอำนาจกว้างใหญ่ไพศาล ประดุจกระแสธารกว้างใหญ่ที่สามารถดับไฟ
 กองน้อยนิดได้ในเวลาอันรวดเร็ว และต่อมาทรงเปรียบว่าพระคุณของพระองค์มีต่อชาวโลก
 นั้น มั่นคง หนักแน่น ประดุจขุนเขา ที่ไม่มีผู้ใดอาจทำลายลงได้ เมื่อถ้อยคำข้างต้นสร้าง
 ความมั่นพระทัยให้แก่พระเวสสันดรแล้ว พระองค์จึงมีพระสติในการพิจารณาให้ถูกต้อง ไม่
 เข้าพระทัยผิดว่ากองทัพนั้นเป็นศัตรูที่ยกมาทำลาย ทั้งที่จริงคือกองทัพของสมเด็จพระราช
 บิดายกมาเพื่อทูลเชิญเสด็จเข้าเมือง ดังนั้น ข้อความที่ยกมาเป็นตัวอย่างนั้นแสดงให้เห็นว่า
 พระนางมัทรีเป็นตัวละครที่มพระทัยเข้มแข็ง พระสติมั่นคง ยิ่งเสียดกว่าพระเวสสันดร ทรง
 เตือนพระสติและปลอบพระทัยในยามที่ทรงคิดว่าพระสวามีหวนไหว พระนางจึงเป็นหญิงที่
 แข็งแกร่ง ไม่เกรงกลัวอันตราย ตอนที่แสดงความรู้สึกอ่อนไหว หวาดหวั่น ของพระนางมัทรี
 จะเป็นตอนที่เกี่ยวกับพระราชโอรส พระราชธิดา ทั้งสิ้น สะท้อนให้เห็นบุคลิกภาพโดย
 ธรรมชาติของผู้หญิงที่มีความอดทนในการเผชิญกับสถานการณ์ต่าง ๆ ได้ แต่ก็มีจุดอ่อนที่
 ความรักลูก

๑.๒ การกล่าวเสียศีล

ในตอนที่พระเจ้าสุทนต์ขอพระราชลัญจกษาให้อยู่ในพระราชวังกับพระองค์ พระนางมัทรีกล่าวเสียศีลพระเจ้าสุทนต์ด้วย ไวยาหารเจียบคมหลายตอน ดังเช่น

ขึ้นชื่อว่าบุตรเป็นที่สุดแสนเสนาหา ถึงจะชั่วช้าประการใดใจสามารถ เป็นหนาม
เสี้ยนเบียนประชาราษฎร์ควรห้ามเฝ้า จะตัดขาดลูกเต้านั้นไม่ขาด เกล้ากระหม่อม
เหมือนผ้าละออธรีพระบาท ก็คงจะตัดพระลูกขาดได้คล่อง ๆ

ลูกน้อยนิตหนึ่งเท่านั้นจะทำอะไรได้ ถึงจะเลี้ยงไว้คงขายพระบาท สอนหล่อนัก
ยากปากก็กล้ำระอาใจ วาสกริฎาจะไรซึ่งพิชเชียว

ไอ้พระทูลเกล้าได้ตัดต้นแล้วก็โค่นเง้า เชื้อทิ้งถอนจะอาลัยอาวรณ์ไปโยมี พระเจ้า
หลานหรือจะดีกว่าไอ้โอรส แต่ลูกในไส้ยังคิดคคคคเวทนา

เจ้าจะยอมอยู่หรือแม่จะไปได้ จงขังใจให้จงดีพระลูกเอ๋ย ไม่ควรคู้กับบุรีแล้วนะ
พระลูกรัก อย่าไผ่ส่งให้เกินศักดิ์ใช้สุริยวงศ์ โทกิลหรือจะฆ่าเข้าผงหงส์ไซ้พงศัพธุ์

ถ้อยคำข้างต้นล้วนทำให้พระเจ้าสุทนต์อ้าอึ้ง พระศอตีบตัน และไม่อาจตรัสถ้อย
คำใดได้เลย นอกจากอ้อมพระราชันคดาใส่ตัก จุ่มพิศพัคตร์แล้วกันแสงให้อย่างน่าเวทนา

พระนางมัทรีมิใช่ปากกล้า กล่าววาจาเชือดเฉือนอย่างคมคายกับพระเจ้าสุทนต์
เท่านั้น แม้กับพระสวามี เมื่อพระเวสสันดรต้องการให้พระมัทรีหยดบริเวทนาการถึงราช
กุมารทั้งสองพระองค์ พระเวสสันดรทรงบริภาษให้พระนางเจ็บพระทัย โดยใช้ "ไวยาห
การหึงเข้ามาหักโคกให้เสื่อมลง" ซึ่งก็ได้ผลตามพระราชประสงค์ พระนางมัทรีทรงเจ็บ
แค้น น้อยพระทัยและทรงขี้แฉงแสดงเหตุผลของการกลับค้ำกว่าปกติได้อย่างฉลาดฉาน ด้วย
ไวยาหารยกย่อนจนเกือบจะเป็นการ "ลาเล็ก" ให้พระเวสสันดรทรงตระหนักในความจงรัก
ภักดีของพระนาง ดังนี้

พระพุทเจ้าข้า ตั้งแต่เกล้ากระหม่อมฉันตกมาเป็นข้าน้อย พระองค์เห็นพระอรุณ
 รอยร้าวรานที่ตรงไหน ทอดพระเนตรสังเกตุไว้แต่บางก่อน จึงเคืองค่อนด้วยคำหยาบ
 ยกใจเจ็บจิตเหลือกำลัง พระคุณเอ๋ย จะคิดคั่งเป็นไรเล่า ว่ามัทรีนี้เป็นข้าเก่าแต่
 ก่อนมา ดั่งเงาตามพระบาทก็เหมือนกัน นอกจากนั้นที่แน่นอนคือ นางไหนที่สนิทชิดใช้
 แต่กาลก่อน ยังจะติดตามพระราชสมภารมาบ้างละหรือ ได้แต่มีทรีที่แสนซื่อผู้เดียวดอก
 ไม่รู้จักปล้นปลอกพลิกไพล่เอาตัวหนี มัทรีสัตยาสวามิภักดิ์รักผู้เพียงบิดากว่า ได้ถึงจะ
 ยากเย็นเบ็ญใจก็ตามกรรม วนมลผลหารिया อุตสาหะตระตราครตระตราตรีตรีตรา
 ผลาผลไม้ ถึงที่ไหนจะรักเรียวก็อดสำห้เที่ยวไม่ถอยหลัง จนเนื้อหนึ่งช้วนขาดเป็นร้ว
 รอย โลหิตไหลย้อยทุกหย่อมหนาม อารามจะใคร่ได้ผลผลไม้ม่าปฏิบัติลูกบารุงผู้
 ถึงกระไรจะค้มตัวก็ทั้งยากน่าหลกใจ ออกของใครจะอามักยับพิกลเหมือนอกของมัทรี
 ไม่มีเนตร น้ำที่จะสงสารสังเวชโปรดปรานี้ ว่ามัทรีนี้เป็นเพื่อแยกอยู่จริง ๆ ช่าง
 ค่อนตึงปรีภาชณาได้ลงคอไม่คิดเลย . . .

๑.๓ การรำพันคร่ำครวญ

ในร่ายยาวมหาเวสสันดรชาดกมีเนื้อความที่พระมัทรีทรงรำพันคร่ำครวญ
 ถึงสองกุมารหลายแห่ง โดยเฉพาะในกัณฑ์มัทรี กลวิธีทางวรรณศิลป์ที่มักจะใช้ในการพิลาป
 รำพัน ทำให้ผู้อ่านสะเทือนอารมณ์และซาบซึ้งในความรักผูกพันระหว่างแม่ลูกผู้เขียนสร้าง
 พระนางมัทรีเพื่อเป็นตัวหนุนบารมีของพระเวสสันดร แต่ทำได้อย่างมีชีวิตชีวา มาก อย่าง
 เช่นการให้พระนางมัทรีครวญถึงพฤติกรรมของพระราชโอรสพระราชธิดาที่เคยปฏิบัติเมื่อยัง
 อยู่ด้วยพร้อมหน้า ดังที่ครวญว่า

แก้วกัณฑ์หาพ่อขาลีของแม่เอ๋ย แม่มาถึงแล้วเหตุไฉนโยพระลูกแก้วจึงมีมาเล่าหลก
 แก้วใจ แต่ก่อนแต่ไรสีพร้อมเพรียง เจ้าเคยวังระรี่เรียงเคียงแ่งกันมาคอยรับพระ
 มารดา ทรงพระสรวลสรวลร่าระรื่นเริงรับรับเอาขอคาน แล้วก็พากันกราบกราน
 พระชนนี พ่อขาลีเจ้าเลือกเอาผลไม้ แม่กัณฑ์จะอ่อนนอนไหวว่าจะเสวยนมพมเหนือ
 พระเพลาลางจ้อเลาะแมนต่าง ๆ ตามประสาทารกเจริญใจ วุจจา พาลาว มาตรี
 มือบไม่ยเหมือนหนึ่งลูกทรายทรายค่นอง ปองที่ว่า จะชมแม่เมื่อสายนี้

นอกจากการกล่าวครวญถึงอาการคลอเคลียไม่ยอมห่างระหว่างแม่ลูกแล้ว การกล่าวถึงสิ่งของแทนตัวก็เป็นกลวิธีทางวรรณศิลป์อีกแบบหนึ่งที่ทำให้เกิดความสะเทือนใจ ดังที่พระมัทรีรำพันถึงเสียงพูด รอยเท้า และของเล่นของราชกุมารทั้งสองว่า

โอแต่ก่อนเอยแม่เคยได้ยินแต่เสียงเจ้าเจรจาแจ้ว ๆ อยู่ตรงนี้ อิท บทวลุขี นั้น
ก็รอยเท้าพ่อขาลี นึกบทศรีแม่ก็หาพระมารดาบังแลเห็น โนนก็กรวดทรายเจ้ายัง
รายนเล่นเป็นกอง ๆ สิ่งของทั้งหลายเป็นเครื่องเล่นยังเห็นอยู่ น ที่สุสเร แต่ถูกรัก
ทิ้งคู่ไปอยู่ไหนไม่เห็นเลย

นอกจากนี้แล้ว ผู้แต่งยังใช้วิธีการเล่นซ้ำเสียงเพื่อให้เกิดความไพเราะเสนาะหู และเล่นซ้ำคำเพื่อสร้างลีลาการพรรณาน่าอย่างมีระเบียบ และขณะเดียวกันเป็นการกล่าวซ้ำ เพื่อให้เกิดความสะเทือนอารมณ์เข้มข้น บทราพันคร่ำครวญของพระนางมัทรีที่ยกตัวอย่างนี้ จึงแสดงความห่วงหาอาลัยลูกน้อยอย่างยิ่งยวด

แต่แม่เที่ยวเซซังเสาะแสวงทุกแห่งห้องหิมเวศ ทั่วประเทศทรวาป่า สดสายนิยนา
ที่แม่จะตามไปเลี้ยงแล สดไสตแล้วที่แม่จะขับทราบฟังสำเนียง สดสรเสียงที่แม่จะรำ
เรียกพิไรร้อง สดผีเท้าที่แม่จะเยี่ยงอย่างยกย่องลงเหยียบดิน ก็สดสนสดบัพญาสดหา
สดค้นเห็นสดคิด จะได้พานพบประสรอยพระลูกน้อยแต่สักนิด ไม่มีเลย

๒. กวีเสนาภาพพระนางมัทรีจากทัศนะของตัวละครอื่น

การให้ตัวละครอื่นกล่าวถึงพระนางมัทรีเป็นการสร้างลักษณะนิสัยของตัวละครนี้ให้รอบด้านขึ้น และเป็นการเสริมให้บุคลิกของตัวละครชัดเจนขึ้น มีผู้กล่าวถึงพระนางมัทรีไว้หลายคน ดังนี้

๒.๑ พระขาลีภินดา

ราชกุมารทั้งสองพระองค์ทรงตัดพ้อพระราชบิดาและคร่ำครวญถึงความ

รักของพระราชมารดาไว้หลายครั้งในกัณฑ์กุมาร เมื่อพระเวสสันดรพระราชบิดาพระราชทาน
สองกุมารให้แก่ชก แต่เมื่อเห็นว่าพระราชบิดาไม่สนพระทัยเสียดคร่ำครวญรำไห้แต่ทรง
กระทำอุเบกขาตั้งสมาธิดับพระวิโยค ชื่นชมในปิยบุตรทานบารมี พระชาลีก็ทูลลาพระ
ราชบิดาพลาญครวญถึงพระราชมารดาว่า

กัณฑ์เห ดุริการแก้วกัณฑ์เอ๋ย พี่ได้ยินเนื้อความท่านเล่าสืบกันมาว่าข้าพเจ้าสองประ
-การสืบสันดานโดยประเพณี นรา เอกจจिया กุมารกุมารี่ใดไร้นิราศปราศจากพ่อยัง
แต่แม่ผู้เดียว ก็พอแลพอเหลือขอร้องพ่อพร้อมทั้งบิดาและมารดา ทารกา ทารกผู้ใด
ไร้นิราศ ปราศจากแม่ยังแต่พ่อผู้เดียว ก็เปล่าเปลี่ยวได้ชื่อว่าคนยี่สิบทั้งบิดาและมารดา
ถึงจะประโลมเลี้ยงรักษาเล่าก็ไม่ถึงใจ ถึงจะได้ทักขันธ์สักร้อยสิ่ง อันบิดาแล้วก็นั่งได้
ไม่นำพา อันคนของพระมารดาท่านพรรณนาไว้ว่าเป็นที่ยัง สัจจ ค้ำที่วามานันท์จริง
สมอยแล้วนะพระน้องแก้วกัณฑ์ เหมือนหนึ่งออกเราทั้งสองราในครั้นนี้

คำกล่าวของพระชาลีแสดงให้เห็นว่าเป็นพ่อ และความเป็นแม่ มีความ
สำคัญต่อลูกไม่เท่าเทียมกัน โดยสัญชาตญาณทางธรรมชาติแม่มีความรักใคร่ห่วงแหนห่วงใยลูก
มากกว่าพ่อ เพราะเป็นพ่อมท้องและเป็นผู้ให้ลูกคนนี้น้ำนม สำหรับพระนางมัทรี พระ
นางเป็นพระราชมารดาที่ดูแลสองกุมารด้วยพระองค์เองตลอดเวลาที่อยู่ในป่า ความรู้สึก
ของพระราชมารดาที่มีต่อพระนางจึง เป็นสิ่งที่แสดงให้เห็นคุณสมบัติของความเป็นแม่ที่ยอดเยี่ยม
หาผู้เสมอเหมือนได้ยาก

๒.๒ เทวดา

เมื่อชกพาสองกุมารไปแล้ว เทพเจ้าทุกสถานพิมานก็เศร้าสลดพิลาป
"ปมประหนึ่งว่าดวงหทัยจะปะทะทะลุล้นละเอียดยกออกทุกอณู" ต่างปรารภกันถึงพระมัทรีว่า
ด้วยความรักยิ่งใหญ่ที่มีต่อพระกุมารทั้งสอง จะทำให้พระนางติดตามไปโดยไม่คิดชีวิตเหล่า
ทวยเทพจึงเกรงว่า พระนางจะเป็นทุกข์ทเวชจนถึงแก่วายวางเมื่อทรงทราบว่สองกุมาร
จากไป ดังที่กล่าวไว้ว่า

ถ้าแม่สมเด็จพระนางมัทรีเธอกลับเข้ามา แต่กาลยังวันมีถิ่นเย็น อธิสว่า
เมื่อท้าวเธอมีได้เห็นพระเจ้าลูกเธอก็จะทลถาม ครั้นแจ้งความว่าพราหมณ์พาไป
นางก็จะอาลัยโลดแล่นไปตามคิดไม่คิดตาย ว่าไอ้ไอ้จอมทรีเอ๋ย จะเสวยพระทนต์
แทบถึงชีวิตจะปลิดปลง ด้วยพระลกรักทั้งสองพระองค์แล้วแล

นอกจากนี้ หลังจากพระเวสสันดรยกพระนางมัทรีให้แก่พระสีกกเทวราชในร่าง
พราหมณ์ พระสีกกเทวราชขอถวายคืน เพราะทรงเห็นว่าพระนางเป็นพระมเหสีที่คู่ควรกับ
พระสวามีเช่นพระเวสสันดร ดังที่ทรงกล่าวไว้เป็นอุปมาอุปไมย ดังนี้

เปรียบเหมือนกษัตริย์คือน้ำนมสดขาวสะอาด สมควรแก่แก้วตมกษัตริย์คือสังข์ ซึ่งช่าง
ชำระผิวรุ่งเรืองออก แล้วขจัดเจียรระไนให้มีพรรณขาวผ่องแผ้ว เสมอด้วยน้ำนมสมควร
กัน สิ่งทั้งสองนั้นเป็นสมานพรรณฉวีไฉไล เอวัง ตฤณจ มหัทธิน จ พระองค์ท่านและพระ
ยอดเขาวมาลัยมทรนภมณำพระทัยผ่องใสบริสุทธิ์ คุจเดียวเสมอกันเหมือนดั่งนมแท้

๒.๓ ผู้เล่าเรื่อง

ผู้เล่าเรื่องในถิ่น คือ พระพุทธองค์ ซึ่งทรงแสดงชาดกเรื่องแม่
เหล่าพระภิกษุสงฆ์ พระพุทธองค์ทรงกล่าวชมเชยว่าพระนางมัทรีเป็นมารดาที่รักบุตรสุดชีวิต
เมื่อตามหาแล้วไม่พบ พระนางจึงโศกสลดแทบจะสิ้นพระชนม์ชีพ การพรรณนาถึงพระนางมัทรี
ในตอนนี้ใช้บทเปรียบเทียบแบบอติพจน์ < Hypobole > เพื่อให้เกิดความสะเทือนใจรุนแรง

เมื่อสมเด็จพระมัทรีทรงกำสรดเสนาภาปนาท เพียงพระสันดานจะขาดจะดับสูญ
ปริเทวีตว่า นางเสวยพระอาศรัพนเทวชนในพระอุรา น้ำพระอัสสุชลนา เธอไหลนอง
คลองพระเนตร ทรงพระกัมแสงเสนาเทวชนพิโรธา ตั้งแต่ประณมยามค่ำไม่หย่อน
หยุดแต่สักโมงยาม

อาจสรุปได้ว่า มีผู้กล่าวถึงลักษณะนิสัยของพระนางมัทรีตัวละครหญิงในรายยาว
มหาเวสสันดรชาดกหลายคน คำกล่าวเหล่านั้นแสดงลักษณะนิสัยว่าพระนาง เป็นพระมารดา

ผู้อ่อนโยน พระชายาผู้ประเสริฐ ที่รักที่คิดทบทวนพระสวามีและพระราชโอรสธิดายิ่งกว่าชีวิตของตนเอง เหมือนดังที่พระนางมัทรีเองได้รำพันว่า "อุปมาเสมือนหนึ่งพุกชาลาควาลย์ย่อมจะอาสาถูลงเพราะลกเป็นแม่เท่เพียง"

ดังนั้นจะเห็นได้ว่า ผู้อ่านรู้จักลักษณะนิสัยของตัวละครนี้ทั้งจากพฤติกรรม วาจาของตัวละคร และจากทัศนคติของตัวละครอื่น ซึ่งมีข้อสรุปตรงกันว่าพระนางมัทรีเป็นหญิงเข้มแข็ง อดทน เชื่อมั่นตนเอง และมีวาจากล้าคมไม่กลัวใคร โดยเฉพาะเมื่อต้องปกป้องลูกและเกียรติยศของตนเอง

อาจกล่าวได้ว่า มัทรีเป็นตัวละครที่ไม่มีลักษณะนิสัยซับซ้อน และมีความขัดแย้งในใจน้อยมาก บทบาทเด่นของพระนางมัทรีคือบทบาทของความเข้มแข็งที่ประเสริฐและเป็นภรรยาตามแบบอุดมคติ บทบาทและพฤติกรรมของพระนางมัทรีเป็นส่วนเสริมการบำเพ็ญทานบารมีของมหาบุรุษ อันถือว่าเป็นบารมีสูงสุด แต่ผู้แต่งสามารถสร้างตัวละครได้อย่างมีชีวิตชีวามาก พระนางมัทรีจะได้อารมณ์รักที่ลึกซึ้งและอารมณ์ส่วนลึกออกมาบ้างในตอนกราบทูลเสียดสีพระเจ้าสุทนต์ และในตอนครวญถึงพระชาลิกัมพนาในกัมพูทกมาร ซึ่งเป็นความจงใจที่ให้เกิดอารมณ์ตัดกันกับอารมณ์สงบนิ่ง เมื่อพระนางมัทรีอ่อนโยนทบทวนในการกระทำบิบบุตรทานและทারণาน มัทรีไม่รักตัวเองเท่ารักลูก ความรักลูกมากมายมหาศาลก็ไม่ได้เท่ากับความมุ่งมั่นที่จะเกื้อหนุนให้พระสวามีบรรลุพระโพธิญาณอันยังประโยชน์แก่มนุษยชาติ ความขัดแย้งแสดงอารมณ์ต่อพระเวสสันดรในตอนแรกก็ตามหาสองกุมาร เกิดจากสัญชาตญาณของแม่ที่รักหวงแหนลูก แต่เมื่อได้รับคำอธิบายด้วยเหตุผลแล้ว พระนางก็ยอมรับด้วยความยินดี กลวิธีทางวรรณศิลป์ เช่นนี้ทำให้บรรลุจุดประสงค์ของเรื่องที่มีมุ่งหมายในการสร้างอารมณ์ของผู้อ่านให้ยอมรับและบังเกิดความปีติในความวิริยะอดทนบำเพ็ญบารมีของพระเวสสันดร แม้จะต้องทรงเผชิญกับความทุกข์และความปวดร้าวใจ และพร้อมกับซบเซมความเข้มแข็งแกร่งของพระนางมัทรีที่ทบทวนทั้งกายและใจอย่างหนักหนาสาหัสจนไม่น่าจะมีผู้หญิงคนใดทนได้ พระนางกลับแปรกรับความทุกข์นั้นไว้ด้วยความยินดียิ่ง เพื่อร่วมมีอารมณ์ให้พระเวสสันดรสำเร็จพระโพธิญาณ ดังนั้น พระนางมัทรีจึงเป็นตัวละครหญิงที่มีบทบาทในการเสริมแก่นเรื่องของชาดกเรื่องนี้ให้ชัดเจนและเป็นสิ่งที่สะท้อนให้เห็นว่า เบื้องหลังความสำเร็จของบุรุษคือการสนับสนุนให้กำลังใจ กำลังแรง และกำลังปัญญาของสตรี

๔.๒.๑.๒ กากี

กากีเป็นตัวละครหญิงที่รู้จักกันดีมาตั้งแต่สมัยอยุธยา และได้รับความนิยมนับต่อมาถึงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ดังปรากฏในบทเห่เรื่องกากี พระนิพนธ์ของเจ้าฟ้าธรรมาธิเบศร และเรื่องกากีก้ากลอน งานประพันธ์ของเจ้าพระยาพระคลัง (หน) วรรณคดีทั้งสองเรื่องนี้มีที่มาจากนิบาตชาดก ซึ่งเป็นชาดกในพระไตรปิฎก มีชาดกที่มีเรื่องราวคล้ายคลึงกัน ๓ เรื่อง คือ กากาติชาดก (ชาดกเรื่องที่ ๓๒๗) สุนันธีชาดก (ชาดกเรื่องที่ ๑๓๐) และกุกุณาลชาดก (ชาดกเรื่องที่ ๕๓๖) เรื่องกากาติชาดกมีเรื่องราวคล้ายกับเรื่องสุนันธีชาดก แต่เรื่องสุนันธีชาดก^๖ มีลักษณะต่างออกไปเล็กน้อย กล่าวคือนางสุนันธีเป็นแม่เหล็กของพระเจ้าตัมพราช เมื่อนางถูกพระยาครุฑลักพาตัวไป คนธรรพ์อาสาไปสืบความจริง ในเรื่องนี้คนธรรพ์ไม่ได้แปลงร่างเป็นไรเกาะชนพระยาครุฑไปถึงสัมพลีแต่เดินทางไปทางเรือกับพ่อค้าที่จะไปสุวรรณภูมิ คนธรรพ์ขับเพลงที่ทำให้เรือแตก จึงเกาะแผ่นกระดานลอยตามลมไปถึงต้นไทรซึ่งเป็นสุวรรณพิภพ ๗ เกาะนาคทวีป นางสุนันธีพบคนธรรพ์ที่ชายฝั่ง จึงพาไปเลี้ยงดูจนเวลาผ่านไปครึ่งเดือน พ่อค้าเมืองพาราณสีเดินทางมาที่โคนต้นไทรแห่งนี้เพื่อหาน้ำและพิน คนธรรพ์จึงอาศัยเรือพ่อค้ากลับไปพาราณสีเมื่อพระยาครุฑมาเล่นสกากับพระเจ้าตัมพราชอีก คนธรรพ์จึงขับเพลงครวญถึงพระนางสุนันธี พระยาครุฑฟังแล้วเจ็บใจว่า แม่จะอยู่ในสุวรรณพิภพ ห่างไกลผู้คนถึงเพียงนี้ ก็ยังไม่อาจรักชานางไว้ได้ จึงเห็นไม่มีประโยชน์อันใดที่จะอยู่กับนางผู้ตูลิ พระยาครุฑจึงนำนางมาถวายคืนให้พระเจ้าตัมพราช [หมายเหตุ : ในต้นฉบับตอนแรกกล่าวว่าคนธรรพ์เดินทางกลับกับเรือของพ่อค้าพร้อมด้วยพระราชเทวี แต่ข้อความตอนท้ายกล่าวว่าพระยาครุฑนำพระนางสุนันธีราชเทวีมาคืนเองหลังจากฟังเพลงขับของคนธรรพ์]

ส่วนเรื่องกุกุณาลชาดก^๗ เป็นชาดกที่มีจุดประสงค์การแต่งอย่างเดียวกับชาดกสอง

^๖ พระสุตตันตปิฎกและอรรถกถา (แปล) ขุททกนิกายชาดก เล่ม ๓ ภาคที่ ๕ (พระนคร: มหามงกุฎราชวิทยาลัย, ๒๕๒๕), หน้า ๓๘๖ - ๔๒.

^๗ เรื่องเดียวกัน เล่ม ๕ ภาคที่ ๑, หน้า ๕๑๕ - ๖๑๖.

เรื่องแรก ที่ยังมีการกล่าวอ้างถึงเรื่องกาภาติชาตคด้วย แต่เนื้อเรื่องของกณาลชาตคแตกต่างไป กล่าวถึงพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นนกคเหว่าชื่อกณาละ กล่าวสอนพระยาตเหว่าชาวชื่อ ปณณมะชะ ซึ่งถกนางนกล้อยทิ้งให้โดดเดี่ยวเดียวดาย ว่าไม่ต้องคร่ำครวญถึงนางนกลเหล่านั้น เพราะสตรียอมเป็นมัมมมากในกามารมณ พญานกกณาละยกตัวอย่างหญิงลักษณะเช่นนี้หลายคน เช่นกล่าวถึงนางกัมหมามีสามี่ ๕ คน แล้วมีจิตปฏิพัทธ์กับบุรุษเปลี่ยแคะนางปัญจปาवी ซึ่งเป็นนักบวชประพฤติต่างเพศกับนักเลงสุรา นางกาภาติชยาท้าวเวนไทย พญาครุฑเป็นชู้กับกเวร นางกรุงคเทวีได้เสียกับเอพิทกุมาร และยังเป็นชู้กับนันทเวาสีคนใช้ของฉฬงคกุมารด้วย พระมารดาของพระเจ้าพรหมทัตซึ่งเป็นชยาพระเจ้าโกศลราชเป็นชู้กับพราหมณช้อปัญจาลัจฉิตะ นางกนิรีเทวีของพญาทินรเป็นชู้กับบุรุษเปลี่ย นางปัญจปาवीหญิงพิการเป็นมเหสีของกษัตริย์ ๒ พระองค์คือ พระเจ้าพะกะและพระเจ้าเพาวริย์ และยังเป็นชู้กับชาวประมงคนขับเรืออีกด้วย พระนางบิงคิยานีพระมเหสีของพระเจ้าพรหมทัตเป็นชู้กับคนเลี้ยงม้า ผู้หญิงที่พญากณาละยกเป็นตัวอย่างในหนังสือพระราชนิพนธ์ นักรต คนพิการ เพื่อแสดงให้เห็นว่าผู้หญิงทุกระดับมีสันดานที่ชั่วร้าย นอกจากนึ่งกล่าวให้เห็นพฤติกรรมของหญิงที่ไม่ช้อต่อสามีอีกหลายประการ พร้อมทั้งชี้แจงว่าหญิงที่ไม่ควรคบมีลักษณะใดบ้าง

อาจสรุปได้ว่าเรื่องกาภาติเป็นวรรณคดีสำนวนต่าง ๆ ทั้งบทเหและนิทานคากลอนนำเอาเรื่องราวจากชาตคสองเรื่องผสมผสานกัน โครงเรื่องใหญ่มาจากกาภาติชาตค แต่การให้พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพระยาครุฑเอามาจากสันธิชาตค รวมทั้งคุณสมบัติความมีผิวหอมของพระนางกาก็เป็นลักษณะของพระนางสันธิ ดังใน กากิศากลอน กล่าวว่

ช้อกากิศาวิลาสตั้งดวงจันทร์	เนอนนหอมพึงจริงใจ
เสมอเหมือนกลิ่นที่ผสมตาทอง	ผู้ใดต้องสัมผัสพิสมัย
กลิ่นกายติดชายผู้นไป	กนบได้ถึงเจ็ดทิวาวาร

ส่วนเรื่องกณาลชาตคเนื้อเรื่องไม่ตรงกันเลย แต่มีจุดมุ่งหมายของเรื่องตรงกันคือกล่าวว่ผู้หญิงมัมมมากในกามราคะ

เนื่องจากบทเหเรื่องกากิ พระนิพนธ์ของเจ้าฟ้าธรรมาธิเบศร มีเนื้อความเฉพาะ

ตอนพระยาครุฑลักพานางกากี ดังนั้นเรื่องกากีที่ผวจัณฉานมาศึกษาคือ กากีศาทลอน ผลงานของเจ้าพระยาพระคลัง (หน) และผวจัณฉานจะได้วิเคราะห์นางกากี ตัวละครหญิงที่มีบทบาทเด่นที่สุดในเรื่องให้เห็นว่านางกากีเป็นตัวละครที่ผู้แต่งสร้างขึ้นเพื่อเสนอแก่นเรื่องให้ชัดเจน

นางกากีมีบุคลิกลักษณะเหมือนตัวละครเอกฝ่ายหญิงในวรรณคดีไทยทั่วไป กล่าวคือมีรูปสมบัติเป็นเลิศ แม้ว่าจะไม่ได้พรรณานามโฉมโดยละเอียด แต่ก็กล่าวถึงนางอย่างชื่นชมว่า "งามเพียงอัปสรสวรรค์" และ "วิลาสดั่งดวงจันทร์" นอกจากนี้นางยังมีคุณสมบัติพิเศษคือ กลิ่นกายหอม ใครได้สัมผัสกายนางจะพลอยมีกลิ่นหอมติดตัวไปถึง ๓ วัน คุณสมบัติข้อนี้สอดคล้องกับการดำเนินเรื่องที่กล่าวว่า พระยาครุฑจะมาเล่นสกากับพระเจ้าพรหมทัตอาทิตย์ละครั้ง หลังจากลักนางกากีไปแล้ว พระยาครุฑมาเล่นสกาในสัปดาห์ถัดไปจึงไม่มีร่องรอยให้พระเจ้าพรหมทัตจับผิดได้

เนื่องจากวรรณคดีเรื่องนี้แต่งด้วยวัตถุประสงค์ "หวังแสดงแห่งจิตหญิงพาลให้ชายชาญรู้เชิงกษัตริย์" ดังนั้นผู้แต่งจึงแสดงว่านางกากีมีลักษณะนิสัยที่ต่างไปจากบุคลิกภาพภายนอก นั่นคือ นางเป็นเฉลียวฉลาดใจฝักใฝ่ในกามารมณ์อย่างยิ่ง นางเป็นเมียของพระเจ้าพรหมทัตอยู่แล้ว แต่เมื่อได้ข่าวว่าพระสวามีเล่นสกากับมานพหนุ่มน้อยรูปงามและเฉลียวฉลาด ดังคำบรรยายว่า

ชายนั้นโฉมวิไลประไพพิศตรู
ทงกิริยาคนสันครันครบ

แหลมหลักเชิง เช่นก้ เจนจบ
อันชายในพิภพนี้ไม่มีปาน

นางจึงแอบดูให้เห็นแก่ตาตนเอง และเมื่อ

พอมานพงสนยนา
ต่างประทัดทักให้ไหววาว
สองจิตสองคิดประจวบกัน
มีอาเจียนขึ้นจิตดำรงตน
สู้อาสน์ไสยาสน์พรณราย

ประหนึ่งว่าศรแผลงแย่งยิงกัน
เพลิงราคชานชาบเสียวกระสัน
นางป่วนปั่นรันทรระทวยกาย
ก็เลียวงค์จรจรัลผันผาย
กรกำยพิศตราคะนึ่งครวญ

จะเห็นได้ชัดเจนว่า นางกากีหลงรักพระยาครุฑในร่างมานพหม่นน้อยรบงามตั้งแต่แรกเห็น เมื่อพระยาครุฑอุ้มนางเหาะไปยังวิมานสิมพลีและเล่าโลมสัณห์นาง นางก็บังเกิด "ร้านสิมพลีแอบองค์ด้วยบัลลังก์" และ "กาเรีบริ่นในรสรักกรีธา" นางจึงไม่ได้นึกถึงท้าวพรหมทัตผู้เป็นสวามีอีกเลย

เมื่อนางถูกเวร คนธรรพ์ อาสาท้าวพรหมทัตมาสืบข่าว โดยการแปลงร่างเป็นไรชื่อนมาในขนของพระยาครุฑที่บินกลับวิมานสิมพลี นางถูกเวรเห็นว่านางกากี "หลงเล่ห์เมถุนสกุณา" ดังนั้นจึงคิดแก้ไขให้ตัวเองรอดด้วยวิธี "เอาเสี้ยนมาบังหนาม" โดยให้นางหลงในกลกาม เพื่อนางจะได้ปักคึดไม่ให้พระยาครุฑรู้ว่าคนธรรพ์แอบซ่อนอยู่ในวิมาน เมื่อนางถูกเวรเกี่ยวพาราสี นางกากีก็เกิดปฏิพัทธ์ นางจึงมีสามีพร้อมกัน ๒ คน โดยผลัดเปลี่ยนเวลากันดังนี้

กากีสัมปองเป็นสองชั้น

ทิวาวันคนธรรพ์เข้าแนบนาง

กลางคืนครุฑแอบอยู่แนบข้าง

ต่างรสสดชื่นให้โอชา

คนธรรพ์จึงอยู่กับนางที่สิมพลีตลอด ๓ วัน จนกระทั่งพระยาครุฑถึงกำหนดไปเล่นสกาอีก นางถูกเวรจึงแปลงร่างเป็นไรเกาะขนพระยาครุฑกลับมาทลความแก่พระเจ้าพรหมทัต นางกากีหลงใหลซึ้งรักของตนไม่ยิ่งหย่อนไปกว่าพระยาครุฑ เมื่อพระยาครุฑบินไปเล่นสกา นางก็ทวนหาซึ้งรักทันที ดังกวีพรรณนาว่า

ฝ่ายอนงค์กากีศรีสมร

ไม่ยลพักตร์ชู้นางที่กลางวัน

ครนครุฑจรจากห้องพิมานสวรรค์

ให้กระสันราคร้อนอารมณ์นาง

เมื่อนางกากีสามีถึง ๓ คนเช่นนี้ ทำให้นางมีลักษณะนิสัยเป็นคนพดบดเพื่อเอาตัวรอด เมื่อพระยาครุฑรู้ความจริงจากเพลงขับของคนธรรพ์ว่านางเป็นชู้กับกเวรคนธรรพ์ พระยาครุฑแก้งสงสัยสอบถามเอาความจริงจากนาง นางกากีโกหกว่าไม่มีชายใดเข้ามาในวิมานสิมพลีได้เลย พระยาครุฑจึงโกรธที่นางโกหก ดังที่กวีกล่าวไว้ว่า "ยังไม่รับจนเราจับได้ชู้ชาย" แต่ถึงแม้พระยาครุฑจะบอกแก่นางว่ารู้ความจริงหมดแล้วนางกากี

ก็ยังปากแข็ง ไม่ยอมรับผิด ยืนยันว่าไม่เป็นความจริงด้วยเหตุผลหลายประการ ได้แก่ หนึ่ง วิมานลิมพลีอยู่สูงสุด ยากที่มนุษย์จะมาถึงได้ สอง พระยาครุฑร้ายมนต์ผูกทวารไว้ ซึ่งมีอำนาจป้องกันได้ "ตั้งข้ายเพชรสักเจ็ดชั้น" ดังนั้น อย่าว่าแต่มนุษย์เลย แม่เทพยดาก็ไม่อาจผ่านเข้ามาได้ สาม คนธรรพ์เป็นคนรับใช้ชาติตระกูลต่ำ เมื่อนางพราภจากพระเจ้าพรหมทัตมาอยู่กับพระยาครุฑ ก็ยังถือว่านางมิได้มีสวามีที่มีชาติตระกูลต่ำด้อยไปกว่าเดิม ดังนั้นนางจึงจะไม่ทำตัวตกต่ำลงไป ดังกล่าวไว้ว่า "ก็รังวงศ์เหมราชไม่แกมกา" เหตุผลแต่ละข้อของนางก็ล้วนแต่หนักแน่นน่าเชื่อถือ นอกจากนี้นางยังกล่าวโทษว่าเป็น "กลอุบาย" ของนาฏกเวรที่วางแผนให้พระยาครุฑและนางแตกแยกกัน นางกาก็จึงตัดพ้อว่า

ธรรมดาวารักจะราญรอน

เพราะหลงกลเข้าซ้อนให้เสียการ

ไม่ว่าพระยาครุฑจะประนามคำว่าเป็นอย่างไร นางก็ยืนยันแต่ว่าพระยาครุฑหลงกลคนธรรพ์ และกราบทูลให้พระองค์ประหารชีวิตนางเสีย เพื่อแสดงว่านางยอมตายเพื่อยืนยันความบริสุทธิ์ แต่พระยาครุฑก็ไม่เชื่อ

พระยาครุฑจึงนำตัวนางกาก็มาทิ้งไว้ที่เมืองพาราณสี เมื่อพระเจ้าพรหมทัตทอดพระเนตรเห็นนาง นางกราบทูลความเท็จอีกว่านางไม่เต็มใจไปกับพระยาครุฑ แต่ความเป็นหญิงทำให้ถูกบังคับใจและกาย นางตั้งใจจะกระโดดมหาสมุทรให้ตาย แต่พระยาครุฑรีบพานางไปยังลิมพลี นางจึงได้ร้องไห้หน้าตาแทบเป็นสายเลือด เพราะแม่จะเสียตัวไปแล้วนางก็ไม่มีจิตใจรักใคร่พระยาครุฑเลย

ถึงกระนั้นจริงใจไม่ปฏิเสธ

เป็นความสัตย์ว่าไปใครจะเห็น

พรับวงบนเทพเจ้าทุกเข้าเย็น

ขอให้ครุฑเคลิ้มเคลิ้มมาส่งคืน

และยังกราบทูลอีกว่า เมื่อนาฏกเวรไปส่งข่าวว่าพระเจ้าพรหมทัตเสียพระทัยที่นางจากมา นางก็รู้สึกเศร้าโศกมากจนกระทั่ง

ให้อ้อนตันจิตตั้งพิชป็น

สลบลงกับพินพิมานบน

ส่วนการที่นางเป็นเมียนาฏกเวรนั้น นางแก้ตัวว่า

ดังร่างผมใครสักคน

เท็จจริงก็เหมือนจนประจักษ์กาย

ความผิดในฐานมีชู้ถึงสองชายนี้ นางกาก็โทษว่าเป็นเพราะ กรรม ทั้งสิ้น เป็นการอ้างถึง กรรม ตามชนบทที่พบในวรรณคดีไทยทั่วไป สำหรับพระยาครุฑนางบอกว่า "เขาเรื่องฤทธิ์จนจิตเป็นสตรี ก็สุดที่แท้ว่ากรรมจึงจำเป็น" สำหรับคนธรรพนางบอกว่า "เพราะกรรมนำเหตุให้เหตุใด ประมาทโทษนั้นผิดอยู่แหล่หลาย" อย่างไรก็ตาม นางยืนยันกับพระยาครุฑและพระเจ้าพรหมทัตว่า นางขอยอมตายเพื่อแสดงว่านางซื่อสัตย์

ผู้อ่านที่ได้อ่านเรื่องนี้นางกาก็มาตลอดจะรู้ว่านางพูดเท็จเพื่อเอาตัวรอดและปกปิดความผิดที่นางเป็นหญิงมกมากในกามโลกีย์ พระเจ้าพรหมทัตและพระยาครุฑไม่เชื่อคำพูดของนางและไม่เลี้ยงดองต่อไป เพราะถือเป็นเรื่องน่าอับอาย จึงให้ลอยแพไป

ลักษณะนิสัยทั้งสองประการ คือ ความมกมากในกามารมณ์ และการพูดเท็จล้วนเป็นสิ่งทำให้พฤติกรรมของนางกาก็ขัดแย้งกับอคติของสังคมที่มอง ซึ่งเห็นว่าหญิงต้องรัก ซื่อสัตย์ต่อสามีเพียงคนเดียว การมีชู้ถือว่าเป็นการประพฤติน่าอับอายยิ่ง ในพุทธศาสนา ถือว่าเป็นความผิดศีล ๕ ข้อหนึ่ง และผู้กระทำผิดจะตกนรกที่ชื่อ โลหะสัมพลันรกร การกำหนดให้พระยาครุฑชู้รักของกาก็พานักโทษที่มานสัมพลันน่าจะ ได้ความคิดจากพุทธศาสนา

นางกาก็มีบทบาทเป็นภรรยาของผู้ชายถึง ๓ คน คือ พระเจ้าพรหมทัตซึ่งเป็นมนุษย์ พระยาครุฑ ซึ่งเป็นสัตว์ และนาฏกเวร ซึ่งเป็นยักษ์ นางยินดีและเต็มใจที่จะเป็นภรรยาของชายทั้งสามโดยไม่ได้ถกบังคับไม่ว่าทางกายหรือทางใจ การกระทำของนางจึงเป็นการสนองความปรารถนาในเพศสออันเป็นลักษณะนิสัยของนาง ทั้ง ๆ ที่นางเองตระหนักรู้ว่าการคบชู้เป็นความผิดทางศีลธรรมและจารีต และหากมีประเวณีกับชายมากกว่าสองคน ยิ่งเป็นบาปหนักขึ้น ดังที่นางเองก็กล่าวกับพระยาครุฑว่า

แต่เสียหนึ่ง ไฉสองก็ต้องห้าม

ถ้าข้าสามภักุพุทธ ไอบดล

แต่พฤติกรรมของนางกากก็กลับขัดแย้งกับคำพูดของนางข้างต้น ความหลงใหลในรูปโฉม ทำให้นางกากที่พระเจ้าพรหมทัตไปกับพระยาครุฑ และความลุ่มหลงในเพศสทาให้นางกากก็ไปชู้กับนางภูเวระอีกคน จะเห็นได้ว่านางกากก็มีชู้ตลอดเวลาที่อยู่กับผู้ชายคนใดคนหนึ่ง ในขณะที่นางมีสามีพร้อมกัน ๒ คน นางก็ถือว่า "ต่างรสสขันให้โอชา" หากนำพฤติกรรมมาเทียบกับคำสอนใน สุภาชิตสอนสตรี ของสุนทรภู่ ซึ่งกล่าวว่า

อย่าคิดร้ายย้ายแยกทำแปลกปลอม	จงซื่อสัตย์สุจริตคือถนอม
อย่าคบชู้ส่นิยมหวัง	มโนแนมเสน่ห์หาต่อสามี
	ไม่จริงกาลดอกบอกโฉมศรี

จะเห็นได้ว่า นางกากก็เป็นตัวละครหญิงที่มีลักษณะตรงกันข้ามกับหญิงในอุดมคติของสังคม อาจจัดได้ว่านางกากก็เป็นตัวอย่างของหญิงชู้ เช่นเดียวกับที่สุนทรภู่ยกตัวอย่างไว้ในวรรณคดีคำสอนเรื่องเดียวกัน ดังนี้

บ้างมีผิวตัวอยู่เป็นคู่ชู้	ยังหาอื่นเข้าประคองเป็นสองสาม
ทำรักช้อนช้อนสนิทีปัดเนื้อความ	จนเลยลามเป็นระสังตั้งขึ้นเอง
ครันรู้ความถามไถ่ก็ไม่รับ	เขาเสียนับแต่คำว่าข่มเหง
พลอดประจบหลบความไปตามเพลง	เพราะผิวเองจับไม่ได้ไล่ไม่ทัน

พระเจ้าพรหมทัตจึงประนามอย่างรุนแรง หลังจากที่นางไม่ยอมรับสารภาพว่าเป็นชู้กับคนธรรพ์ว่า

คิดว่าหงส์จะลงแต่ชลธาร	กลับบันดาลกลัวเกลือกด้วยเปือกตม;
ตัวนางเป็นไทแต่ใจทาส	ไม่รักชาติรสหวานมาพาลขม
ตั้งสุกรพอนฆ่าแต่อาจม	หอนนิยมรักรสคนธรร
น้ำใจนางเปรียบอย่างชลาสัย	ไม่เลือกไหลห้วยหนองคลองละหาน
เสียดายทรงวิไลแต่ใจพาล	ประมาธเหมือนหนึ่งผลอุทุมพร
สูกแดงตั้งแสงบัทมราช	ข้างในล้วนก็มีชาติเบียนอน

การเปรียบนางว่าเป็นหงส์แต่เกลือกกลั้วสิ่งสกปรก ตัวเป็นไทแต่ใจเป็นทาส (แห่งคัมภีร์) การนิยมรสขมมากกว่าหวาน การเปรียบกับสุกรที่พอใจกับสิ่งโสโครกมากกว่ากว่าสิ่งสะอาด การเปรียบกับผลมะเดื่อซึ่งผิวภายนอกสวยงามแต่ภายในเน่าหนอนเหล่านี้ เป็นความเปรียบซึ่งล้วนแต่เป็นภาพตัดกัน < contrast > อย่างยิ่ง สอดคล้องกับการแสดงพฤติกรรมของนางที่ตรงกันข้ามกับบุคลิกภาพภายนอก และยังเป็นการแสดงความรู้สึกของพระยาครุฑที่ยกย่องนางกาก็อย่างสูง จึงเจ็บใจมากที่นางทำให้ผิดหวัง เหตุที่ทำให้ผิดหวังและเจ็บแค้นมาก คือ การที่ใจของนางไม่สัตย์ซื่อกับชายคนเดียว นางมักมากในกามารมณ์ ซึ่งเป็นความผิดทั้งในทางจารีตประเพณีและทางกฎหมาย ผู้หญิงไทยจะได้รับการอบรมสั่งสอนว่า "จงซื่อต่อภัสดาสามี จนชีวิตศรีสวัสดิ์เจ้าตัดชย" ความมั่นคงในความรักที่มีต่อสามีจึงเป็นคุณสมบัติสำคัญของหญิงมีเรือน ตัวละครหญิงที่มีคุณสมบัติเช่นนี้จึงได้รับการยกย่องเสมอ เช่น นางสีดา ส่วนตัวละครหญิงที่ขาดคุณสมบัติเช่นนี้จะถูกประณาม อย่างเช่นสุนทรภู่ประณามนางโมรา ซึ่งเป็นตัวละครหญิงในเรื่องจินตะหรา ไว้ในสุภาษิตสอนสตรี

นอกจากความโกรธแค้นที่นางกาก็ไม่ซื่อสัตย์แล้ว ความแค้นยังมีสาเหตุมาจาก "ความเจ็บอาย" อันเนื่องมาจากการที่นางกาก็คบชู้ พระยาครุฑจึงรู้สึกอับอายเสียเชิงชาย รู้สึกเหมือน "ตั้งจะตันดินม้วย" ยิ่งได้ฟังคำพูดโกหกของนางด้วยแล้ว พระยาครุฑจึงประณามว่านางเป็น "หญิงกลีเล่นลั่นพิรากล" ตั้งนั้นจึงตัดสินใจว่าไม่อาจเลี้ยงคนนางไว้ต่อไปได้ เนื่องจาก "จะเลี้ยงเจ้าเราอับอายศ จะลือหมดั่วหล้าเวหาหน" เช่นเดียวกับพระเจ้าพรหมทัต เมื่อได้ฟังเรื่องจากคนธรรพ์ พระองค์รู้สึกว่านางดูหมิ่นพระเกียรติยศ จึงกล่าวว่า "เราไซร้ก็มีใช้ชายทราม มาทำความบังเหตุให้อับระมาณ"

จะเห็นได้ว่าวรรณคดีไทยให้ความสำคัญกับเรื่องของ "ความอับอาย" มาก สำหรับตัวละครผู้หญิง "ความอับอาย" เป็นสิ่งที่ควบคุมพฤติกรรมของตัวละครให้อยู่ในกรอบของจารีตประเพณีและศีลธรรม เพราะหากผู้หญิงไม่มีความอาย พฤติกรรมของผู้หญิงจะสร้างความอับอายขายหน้าแก่ผู้ชาย และหากผู้ชายขายหน้าด้วยพฤติกรรมชั่วร้ายของผู้หญิงแล้วผู้ชายจะทำการทุกอย่างเพื่อล้างอายโดยไม่คำนึงถึงชะตากรรมของหญิงผู้นั้น ดังเช่น พระยาครุฑและพระเจ้าพรหมทัตหมดรักนางกาก็ เพราะอับอายที่นางทำให้พระองค์เสื่อมเสียเกียรติศักดิ์ของความเป็นผู้ชาย และเกียรติยศของความเป็นกษัตริย์ พระเจ้าพรหมทัตต้อง

การให้นางกากีกลับคืนมาเพียงเพราะจะก่อก่ียรติยศของตนคืน ดังกล่าวว่า

เราเสียดวงสมร ไปได้อัยศ	จะหย่อนยศทั่วทิศทั้งสี่
ทำไฉนจึงจะได้กากี	คืนบุรีให้ เรื่องเดชาชาณู

ดังนั้น เมื่อได้ตัวนางคืนมาแล้ว คำพิพากษาชีวิตของนางกากีก็คือ

อย่าพักกล่าวกลัวให้อาวรณ์	จะเลี้ยงไว้ในนครก็หนักดิน
ทุกนิเวศน์เขตขัณฑ์บุรีเรื่อง	ถ้ารู้เรื่องจะตำหนิตน
ขอบแต่ใส่เปลอยในวาริน	จึงจะหมคมลทินที่นินทา

"ความตาย" เป็นคุณค่าอีกอย่างหนึ่งที่มักกล่าวในวรรณคดีไทย เพื่อแสดงให้เห็นลักษณะนิสัยของตัวละคร นางกากีกล่าวแก้ตัวทุกครั้งว่านางยอมตายเพื่อพิสูจน์ความบริสุทธิ์ว่านางไม่ได้คบชู้ด้วยความเต็มใจ แต่การลั่นวาจายอมตายเพื่อพิสูจน์ความบริสุทธิ์ของนางกากีไม่ได้เป็นสิ่งที่แสดงความเข้มแข็งเด็ดเดี่ยวของตัวละคร และไม่ได้รับการยกย่องเหมือนกับคำพูดของตัวละครหญิงบางตัว เช่น นางสีดา นางศรีมาลา เพราะมิใช่เป็นสัจวาจา ดังนั้น พระยาครุฑและพระเจ้าพรหมทัตจึงไม่ให้โอกาสแก่นางกากีที่จะพิสูจน์ตนเอง

เมื่อเทียบนางกากีกับนางมัทรีซึ่งเป็นตัวละครหญิงในวรรณคดีที่มาจากชาดกทั้งสองเรื่อง จะเห็นได้ว่าตัวละครหญิงทั้งสองมีลักษณะต่างกันเป็นตรงกันข้าม นางมัทรีเป็นตัวอย่างของหญิงดี มีคุณสมบัติตรงตามความต้องการของสังคมไทย คือ เป็นแม่ที่ดี และเป็นเมียที่ประเสริฐ พระนางมัทรีสวมบทบาททั้งสองอย่างด้วยความอดทน เข้มแข็ง และพอใจกับพันธะหน้าที่ของตนเอง ลักษณะนิสัยของนางมัทรีที่แสดงออกด้วยพฤติกรรมในสถานการณ์ต่าง ๆ จึงเป็นสิ่งสะท้อนให้เห็นบทบาทของหญิงท้อยเบื้องหลังความสำเร็จของผู้ชาย ส่วนนางกากีเป็นตัวอย่างของหญิงชั่ว จุดประสงค์ของชาดกซึ่งเป็นที่มาของวรรณคดีเรื่องนี้ คือ ต้องการแสดงโทษลักษณะของหญิงประการหนึ่งว่า เป็นหมักมากในกามารมณ์ พระพุทธเจ้าทรงแสดงพุทธพจน์ในเรื่องนภะภิกษุ เพื่อให้ตัดอาลัยในกามรส เข้าสู่ความสงบสุขในพุทธศาสนา การคบชู้เป็นความผิดทั้งทางโลกและทางธรรม แต่ผู้หญิงที่ประพฤติดีคบบัณฑิตจะได้รับ

การลงโทษมากกว่าชาย ทั้งทางศาสนา กฎหมาย และสังคม นับว่านางกาก็เป็นตัวละครหญิงที่แสดงลักษณะนิสัยเพียงด้านเดียว และเป็นตัวละครหญิงในวรรณคดีไทยเพียงตัวเดียวที่ไม่มีเหตุการณ์ที่น่าเห็นใจแม้แต่เน้อย เมื่อเทียบกับ นางไมรา ตัวละครหญิงในเรื่องจันทะโครบ ซึ่งมีเหตุการณ์แบบเดียวกัน คือ ไม่เชื่อตรงจงรักต่อสามี นางไมรายังมีเหตุการณ์อันชวนให้เกิดความเห็นใจได้มากกว่านางกาก็ แต่เหตุการณ์ที่ไม่น่าเห็นใจซึ่งถูกสร้างขึ้นอย่างจงใจนี้มีจุดมุ่งหมายเพื่อแสดงแก่นเรื่องใหม่หน้าหนัก อย่างไรก็ตาม นางกาก็เป็นตัวละครหญิงที่สะท้อนให้เห็นทัศนคติของสังคมที่มีต่อเพศหญิงอย่างชัดเจน

๔.๒.๑.๓ ไมรา

ตัวละครหญิงในวรรณคดีไทยที่มีชื่อเสียงว่าเป็นแบบอย่างของหญิงเลวนอกจากวันทอง และ กากี แล้ว คือ ไมรา จากนิทานคากลอนเรื่องเรื่องจันทะโครบ เรื่องจันทะโครบเป็นนิทานพื้นบ้านที่เล่าสืบทอดกันมาเป็นเวลานาน เข้าใจว่าเป็นนิทานเก่าแก่ตั้งแต่กรุงศรีอยุธยา แต่ต้นฉบับที่เป็นลายลักษณ์อักษรที่มีอยู่หลายฉบับเป็นงานประพันธ์สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ผู้ที่นำเรื่องจันทะโครบมาแต่งเป็นกวีสามัญมากกว่ากวีราชสำนักและเนื่องจากเป็นวรรณคดีมีขบารู่มาก่อน แล้วมีผู้จัดไว้เป็นลายลักษณ์อักษร จึงไม่ทราบกันว่าใครคือผู้แต่งแท้จริง สำนวนกลอนไม่สม่ำเสมอ และเนื้อความไม่ต่อเนื่องกัน นิทานเรื่องจันทะโครบสำนวนหนึ่งเป็นงานประพันธ์ของนักเขียนร่วมสมัยกับสุนทรภู่ ชื่อ นายภู่ ซึ่งเป็นผู้แต่งนิทานคากลอนอีกหลายเรื่อง นิทานเรื่องจันทะโครบมีเนื้อหาไม่กระชับ และแต่งไม่จบ เพราะมีการเพิ่มเติมต่อเรื่องให้ยืดยาวต่อไปเรื่อย ๆ ตามความนิยมของผู้ฟังนิทานโดยใช้โอกาสสำคัญ ๆ จากวรรณคดีเรื่องใหญ่มีชื่อเสียงมาผสมผสานกัน เช่น การอ้อมสมจากเรื่องอชรุท การทำเสน่ห์จากเรื่องขมข้างขมแผน การตามไปรบกับยักษ์ที่ลพพิทามเหสีไปจากเรื่องรามเกียรติ์ เป็นต้น หลังสมัยรัชกาลที่ ๕ เมื่อเกิดการแสดงลิเกซึ่งเป็นนาฏดนตรีที่นิยมกันของสามัญชน เรื่องจันทะโครบเป็นเรื่องที่นิยมนำไปแสดงมากเรื่องหนึ่ง

จันทะโครบเป็นนิทานพื้นบ้านเรื่องมาจากชาดกเช่นเดียวกับนิทานพื้นบ้านเรื่องอื่นที่มาของนิทานเรื่องนี้คือ ชาดกในนิบาตชาดกเรื่องที่ ๓๓๔ ชื่อ จุลลธนคคหชาดก ซึ่งมีเนื้อเรื่องว่า พราหมณ์ชื่อ จุลลธนคคหบัณฑิต เรียนวิชาศิลปศาสตร์จากเมืองตักศิลา เป็นมหาบุรุษ

การยิงธนูมากจนอาจารย์ผู้สอนพอใจยกบุตรสาวให้เป็นภรรยา ขณะเดินทางกลับบ้านเมืองพบโจร ๕๐ คน ต่อบุกบ้านฆ่าโจรไปได้ ๔๕ คน ลูกธนูก็หมด จุลลธนูศศทัตติต จึงสู้กับนายโจรด้วยมือเปล่า เขาชกนายโจรล้มลงแล้วนั่งคร่อมหน้าอกไว้ ร้องบอกให้ภรรยาส่งดาบให้ แต่ภรรยาเกิดมีใจรักนายโจร จึงส่งดาบให้นายโจร ส่งผักดาบให้สามมี นายโจรจึงฆ่าสามมีตาย เมื่อสามมีตายแล้ว นางสาวภาพรก็กับนายโจร แต่โจรทิ้งนางไปเพราะคิดว่าเมื่อนางฆ่าสามมีได้ก็อาจฆ่าตนได้ในภายหลัง

พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพระอินทร์ ต้องการแสดงโทษเรื่องการประพฤติกผิดในกาม จึงแปลงร่างเป็นสุนัขจิ้งจอก ให้มาตลีแปลงเป็นปลา บัญจสิขเทพบุตร แปลงเป็นนก สุนัขจิ้งจอกคาบก้อนเนื้อเดินไปใกล้นางซึ่งยืนอยู่ริมแม่น้ำ ขณะนั้นปลากระโดดจากน้ำขึ้นมาตรงหน้าสุนัขจิ้งจอกจึงทิ้งก้อนเนื้อวิ่งไปคาบปลา แต่ปลากระโดดลงน้ำเสียก่อน ขณะเดียวกับที่นกบินมาโฉบเอาก้อนเนื้อไป สุนัขจิ้งจอกกินทั้งปลาและเนื้อ นางเห็นเหตุการณ์ดังนั้นจึงกล่าวว่า สุนัขจิ้งจอกใจเขลาจึงอดกินทั้งปลาและเนื้อ สุนัขจิ้งจอกจึงว่านางนั้นแหละใจเขลาทั้งผิวและหู เพราะความเป็นผู้มีเมตตาในกามตัดหา

นิทานเรื่องจันทะโครบจึงมีเนื้อหาคล้ายคลึงกับจุลลธนูศศทัตติตมาก แต่ตอนท้ายเรื่องต่างกัน เรื่องจันทะโครบพระอินทร์เห็นว่าการกระทำของนางโมราเป็นสิ่งที่ "ทจริตผิดวิสัย" จึง "จะสาบซ้ำให้ระยาอัยกลางไพร แล้วจะไปช่วยชบมารา" ดังนั้นพระอินทร์จึงแปลงร่างเป็นเหยี่ยวคาบเนื้ออย่างมาให้โมราเห็น นางโมราซึ่งเดินป่าด้วยความอดอยากหิวโหยมาหลายวันจึงขอเนื้อจากเหยี่ยวเพื่อประทังชีวิต เหยี่ยวขอแลกเปลี่ยนเนื้อกับตัวนาง เมื่อโมราตกลง พระอินทร์โกรธมากที่นางเป็นหญิงมักมากในกามารมณ์ ประนามนางว่า "สองมณษย์แล้วมีหน้ามาซ้ำสัตว์" จึงสาบให้นางเป็นชะนีกริ่ง เรียกหาผิวในยามอาทิตย์อัสดงท้องฟ้าสีแดงฉานดังสีเลือดตอนที่ผวนางสิ้นชีวิต

น่าสังเกตว่าชาดกไม่ได้กล่าวถึงชะตากรรมของนางโมรา นอกเสียจากประนามว่านางใจ ส่วนในนิทานโมราถูกสาบเป็นชะนี ซึ่งต้องร้องเรียกค่างมาผสมพันธุ์ เหตุที่เป็นเช่นนั้นน่าจะเป็นเพราะผู้แต่งนิทานชาดกไปพบกับนิทานอธิบายเหตุเพื่อเล่ากำเนิดของชะนี ซึ่งเป็นสัตว์ที่มีเสียงร้องคล้ายกับภาษามนุษย์

นิทานเรื่องจันทะโครมมีนางเอก ๒ คน คือ โมรา และมัจฉินทร์ โมราซึ่งปรากฏตัวในครึ่งเรื่องแรกเป็นตัวแทนของหญิงชั่ว ส่วนมัจฉินทร์ซึ่งปรากฏตัวในครึ่งเรื่องหลังเป็นตัวแทนของหญิงในอุดมคติ ผู้เสพรบรณคดีจดจำโมราได้มากกว่ามัจฉินทร์ คงเป็นเพราะลักษณะนิสัยที่ "แหวกขนบ" ของนางเอกในวรรณคดีไทยนั่นเอง

จุลลธนคหชาดกแสดงชัดเจนว่าภรรยาบัณฑิตจงใจฆ่าสามี โดยยื่นดาบให้โจรยื่นฝากดาบให้สามี ในนิทานเรื่องจันทะโครบ พฤติกรรมตอนนี้ไม่ชัดเจนพอจะยืนยันว่านางคิดฆ่าสามีหรือไม่ โมราเกิดรักโจร เพราะเห็นใจที่โจรต่อสู้จนพรรคพวกล้มตายหมดเพื่อชิงนาง บทกลอนตอนนั้นกล่าวว่า

มาสู่ทำสงครามด้วยความรัก	ส่วนอนงค์นี้รักอ้ายโจรไพร
	จนเสียพรรคพวกพลเป็นไทนไท

เมื่อสามีเพลิงพล้ำโจรป่า และขอให้นางส่งอาวุธให้ นางตัดสินใจไม่ถูกว่าจะช่วยใครเพราะปรารถนาผู้ชายทั้งสองคน บทกลอนบรรยายความคิดในใจของนางตอนนั้นนำเสียงของผู้แต่งแสดงการเหยียดหยามประนามนางดังนี้

หญิงกาลีตระกูลกรมการ	ละโมภมากจะใคร่ครองทั้งสองข้าง
จะให้พวกกลัวโจรจะวายว้าง	จะให้โจรกลัวจะร้างพระภัสดา

ฉะนั้น สิ่งที่นางโมราทำคือ "จึงยื่นให้เป็นกลางแล้ววางพลัน"

พฤติกรรมของโมราแสดงว่าเป็นหญิงสองใจชัดเจนกว่าวันทอง ความสองใจของโมราทำให้นางต้องอาศัยชะตากรรมเป็นเครื่องตัดสินทานอง "ใครดีใครได้" คือวางดาบไว้ตรงกลางให้ซึ่งกันเอง ถึงแม้จะวางดาบตรงกลาง แต่ "ดีพระขรรค์อยู่ข้างมืออ้ายโจรป่า ข้างปลายคมอยู่หัตถ์ภักษัตรา" ดังนั้นโจรป่าจึงฉวยพระขรรค์ไปได้ และฆ่าจันทะโครบ

รายละเอียดที่แตกต่างไปจากชาดกแสดงว่าโมราเป็นหญิงชั่ว แต่ไม่ใช่หญิงโหด

เหมย ถึงขนาดจงใจฆ่าสามี เมื่อพิจารณาเรื่องจันทะโครบในฐานะเป็นนิตานแล้วเพื่อความ
บันเทิง การดำเนินเรื่องเช่นนี้เร้าความสนใจ น่าตื่นเต้นและมีนาฏการมากกว่าในชาดก

เมื่อพิจารณาลักษณะนิสัยของ โมราจากพฤติกรรมของนาง เราต้องย้อนกลับไปด
ภมิหลังของตัวละครนั้น โมราไม่ได้มีชาติกำเนิดอย่างบุคคลทั่วไป นางเป็นเพียงชนนกกยงที่
พระฤาษีขับขานมาเป็นสาวงามเพื่อให้เป็นคู่ครองที่คู่ควรกับพระจันทะโครบ นางเติบโตอยู่ใน
ผอบโดยไม่รู้จักสิ่งอื่นใด และต้องออกจากผอบก่อนเวลาอันสมควร สิ่งมีชีวิตอย่างแรกที่นาง
เห็นคือมนุษย์ผู้ชาย และประสบการณ์อย่างแรกที่นางเรียนรู้คือ ประสบการณ์ทางเพศ โมรา
ไม่ได้รับการอบรม นางจึงไม่มีความรู้เรื่องจารีตประเพณี โมราไม่มีชาติตระกูล นางจึงไม่
คำนึงถึงการรักษาศักดิ์ตระกูล สิ่งเดียวที่เธอเป็นเจ้าของ คือความเป็นหญิงที่ทำให้ผู้ชาย
เกิดตัณหา โมราไม่มีความรักให้ใครอย่างแท้จริง ความรู้สึกต่อสิ่งต่าง ๆ เป็นอารมณ์สด ๆ
ซู้ววูบ ผ่านแล้วก็ผ่านไป ไม่ได้ใส่ใจผูกพัน แม้ความเป็นหญิงนางก็ใช้เป็นประโยชน์เพื่อความ
พอใจหรือเพื่อรอดชีวิต เหมือนดังที่พระจันทะโครบตัดพ้อก่อนสิ้นใจว่า

อารมณ์นางเหมือนน้ำค้างที่ร่มพฤกษ์ เมื่อยามดึกดั่งจะรองไว้ดื่มได้
พอรุ่งแสงสุริยฉายก็หายไป มาเห็นใจเสียเมื่อใจจะขาดรอน

โมราจึงเปรียบเสมือนสันดานดิบของมนุษย์ที่ยังไม่ได้ขัดเกลา เมื่อออกจากผอบ
นางก็อยู่ในฐานะของภรรยา โดยไม่เคยรับรู้จารีตแบบแผนของสังคม นางไม่เคยเป็นผู้
ปรนนิบัติ แต่เป็นฝ่ายรับการปรนนิบัติ ไม่เคยอดทน และไม่เคยใช้เหตุผล จะเห็นได้จาก
ตอนเดินป่า พระจันทะโครบอุ้มนางตลอดวันตลอดคืน เมื่อนางหิวน้ำ พระองค์ก็กรีดเนื้อตน
เองรองโลหิตให้ดื่ม พฤติกรรมของพระจันทะโครบเป็นที่น่ายกย่องว่ารักใคร่โมราจริงจัง
มิใช่เห็นนางเป็นเพียงผู้ให้ความสุขในเพศรส แต่ก็ต้องนับว่าพระจันทะโครบปฏิบัติตนนาง
อย่างแปลกประหลาด การให้ความรักแก่นางอย่างท่วมท้นเกินธรรมดาเช่นนี้ น่าจะเป็นเหตุ
ให้โมรารู้จักแต่การเป็น "ผู้รับ" ไม่เคยรู้จักการเป็น "ผู้ให้" นางจึงเกิดประทับใจ
ในความกล้าหาญและเสียสละของโจรป่า ที่ปลื้มชีวิตคนจำนวนมากเพื่อชิงนาง นางบังเกิด
ความพอใจในตัวโจร โดยไม่อาจแยกแยะด้วยเหตุผลได้ว่า ความรักแท้จริงเป็นอย่างไร ดัง
นั้นเมื่อ โมราพอใจผู้ชายทั้งสองคน นางจึงไม่เลือก เพราะการเลือกต้องใช้เหตุผลตัดสินว่า

ใครดีใครด้อย นางตัดสินด้วยวิธีธรรมชาติ คือ วางอาวุธเป็นกลาง ผู้ชนะคือผู้ยุบรอด

เมื่อโจรคือผู้ชนะ โมราไม่ได้อภัยสามมี นางยึดโจรเป็นที่พึ่งและยินดีร่วมประ
เวณีกับโจร เช่นเดียวกับเมื่อพระอินทร์ในร่างพญาเหี้ยวเหี้ยวพาราสีนาง และขอร่วมประ
เวณี นางก็ถือว่าเป็นสิ่งแลกเปลี่ยนกับอาหาร นางจึงกล่าวว่า

ถ้าแม่พิมพ์คุณแก่ฉันมา

ธรรมคามิตรจิตก็มีมิตรใจ

เหี้ยวพาราอินทร์จึงประนามนางว่า

อารมณ์นองเหมือนหนองทองทะเลลึก

ตามแต่เน็กรปรารถนาจะอาศัย

อย่าว่าแต่พี่เหี้ยวประเดี๋ยวใจ

ถึงสัตว์ใดแต่บรรดาในป่าดอน

ขยับแย้มแจ้ก็เขื่อนไม่เขื่อนพกตร์

พอบอกรักก็ได้ร่วมสไมสร

มีทันจิตแต่พอจางก็ร้างจร

ใจสมรมมิได้เลือกสภาคม

ถ้าจะนำทฤษฎีบุคลิกภาพของพรอยด์มาพิจารณาตัวละครฉันนี้อาจกล่าวได้ว่า โมรา
คือสัญชาตญาณที่ติดตัวมนุษย์มาแต่กำเนิด < ID > จันทะโครบคือการขัดเกลาทางวัฒนธรรม
< IGO > แต่การขัดเกลาทางวัฒนธรรมไม่อาจเอาชนะสัญชาตญาณที่ติดตัวมาแต่กำเนิดได้
หากปล่อยให้สิ่งข้างเกิดต่อไป สังคมและมนุษยชาติก็จะเสื่อมทราม พระอินทร์จึงเป็นอุดมคติ
ของสังคม < SUPEREGO > ที่ควบคุมดูแลมาตรฐานแห่งความดีงาม ยกย่องเมื่อมนุษย์ใน
สังคมประพฤติดี ลงโทษเมื่อประพฤตินอกกรอบกติกาของสังคม

ด้วยเหตุที่โมราเป็นอารมณ์ดิบของมนุษย์ โมราจึงไม่สำนึกผิดจนฆ่าตัวตายด้วยพระ
แสงศรที่โจรทิ้งไว้ และนางไม่กระโดดทะเลตายทั้ง ๆ ที่ชีวิตสิ้นหวังไม่รู้จะไปไหน
โมรามีกำเนิดจากสัตว์ คือขนนกยูง นางก็กลับคืนสู่ความเป็นสัตว์อีกครั้งหนึ่ง โดยถูกสาป
เป็นชะนี เป็นการจับชีวิตของตัวละครหญิงผู้หนึ่งเพื่อมิให้ใครเอาเยี่ยงอย่าง

จันทะโครบเป็นวรรณคดีที่แสดงน้ำเสียงของผู้แต่งชัดเจนว่ามีทัศนคติในด้านลบต่อนาง

ไมราตัวละครหญิงคนหนึ่งของเรื่อง ผู้แต่งเรื่องนี้ซึ่งเป็นชายแน่นอนแสดงจุดประสงค์ชัดเจนว่าแต่งเรื่องนี้เพื่อสอนผู้ชายด้วยกันให้พิชิตความชั่วร้ายของเพศหญิง ผู้แต่งใช้คำแรง ๆ เมื่อพูดถึงนางไมรา เช่น ขนตนเรื่องว่า "จะกล่าวกาลกิณาร้าย" พระอินทร์สาบานว่าเป็นชื่อนี้เพื่อ "จะประจานไว้ให้ทั่วทั้งโลก ว่าหญิงกาลกิณาร้าย" การดัดแปลงเรื่องพระอินทร์แปลงร่างเป็นเหยี่ยวขอร่วมประเวณีกับไมรา ก็น่าจะเป็นการแต่งเติมเพื่อย้ำราคาจริตของไมราให้มากขึ้นมากกว่าจะเป็นความบกพร่องในการสืบทอดวรรคคี และน่าคิดว่าออกจะเป็นการจงใจและไม่ยุติธรรมต่อตัวละครหญิง

ดังนั้น เราอาจจะกล่าวได้ว่า ไมรา เป็นตัวละครหญิงที่มีลักษณะนิสัยค่อนข้างอย่างเด่นชัด เพื่อให้สอดคล้องกับโครงเรื่องและนำเสนอแก่นเรื่องตรงเป้าหมายชัดเจน เรื่องราวของนางเป็นตำนานที่อ้างอิงกันต่อมาเพื่อประนามความชั่วของเพศหญิง และแนวคิดนี้คงสืบทอดต่อไปอีกยาวนาน

๔.๒.๒ ตัวละครหญิงในวรรณคดีนิทานและวรรณคดีการแสดงที่ไม่ได้มาจากชาดก

๔.๒.๒.๑ ประทุมวดี

ก่อนที่จะวิเคราะห์ตัวละครหญิง ผู้วิจัยจะกล่าวถึงที่มาของวรรณคดีไทยเรื่องนี้ เพื่อเป็นภูมิหลังในการวิเคราะห์ที่บริบทภาพ บทบาทและลักษณะนิสัยของตัวละคร ดังนี้

ที่มาของเรื่อง

นางประทุมวดีเป็นตัวละครหญิงในเรื่อง **ลิลิตเพชรมงกุฎ** งานประพันธ์ของเจ้าพระยาพระคลัง (หน) วรรณคดีเรื่องนี้ได้ที่มาจากนิทานเวตาล ซึ่งเป็นวรรณคดีสันสกฤต นิทานเรื่องนี้เป็นนิทานปริศนาเรื่องแรกในจำนวน ๒๕ เรื่องที่เวตาลเล่าถวายพระเจ้าวิกรมมัททัย เมื่อเล่านิทานจบเรื่อง เวตาลจะตั้งคำถามถามพระเจ้าวิกรมมัททัยทุกครั้ง หากพระองค์ตอบ เวตาลจะหนีกลับไปยังต้นไม้อตามเดิม หากพระองค์ไม่ตอบ

เวตาลจึงจะยอมให้จับตัวไป

เนื้อความในลิลิตเพชรมงกุฎต่างไปจากนิทานเวตาลข้าง ดังจะ
สรุ่ย่อนิทานเวตาลเรื่องนี้ ๔ ดังนี้ พระวัชรมงกุฎและสหายชื่อพุทธิศรึระประพาสาและพบ
พระราชธิดาพระองค์หนึ่ง จึงหลงใหลในความงามของนาง นางแสดงอาการปริศนาให้เห็น
แล้วเสด็จจากไป พระวัชรมงกุฎนำความไปเล่าให้สหายฟัง เมื่อกลับวังก็ประชวรเป็นไข้พระสติ
วิปลาสเพื่อฝันถึงนาง พุทธิศรึระจึงเข้าเฝ้าเพื่อช่วยบรรเทาความทุกข์ร้อนพระทัย หลังจาก
ซักถามรายละเอียด พุทธิศรึระจึงแก้ปริศนาของหญิงงามว่านางเป็นชาวเมืองกรรณาฏ ราช
ธิดาท้าวทนต์วดี ชื่อนางบัทมาวดี และนางรักพระองค์ เมื่อทราบความดังนี้ พระราชบุตรก็
หายประชวร และชักชวนพุทธิศรึระเดินทางไปยังนครกรรณาฏ ทั้งสองไปพักอยู่กับหญิงแก่ซึ่ง
เป็นนางนมของพระนางบัทมาวดี พระวัชรมงกุฎฝากหนังสือซึ่งให้พุทธิศรึระเขียนให้นางนมถือไป
ถวาย หนังสือนี้เป็นทกวีแสดงความรัก พระนางบัทมาวดีอ่านแล้วแสดงความโกรธ พร้อมทั้ง
ฉีกหนังสือทิ้งขอความตอนหนึ่งที่ตัดพ้อว่านางผู้เปรียบเสมือนดวงจันทร์ไม่โยคี กระต่ายที่หมาย
แลอย่างตัวเขา นางบัทมาวดีให้นางนมนำเอาข้อความส่วนนั้นกลับคืนไปเป็นคำตอบ พุทธิศรึระ
แปลความหมายของการกระทำนี้ว่า นางบัทมาวดีตอบรับรัก เพราะผู้หญิงมักจะกล่าวตรงข้าม
กับความจริงในใจ ต่อมาพระวัชรมงกุฎให้นางนมไปกราบทูลอีกว่า พระองค์เป็นยุพราชกรุง
พาราณสี นางแสดงความโกรธโดยเอากระแจะจันทร์ละเอียดบนพระหัตถ์ตบที่แก้มนางนม พุทธิ
ศรึระแปลความว่า ขณะนี้ยังเป็นเวลาข้างขึ้น อีก ๑๐ วันหลังจากนี้ นางจะพบพระองค์ พอ
ครบ ๑๐ วัน นางนมไปเฝ้าอีก คราวนี้นางเอาหญ้าฝรั่นท้าวพระหัตถ์ ๓ นิ้ว ประไว้ที่
แก้มนางนม พุทธิศรึระแปลความว่านางขอผลัดอีก ๓ วัน เพราะประชวรด้วยพระโรคลำดับ
เดือน พอถึงวันที่ ๕ นางนมเข้าเฝ้า พระนางกริ้ว จุดตัวนางนมไปที่ประตูด้านตะวันตก
ทรงผลักออกทางประตูนั้น พุทธิศรึระแปลความว่าพระราชธิดาให้พระราชบุตรเสด็จไปหานาง
ในวันรุ่งขึ้น เวลากลางคืน และให้เข้าทางประตูวังด้านตะวันตก พระวัชรมงกุฎไปพบนางตาม

กรมหมื่นพิทยาลงกรณ, นิทานเวตาล (พระนคร: ศิลปาบรรณาการ, ๒๕๑๓),

หน้า ๕๓ - ๕๒.

นั้น จึงได้ครองรักกับนาง ต่อมาพระวัชรมกุฎเล่าให้นางฟัง เรื่องความมีสติปัญญาสูงของ พุทธิศรีระ รวมทั้งทศนะที่ไม่ดีต่อพระนาง บัทมาวดีว่าพระนางฉลาดเกินกว่าจะเป็นชายที่ทำให้ สวามีมีความสุข พระนางบัทมาวดีจึงเจ็บแค้น วันที่พระวัชรมกุฎออกไปหาพระสหาย นางให้ เตรียมอาหารใส่ยาพิษไปฝาก แต่พุทธิศรีระรู้ทันเอาอาหารให้สุนัขกิน เมื่อพระวัชรมกุฎเห็น สุนัขตาย จึงเสียใจและกลัวความใจชั่วร้ายของนาง พุทธิศรีระจึงถวายตรีและกราบทูลให้ เอาตรีเทงที่ขาของพระนางเมื่อบรรทม ปลดเอาเครื่องประดับต่าง ๆ จากพระองค์ให้หมด แล้วหนีออกมา จากนั้นให้พระวัชรมกุฎเอาเครื่องประดับไปเร่ขายในเมือง จนช่างทองของ พระราชามาพบ เมื่อได้ส่วนเอาความจริง พุทธิศรีระกราบทูลพระเจ้าทันตัวว่า ขณะบำเพ็ญ พรตอยู่ มีแม่มดมาทำกริยาออกอาจ จึงได้แทงด้วยตรี แล้วปลดเอาเครื่องประดับนี้ไว้ก่อนปล่อย ตัวไป พระราชาเฉลียวพระทัยในอาการหลบซ่อนของพระธิดา หลังจากที่เอาตัวพระวัชรมกุฎ มาแอบซ่อนในวัง จึงให้พระมเหสีตรวจดูและทรงพบรอยตรี ทรงเชื่อว่าพระธิดาเป็นแม่มด พุทธิศรีระแนะนำให้เนรเทศพระธิดาออกจากเมือง แล้วชักชวนพระวัชรมกุฎไปรอรับพระนาง จากนั้นจึงพากันไปยังพาราณสี ปริศนาที่เวตาลถามพระเจ้าวิกรมมัทยคือ ใครควรได้รับคำ ติเตียนมากที่สุดในเรื่องนี้

สรุปแล้วจะเห็นว่า นอกจากข้อตัวละครแล้ว นิทานเวตาล และ ลิลิตเพชรมงกุฎ มีเนื้อความต่างกันในเรื่องต่าง ๆ ดังนี้

๑. นิทานเวตาล ไม่ได้เน้นความงามและความมั่งง่ายในกามารมณ์ของพระวัชรมกุฎ ซึ่งลิลิตเพชรมงกุฎคงจะนำตอนนี้มาจากส่วนหนึ่งใน กุณฑลชาดก ที่กล่าวถึงพระเจ้ากนิษฐลोक ธิดากุณฑลที่พบระหว่างทางเป็นภรรยา เพราะเหมือนกันทุกประการแม้แต่ตอนที่โรหิตตามไป ทวงพระธัมรงค์คืน
๒. พระวัชรมกุฎและพุทธิศรีระ ไม่ได้ตามกวางเผือกหลงป่า ส่วนนี้เป็น "ขนบ" ในวรรณคดีไทยทั่วไป
๓. พระวัชรมกุฎไม่ได้ร้อยมาลัยแสดงปริศนาฝากไปให้นาง ใช้แต่จดหมายและ นางนมเป็นสื่อ
๔. กลปริศนาของนางบัทมาวดีในนิทานเวตาลต่างไปบ้าง
๕. ในลิลิตเพชรมงกุฎ พระเพชรมงกุฎไม่ได้เล่าให้นางประทมวดีฟังว่าสหายของ

พระองค์เตือนว่าฉลาดเกินกว่าจะเป็นชายาคดี อันเป็นมูลเหตุให้นางเกิดความเจ็บแค้น

๖. ในนิทานเวตาล พุทธิศรระให้พระวัชรมงกุฎเอาตรีแทงพระชงฆ์ แต่ในลิลิตเพชรมงกุฎใช้การหยิกที่พระอุระ ๓ ที่

๗. ในลิลิตเพชรมงกุฎ นางประทุมวดีถูกใส่ร้ายว่าเป็นกระสือซึ่งเป็นความเชื่อแบบไทย ไม่ใช่แม่มดอย่างในนิทานเวตาล

๘. ในนิทานเวตาล พระเจ้าทันวันไม่ทราบความจริงว่าถูกหลอก จึงไม่ได้เสียพระทัยจนสิ้นพระชนม์

๙. บริศนาตอนท้ายเรื่องต่างกันไป ในลิลิตเพชรมงกุฎ ท้าวทันตราชปลงพระชนม์ตนเองเพราะความอับอาย เวตาลจึงถามบริศนาว่าใครเป็นคนบาปที่สุด คำตอบคือท้าวทันตราชมีบาปที่สุด เพราะพุทธศาสนากล่าวว่าการฆ่าตัวตายเป็นบาป

ดังนั้น ลิลิตเพชรมงกุฎ จึงเปลี่ยนแปลงทั้งเนื้อเรื่อง รายละเอียดของเรื่อง ตลอดจนแนวคิดของเรื่องมีลักษณะเป็นแนวคิดทางพุทธศาสนา ถึงแม้ว่าต้นฉบับเดิมจะเป็นวรรณคดีสันสกฤตก็ตาม

แม้ว่านางประทุมวดีจะเป็นตัวละครหญิงในวรรณคดีไทยที่ไม่มีชื่อเสียงโด่งดังเป็นที่รู้จักกันเท่ากับตัวละครหญิงในวรรณคดีเรื่องอื่น แต่เป็นตัวละครที่น่าสนใจศึกษา เพราะนางมีบุคลิกลักษณะที่ต่างไปจากตัวละครหญิงในวรรณคดีไทยทั่วไป นั่นคือ เป็นผู้มีสติปัญญา นางฉลาดเฉลียวกว่าพระเพชรมงกุฎซึ่งเป็นสามี ผู้วิจัยจะวิเคราะห์บทบาทและพฤติกรรมของตัวละครหญิงผืนดงนี้

นางประทุมวดีเป็นนางเอกในวรรณคดีไทยที่มีความงามเป็นเลิศ เช่นเดียวกับนางเอกในวรรณคดีเรื่องอื่น ๆ และความงามของนางเป็นที่ต้องใจ ดึงดูดให้พระเพชรมงกุฎเกิดเสน่หาในตัวนางตั้งแต่แรกพบ โคร่งเรื่องที่ทำให้พระเอกเดินทางประพาสป่าแล้วพบนางงามในปัจจุบันเกิดความรักขึ้นเช่นนี้ เป็นโคร่งเรื่องพื้นฐานทั่วไปของวรรณคดีไทยและวรรณคดีอินเดีย ซึ่งเป็นบ่อเกิดแห่งวรรณคดีไทย เช่น เรื่องศกุนตลา สมุทรโฆษ อนิรุทธ และ มัทนะพาธา เป็นต้น ดังนั้น กวีมักจะพรรณนาความงามของนางเอกเหล่านั้นว่าเป็นที่ต้องตาต้องใจจนทำให้พระเอกต้องฝ่าฟันอุปสรรคต่าง ๆ เพื่อได้นางมาครอบครอง

ผู้แต่งพรรณาคความงามของนางประทุมดีผ่านสายตาของพระเพชรมงกุฎซึ่งแอบดูนางเล่นเห็นว่า นางมีความงามอย่างยิ่ง การพรรณาคความงามของนางเป็นแนวคมคติ^๔ เช่นเดียวกับการพรรณาคความงามของตัวละครหญิงอื่น ๆ ดังนี้

ภบาลพิตรค้อย	โถมสมร
งามเงอนแจอัสสร	ส่หล้า
ดวงพักตร์ดั่งจันทร์	เพ็ญภาคย์ กุเอย
โถมแม่งามพิ้ว	จิตคั่นเคยัน
เกาทันท์ค้อมคัจค้อม	ขนงสมร
ขนเนตรงอนคจงอน	รถไต้
สองเนตรสองเสมอศร	เสียวจิต พี่แม่
ปรางเปล่งเห็นเรียมให้	นิกเน้นปรางนวล

^๔นิทานเวตาล ฉบับพระนิพนธ์แปลของกรมหมื่นพิทยาลงกรณ พรรณาคความงามของนางตามแบบวรรณคดีสันสกฤตไว้ว่า

พักตร์นางเหมือนพระจันทร์ยามเพ็ญ ผมเหมือนหม่มฝั่งอันเกาะห้อยอยู่บนช่อดอกไม้
ปลายโขงยาวจดถึงกรรณ โอษฐ์มีรสเหมือนจันทร์รามฤต เอวเหมือนเอวสิงห์ ทรง
ค้ำเนินเหมือนราชหงส์ กล่าวเทียบเครื่องแต่งกายนางคือสีขาว กล่าวเทียบดูนางคือ
วสันตฤดู กล่าวเทียบดอกไม้นางคือพุทธรักษา กล่าวสาเนียงนางคือคูเหว่า กล่าวความ
หอมนางคือชะมดเขียง กล่าวความงามนางคือพระศรี กล่าวความเป็นนางคือความรัก

กรมหมื่นพิทยาลงกรณ, เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๗.

ไอชुरुสรวลเสี้ยวว่าแย้ม	ยวนรับ
คอตั้งคอหงส์ขยับ	ปีกหรือ่น
ถันนายคลาศับ	ทรวงเต่ง เต้าแม่
สรรพสรรพางค์อ่อนอ่อน	นมเนอवलผจง

น้ำสังเกตุว่า ผู้แต่งวรรณคดีเรื่องนี้ไม่เน้นการพรรณนาความงามของตัวละครหญิงเท่าตัวละครชาย ท่านองเดียวกับลิลิตพระลอ ผู้แต่งพรรณนาความงามของพระเพชรมงกุฎอย่างละเอียดลออทุกส่วน และใช้ความเปรียบแบบอุดมคติเช่นเดียวกับบทชมโฉมตัวละครหญิง

เมื่อนนครสุริยวงศ์ องค์เพชรมงกุฎ โฉมเจดิสุดไสภณ เจริญชนม์สืบทกปี ทรง
 ลักษณะศรีสุนทเรศ บวรเกศเส้นสลวย พิศุไรรววยเรียบริ้อย ขนงช้อยโคบาย
 วิลาสผายผ่องนวล เนตรนำยวนยิ่งศร ขนงเนตรงามงอนพริ้ม นาสาบมอังกุศ
 กรรณกลีบบุขงบาง ปรากฏประาทองเปรียบ ริมไอษฐ์เรียมไรทนต์ ทันต์คากล
 แผลงภู ไอษฐ์แดงดุดุจแย้ม หนุเสลัมเพราพร้อง คอทรงปล้องกลกลึง อังสาขิง
 บหนองครัด กระทวยธวัชกลวงว คชินทรจ้วงจับลม สรรพางค์กลมออ่อนเอ็น ยร
 ยาตรแมนเหมือนหงส์ หญิงแลหลงลิมนอน กล่าวกลกลอนขับอ้าง ชมโฉมหน่อ
 กษัตริย์สร้าง รูปท้าวไคเทียม พ่อนา ฯ

นอกจากนี้ยังชมโฉมพระเพชรมงกุฎเป็นโคลง ๕ สุกภาพอีกบทหนึ่งว่า

พระเอี่ยมโสภาสพน	ภวตล
คจอินทร์จากอาพน	สู่หล้า
ฤาสุริยคากล	จากรถ มาฤา
ฤาว่าจันทรแจ่มฟ้า	จากฟ้ามาดิน

สิ่งที่ทำให้ผู้เน้นการพรรณนาความงามของพระเพชรมงกุฎอย่างยิ่งเป็นเพราะความงามเป็นคุณสมบัติเด่นอย่างเดี่ยวในตัวละครผู้นี้ เราอาจจัดพระเพชรมงกุฎอยู่ในประเภทของตัวละครเอกแบบ ANTI-HERO เพราะพระองค์ไม่ได้แสดงฝีมือความสามารถในการรบ

หรือแสดงความเฉลียวฉลาดมีสติปัญญา เช่นตัวพระเอกในวรรณคดีไทยทั่วไป ในด้านคุณธรรม ก็ปรากฏว่าพระเพชรมงกุฎเป็นพระเอกที่ขาดไร้คุณธรรมอย่างไม่น่าเป็นไปได้ และไม่พบใน พฤติกรรมของตัวละครชายในวรรณคดีไทยเรื่องใดมาก่อน นั่นคือ เมื่อพระเพชรมงกุฎและ พญายงข้อพิศุทธิ์ตามกวางเผือก จนหลงพลัดตกบงกชทวารที่ตามเสด็จไปตามลาพัง ซึ่งเป็น อนาคตที่พบได้ในวรรณคดีไทยทั่วไป ระหว่างทางทั้งสองพบกับชาวบ้านที่เป็นสามีภรรยาคนหนึ่ง เดินทางผ่านมา เมื่อพระเพชรมงกุฎเห็นหน้าหญิงชาวบ้าน พระองค์เกิด "เสียวสวาทหวัง อารมณ์ ร่วมไซ้" จึงขอให้พญายงช่วย พญายงทักลอบบายปลอมเป็นพราหมณ์หลอกสามี ภรรยาคนนั้นว่า เดินทางมากับภรรยา ภรรยาของตนตั้งครรภ์ ขอให้หญิงชาวบ้านเข้าไปช่วย ทาคลอด ด้วยความซื่อซายพญายงให้ภรรยาเข้าไปช่วย เมื่อนางเห็นว่าผู้ที่อยู่ในกระโจมเป็นชาย นางตกใจ พญายงกลับบอกนางว่า "เป็นหญิงก็สืบสาย ชายยัง ดีแม่" ซึ่งหมาย ความว่า หญิงเป็นผู้ให้กำเนิดบุตร เพราะเป็นหม่อมทองและคลอด แต่ชายยังเป็นหม่อมส่วนใน การให้กำเนิดคนนั้น ดังนั้นขอให้หญิงพญายง "แน่งนึ่ง เกิดช่วยน้อย หนึ่งให้เป็นบุญ" การที่ พราหมณ์หลอกให้ช่วยทาคลอดเพื่อให้กำเนิดเด็ก แปรเปลี่ยนไป แต่ก็เป็นกรรร่วมให้กำเนิด เด็กเช่นกัน กวียังแสดงให้เห็นความกระหายในเพชรของพระเพชรมงกุฎจนขาดสติ และไร้ กิริยา ไม่สมกับเป็นองค์พราหมณ์ ดังพรรณนาไว้ว่า

พระหม่นฉวยจุดแก้ว	กันยา
กรประคองกานดา	แนบเนอ
จุมพิศประโลมสา-	ทรเสนห์
รับร่อนรสเร้าเกอ	ทรางแรมมา

ด้วยความที่สันึกว่าหญิงชาวบ้านนั้นเป็นผู้แทนแทนความกระหายทิวทางกามารมณ์ ใน "ยามเมื่อ แคลนนานา" เช่นนี้ พระองค์จึงตรางวัลเป็น "แหวนแก้ว ค่าแม่ควร เมือง" แต่เมื่อพิศุทธิ์ทราบเรื่อง ได้ตามไปขอคืนกลับ เพราะ "พญายงฟังลอบอก โย พระยกธำมรงค์ สำหรับองค์ศรราช ไปประสาทเสียกาม" ข้อความนี้แสดงให้เห็นว่า พระเพชรมงกุฎมักมากในกามตัณหา และไม่มีความคิดสติปัญญาที่จะรักษาพระเกียรติยศของ พระองค์เองให้เหมาะสมด้วย เพราะธำมรงค์จะเป็นเครื่องหมายประกาศให้รู้ว่าผู้หลอก ลวง บ่มเหง ราษฎรเป็นผู้ใด โทษสมบัติของพระเพชรมงกุฎปรากฏอยู่ตลอดทั้งเรื่อง

พระองค์ต้องฟังพาสติปัญญาของพศุครพีเลี้ยงให้แก้ไขปัญหาลดเวลา จนอาจกล่าวได้ว่าพศุครพีเป็นตัวละครเอกของเรื่อง ลักษณะนิสัยของพระเพชรมงกุฎในฉบับวรรณคดีไทยจึงต่างไปจากฉบับของสันสกฤต แต่พบว่าเนื้อความตอนนีตรงกับเรื่องราวของพระเจ้ากนิษฐาใน กษัตราชาดก ซึ่งเป็นชาดกเรื่องที่ ๕๓๖ ในนิบาตชาดก ๑๐ บุคลิกลักษณะของพระเพชรมงกุฎที่กล่าวมานี้ตรงกันข้ามกับนางประทุมวดี ดังจะได้กล่าวต่อไป

โดยเหตุที่ขาดใคร่สมบัตขอนทกษตรยพม ผู้แต่งจึงเชิดชูคุณสมบัติด้านรูปโฉมของพระเพชรมงกุฎ พร้อมทั้งเห็นว่าความงามนี้เป็นเสน่ห์ดึงดูดทางเพศ ทำให้ผู้หญิงที่พบเห็นพระองค์หลงใหลจน "หญิงแลหลงลิมนอน กล่าวกลลอนขบอ้าง ชมโฉมหนอกษัตริย์ สร้างรูปท้าวไคเทียม พ่อนา ฯ" หญิงใดเห็นพระองค์จะปรารถนาพระองค์เป็นสามีและเมื่อเป็นชายาของพระองค์แล้ว จะรักใคร่ผูกพันแน่นเหนียว จนแม้เพียงความตายเท่านั้นที่จะพรากจากกันไปได้

กตศัพทความงามของพระองค์เป็นที่ขบขันเลื่องลือกันทั้งเมือง คงจะเป็นที่นางองเดียวกับเพลงชอยโฉมของพระลอ หญิงชาวบ้านที่ถูกลอกให้ร่วมประเวณีกับพระองค์เป็นตัวอย่างแรกที่ยืนยันว่าเสน่ห์ของพระองค์ไม่ใช่เป็นเพียงคำรำลือ และต่อมาเมื่อพระองค์พบนางประทุมวดี ที่เขตที่สับสนตรงกัน ทั้งสองต่าง "รักและใคร่" ในกันและกันทันที ดังที่กวีกล่าวว่า "สองเสี้ยวสวาทรับ พักตร์ต่อ กันนา" และสำหรับพระนางประทุมวดี เสน่ห์ของพระเพชรมงกุฎทำให้นางถึงกับ "หวังกริธารมเยศ" เลยทีเดียว ดังนั้น การกล่าวชมโฉมนางประทุมวดีไม่มากเท่ากับพระเพชรมงกุฎ เป็นเพราะต้องการให้เหตุผลว่าทำไมพระนางประทุมวดีผู้ชาญฉลาดจึงตกหลุมรัก และหลงใหลเจ้าชายที่มีสติปัญญาดีกว่าพระนาง

ลักษณะนิสัยที่เด่นที่สุดของพระนางประทุมวดี คือ ความเฉลียวฉลาด เนื่องจาก

๑๐ พระสุตตันตปิฎกและอรรถกถา (แปล) ขุททกนิกาย เล่มที่ ๕ ภาคที่ ๑ (พระนคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๒๕), หน้า ๕๘๖ - ๗.

โครงเรื่องของลิลิตเพชรมงกุฎเป็นเรื่องของความรัก ดังนั้น ความปรารถนาปรารถนาของพระนางประทุมวดีจึงแสดงออกในเรื่องความพยายามให้ประสบความสำเร็จในเรื่องของความรัก และความปรารถนาในตัวพระเพชรมงกุฎ

พฤติกรรมของนางประทุมวดีคล้ายคลึงกับพระเพื่อนพระแพง คือ มีความรักในรูปโฉมของบุรุษและปรารถนาจะได้บุรุษนั้นเป็นสามี แต่เนื่องจากชนบประเพณีของสังคมที่ถือว่าสำหรับผู้หญิงแล้ว "แม่จ้กรักไว้ให้อารมณ์ อย่ารักชมนอกหน้าเป็นราคะ" นางจึงใช้สติปัญญาและมายาหญิงเหล็กเลี้ยงการประพาศผิดจากแบบแผนของสังคม แต่ขณะเดียวกันทำให้บรรลุความปรารถนาตามอารมณ์ด้วย พระเพื่อนพระแพง ได้ฟังพาลังอำนาจทางไสยศาสตร์แต่นางประทุมวดีฟังพาลังความฉลาดของตนเองที่แสดง "อวัจนภาษา" เป็นกลปริศนาเพื่อบอกความในใจ กลปริศนาจึงเป็นวิธีการหลบเลี่ยงข้อครหาหนีท้าวว่าเป็นหญิงบอกรักกับชายก่อนดังที่ได้เคยกล่าวแล้วว่า มนุษย์มีธรรมชาติที่จะกระทำตามใจปรารถนาของตนเองมากกว่าจะกระทำตามกรอบของสังคม มนุษย์จึงไม่ได้ยึดถือจริงจังว่าการกระทำบางอย่างเป็นสิ่งผิดที่ผิดที่ ไม่ได้กระทำสิ่งนั้น เป็นเพราะเกรงว่า หากมีคนรู้ สังคมจะติเตียน ดังนั้น หากทำผิดโดยคิดว่าไม่มีใครรู้ ก็มักจะสบายใจที่จะทำ นางประทุมวดีจึงไม่ลังเลใจ รู้สึกผิด หรือรู้สึกอายที่จะแสดงให้ชายแปลกหน้าที่นางหลงรักรู้ความในใจของนาง เพราะผู้ที่เห็นกริยาอาการของนางแล้วตีความไม่ออก ก็จะไม่ทราบว่ามีนางมีความประสงค์อย่างไร นอกจากนี้ อาจกล่าวได้ว่า นางกำลังทดสอบสติปัญญาของผู้ที่นางหลงรักว่าจะชาญฉลาดเท่าเทียมนางหรือไม่ เพราะชายผู้ที่คู่ควรกับนางจะต้องมีความสามารถเด่นกว่าชายทั้งปวงจึงจะตีความปริศนาของนางได้ถูกต้อง เหมือนอย่างเช่น กามนิตเขียนกาพย์สัพทเป็นกลบทที่อ่านถอยหลังจะตีความว่า ลูกคลีที่นางวาสฏีรู้อะอยู่บนเวที คือดวงใจของกามนิตที่ส่งคืนมายังนาง แต่กีหวัน ๆ ว่านางจะมีรับเอาไว้ ถ้าอ่านจากบนลงมาล่าง จะตีความว่าเขาระทมทุกข์ที่จากนางมา ถ้าอ่านจากล่างขึ้นไปหาบน จะตีความว่าเขายังมีความหวังอยู่^{๑๑} โสเมทัตถ์ถ้อสารไม่รู้ความหมายโดยนัยที่ซ่อนอยู่ในกาพย์กลบทนั้นเลย แต่วาสฏีรู้อ่านแล้วเข้าใจความนัยที่กามนิตต้องการ

^{๑๑} เสฐียรโกเศศ (แปล), กามนิต (พระนคร: บรรณาการ, ๒๕๑๑), หน้า ๓๙.

สื่อถึงนางทันที นางจึงเขียนตอบด้วยกาพย์ ๕ บาท ซึ่งทำให้กามนิตพอใจและยกย่องว่านางฉลาดและมีความรู้

นางประทุมวดีได้แสดงอาการ "บอกใบ้" ให้พระเพชรมงกุฎรู้ความในใจหลายครั้ง ครั้งแรก นางแสดงอาการดังนี้

"แกว่งดอกไม้เหนือเศียร เวียนเจ็ดรอบเสร็จสรรพ เอาบุษบันบรรทับ
กับอุระเขยชิด แล้วจุ่มพิศบุผา ทัดกรรณาแห่งนาง ข้าเลื่องทางเนตรค้อน"

น่าเสียดายพระเพชรมงกุฎไม่เข้าใจปริศนาเลย แต่โชคที่พระองค์มีเลียงขานฉลาดชื่อ พุศศรี พุศศรีจึง "แปลความ" กิริยาอาการที่เป็นกลปริศนาของนางประทุมวดีทุกครั้ง ปริศนาครั้งแรกนี้ พุศศรีแปลความว่า

"เด็ดบุผาเวียนเศียร บอกมนเฑียรแห่งหน ว่าเจ็ดชั้นปราสาท ซึ่งบุผ
ชาติทัดกรรณ บอกสำคัญนามเมือง ชื่อกรรณเรื่องบุรี ซึ่งเทพย้าบุผา นมะ
มารดาบิตรรงค์ พระองค์ชื่อทันตราข ซึ่งบุผชาติจุ่มพิศ นางใคร่ชิดขมโท อัน
ดอกไม้บรรทับ กับอุระแนบเนื้อ คือใครร่วมเกอ กับท้าวเสวยรมย์"

หลังจากแปลปริศนาให้แล้ว พุศศรียังออกอุบายให้แปลงเพศเป็นพราหมณ์เข้าไปอาศัยยายศรีคนธำ คนเฝ้าส่วนของพระนางประทุมวดี ฝืนหน้าที่ร้อยมัลลย์ส่งถวายทุก ๗ วัน พระเพชรมงกุฎจึงขออาสาร้อยมัลลย์ถวาย ความสามารถของพระเพชรมงกุฎอันไม่เคยพบในตัวละครชายในวรรณคดีไทย และในนิทานเวตาลซึ่งเป็นที่มาของเรื่องก็ไม่กล่าวถึงด้วย ผู้แต่งเห็นฝีมือการร้อยมัลลย์ของพระเพชรมงกุฎ เพราะเป็นมัลลย์ที่ใช้เป็นสื่อแสดงความในใจ พระเพชรมงกุฎร้อยมัลลย์ส่งไปถวาย ๓ ทน และเมื่อยายศรีคนธำถูกกริ้ว พระองค์ยังรับขวัญยายศรีคนธำด้วยการ "พระเก็บพรณบุผา กรองมาลาเรียบร้อย ห้อยกรรณให้ยาย ท้าววิฑูหายุหุดโหด" การส่งมัลลย์ไปถวายแต่ละครั้งเป็นการบอกข่าวและความรู้สึกของพระองค์ นับเป็นกลปริศนาอีกแบบหนึ่ง นางประทุมวดีเข้าใจปริศนาของพระเพชรมงกุฎทุกครั้ง แต่เมื่อนางตอบกลับมาด้วยกลปริศนา พระเพชรมงกุฎกลับไม่เข้าใจ ต้องอาศัยพุศศรีแปล

ความให้ ดั่งนี้

ครั้งแรก พระเพชรมงกุฎร้อยดอกไม้เป็นพวงมาลัยสวยงาม นางประทุมวดีเห็น
ฝีมือรู้ว่าไม่ใช่ฝีมือยายศรีคนธา จึงรู้ว่าพระองค์เสด็จมาถึงแล้ว

นางประทุมวดีตอบกลับด้วยการทำเป็นโกรธ เอาแป้งทายายศรีคนธา
ลายไปทั้งตัว

พุทธศรี แปลความว่า ตอนนี้เป็นเวลาข้างขึ้นเดือนสว่าง คนจะเห็น
ให้พระเพชรมงกุฎรองข้างแรม เดือนมืดก่อน จึงค่อยเสด็จมาหา

ครั้งที่สอง พระเพชรมงกุฎร้อยดอกไม้โดยสอดธำมรงค์เข้าไปด้วย เป็นความนัย
ว่าพระองค์เสด็จมา "ห้ามหิซแกลัง สบต้องหฤทัย"

นางประทุมวดี ตอบกลับด้วยการเอาชาดทานิว ๓ นิ้ว แล้วตีแกมมาย
ศรีคนธา

พุทธศรี แปลความว่า ให้พระองค์รออีก ๓ วัน

ครั้งที่สาม พระเพชรมงกุฎร้อยดอกไม้เป็นรูปพระองค์เองและพระนางประทุมวดี
บรรทมแนบกัน เป็นการบอกความนัยว่าพระองค์มีความปรารถนาในตัวนาง

นางประทุมวดี ตอบกลับโดยการเอาหมึกคำทาตัวยายเถ่า แล้วเอา
ยายใส่แสกร ชักเชือกหย่อนลงมาทางหน้าต่าง

พุทธศรี แปลความว่า นางบอกให้พระองค์เสด็จไปหาในวันข้างแรม
โดยจะหย่อนแสกรชักรอกลงมาทางช่องหน้าต่างเพื่อรับพระองค์

เมื่อนางฉลาดเช่นนั้น นางจึงไม่ชอบคนที่ฉลาดกว่า หลังจากพระเพชรมงกุฎอยู่กับนางไม่นาน พระองค์เสด็จสร้อยถึงพุทธศัพเลย นางจึงทราบว่าพุทธศัพมีอิทธิพลต่อพระเพชรมงกุฎมาก ยิ่งได้ทราบว่าพุทธศัพเป็นแม่แบบความกลประศนาของนางทุกครั้ง นางยังหวาดระแวงว่าพุทธศัพจะเป็นผู้พาพระเพชรมงกุฎไปจากนาง นางจึงวางแผนฆ่าพุทธศัพโดยเอายาพิษใส่อาหารไปให้ พุทธศัพรู้ทันกลอุบายของนางจึงวางแผนซ่อนกล ให้พระเพชรมงกุฎถอดเครื่องประดับของนางเมื่อบรรทม และหยิกที่พระอระ ๓ แห่ง จากนั้นจึงให้พระเพชรมงกุฎนำเครื่องประดับส่งคำนินไปเร่ขายแลกกับเครื่องบูชาผู้นประกอบด้วย กล้วย งา เท่านั้น ความทราบถึงพระกรรมพระเจ้าทันตราช พระองค์ทรงจำได้ว่าเป็นเครื่องประดับของพระราชธิดา เมื่อทรงสอบถามเอาความจริง พุทธศัพในเพศของคาบสกราบทลว่ามียกขึ้นต้นหนึ่งมาหลอกหลอนระหว่างบ้ำเพ็ดพรต ตนจึงเอาตรีแทงนางยักษ์ได้รับบาดเจ็บ นางยักษ์ขอชีวิตไว้โดยแลกกับเครื่องประดับร่างกายเป็นค่าตอบแทน เมื่อพระราชำให้นางประทุมดีมาเฝ้าพระองค์เห็นนางไร้เครื่องประดับตกแต่งร่างกาย พระพักตร์หมองมัว และมีรอยที่อระเป็น ๓ รอยเหมือนรอยตรี จึงทรงปักใจเชื่อว่าพระธิดาเป็นกระสือ หากเลี้ยงเอาไว้จะอับอายผู้คนเพราะเป็นกาลกิณี จึงให้ขังนางออกจากเมืองในยามค่ำ พุทธศัพและพระเพชรมงกุฎนำมามาคอยหน้าประตูเมือง เมื่อถูกเนรเทศออกมาก็รีบนางไปนครศบุรี

หลังจากอภิเษกสมรสแล้ว พระเพชรมงกุฎส่งข่าวไปยังท้าวทันตราช เมื่อพระองค์ทราบความจริง จึงเสด็จสวรรคตด้วยความเสียพระทัยที่เพริ ถูกห้ามพระเกียรติยศ เพราะการที่ผู้หญิงหันตามชายเป็นเรื่องที่ไม่เพียงแต่สังคมจะติเตียนผู้หญิง แต่ทำให้พ่อแม่อับอายขายหน้าอีกด้วย ดังที่ สุภษิตสอนสตรี กล่าวว่า

เขารักจริงให้ส้ขอกับพ่อแม่

อย่าวิ่งแร่หลงงามไปตามง่าย

เขาไม่เลี้ยงไล้ขังจะอับอาย

ต้องเป็นม่ายอยู่กับบ้านประจันตน

การที่ลิลิตเพชรมงกุฎจบเรื่องลงในลักษณะเช่นนี้ ทำให้สรุปได้ว่า ผู้แต่งต้องการแสดงให้เห็นว่า ผู้หญิงไม่ว่าจะฉลาดเพียงใด ในที่สุดก็ไม่ได้ฉลาดเหนือผู้ชาย ที่จริงแล้วนางประทุมดีเพียงแต่ฉลาดกว่าพระเพชรมงกุฎ แต่นางไม่ได้ฉลาดไปกว่าพุทธศัพ พุทธศัพรู้ทันประศนาและแผนการของนางทุกอย่าง และสามารถ "แก้เผ็ด" นางได้อย่างแยบยล

อย่างไรก็ตาม แม้ว่าในที่สุดแล้ว ตัวละครหญิงจะแพ้ตัวละครชาย แต่การสร้างตัวละครหญิงใหม่ลักษณะนิสัยเด็ดเดี่ยว เข้มมั่น และมีสติปัญญาเฉลียวฉลาดเช่นนี้ นับเป็นสิ่งที่น่าสนใจ เพราะเป็นสิ่งพบได้ยากนักในคุณสมบัติของตัวละครหญิงในวรรณคดีไทย การสร้างตัวละครเอกฝ่ายชายใหม่ลักษณะตรงกันข้ามกับนางเอก เท่ากับเป็นการยกบทบาทของตัวละครหญิงให้โดดเด่นมากขึ้น อาจกล่าวได้ว่าพระเพชรมงกุฎเป็นเพียง "พระเอก" ไม่ใช่ "ตัวละครเอก" เพราะพระนางประทุมวดีและพระศรีมัทพาทเด่นและสำคัญมากกว่า

๔.๒.๒.๒ สীดา

ในบรรดาตัวละครหญิงในบทละครในทั้ง ๕ เรื่อง คือ รามเกียรติ์ อรุณรศ คาลัง อีเทมา เป็นที่ยอมรับกันว่า สীดา เป็นตัวละครหญิงที่มีชื่อเสียงมากที่สุด และเป็นตัวละครหญิงที่ได้รับการอ้างอิงว่าเป็นแบบอย่างของผู้หญิงที่มีความรักซื่อสัตย์ต่อสามี ทั้ง ๆ ที่จริงแล้ว ในด้านการดำเนินเรื่อง สীดา มีบทบาทน้อยมาก แต่ด้วยบทบาทที่ปรากฏทำให้ สীดา เป็นตัวละครอุดมคติที่เป็นแบบ < type > ของความดีงาม ซึ่งเป็นแบบอย่างของตัวละครทั้งหมดทั้ง "ความดี" และ "ความงาม"

सीดาเป็นตัวละครหญิงที่ได้รับยกย่องว่างดงามที่สุด มีข้อความที่กล่าวถึงความงามของนางसीดาไว้หลายแห่ง ในตอนประสูติ สীดาซึ่งเป็นธิดาของทศกัณฐ์กับนางมณโฑมีลักษณะงดงามผุดจากวงศ์ตระกูลที่เบญักษ์ เมื่อนางสามนักษาเห็นนาง ได้ชมว่านางसीดามีความงามมากจนแม่แต่ผู้หญิงด้วยกันยังตะลึงหลง

 อรชรอ่อนแอันทองอินทรีย์
 มีศิริวิลาสประหลาดนัก
 สตรีเหมือนกันยังพิศวง
 นหรือพระยอดฟ้ามีอาวรณ์

ทรงโฉมโสภาวิไลลักษณ์
 งามล้ำนารีในไตรจักร
 ผิวพัศตร์ผ่องเพียงจันทร์
 ตะลึงหลงด้วยความสโมสร
 ตั้ดรอนนุเสีย์ไม่อาลัย

เมื่อนางสามนักราไปยุ้งให้ทศกัณฐ์เกิดเสนาหาในตำนานสิดา ทศกัณฐ์ถามน้องสาวว่า เมื่อเปรียบเทียบสิดากับนางมณฑิโต ใครจะงดงามกว่ากัน คำตอบของนางสามนักราละเอียดลออชัดเจนว่า

ทลว่าอันหญิงทั้งแดนไตร	ถึงจะงามก็ไม่พร้อมเพรา
ซึ่งจะเอาพนางมณฑิโตเปรียบ	เทียมเทียบ ไกลกันสักพันเท่า
เปรียบขงแพขนงเยาว์	เปรียบทรงคอเล่าก็ไกลกัน
เปรียบปรางสิดาก็น่าชม	เปรียบเนตรเนตรคมคมสัน
เปรียบพิศตร์ผ่องแผ้วคั่งดวงจันทร์	เปรียบถันดั่งปทมละอองนวล
เปรียบนาธานางงามแจ่ม	เปรียบโอษฐ์เห็นยิ้มเป็นที่สรวล
เปรียบทรงแพ่ทรง โดยกระบวน	เปรียบนวลแพ่นวลนางสิดา
เปรียบทั้งมารยาทก็แพ่ควย	ทรวดสวยเป็นที่เสนาหา
เลิศลักษณ์ทรงเบญจกัลยา	ทั้งโลกาจะเปรียบก็ไม่มี

ทศกัณฐ์ยังฟังยงพิสวาท แต่ก็ยังสงสัยอีกว่า หากเปรียบนางสิดากับพระอมา พระลักษมี พระนางสรุสวดี ใครจะงามกว่ากัน นางสามนักราตอบว่า

จะเปรียบพระลักษมีสรุสวดี	พระสรุสวดีเสนาหา
ทั้ง โฉมสมเด็จพระอมา	น้องเห็นว่าดีกว่าทั้งสามองค์
จะจัดงามทั้งสามประมวลงเข้า	ไม่เทียมเท่าสิดานวลหง
แม้ใครได้เห็นนางโฉมยง	จะวงยงหลงลืมสมประดี

เราอาจจะพิจารณาว่านางสามนักราพูดเกินความจริง เพราะต้องการชักชวนให้ทศกัณฐ์เกิดความกำหนัดลุ่มหลง ใครจะได้ผู้หญิงทั้งดงามที่สุดมาเซยชม คำพรรณนาความงามของนางสิดาจึงเกินกว่าที่ควรจะเป็น แต่ในความเป็นจริงแล้วสิดางดงามมากอย่างที่นางสามนักรากล่าวไว้ ผู้ที่ยืนยันความจริงขื่อนอกคนหนึ่ง คือ ท้าวมาสิวราช ซึ่งแม้จะเป็นเทพเจ้าซึ่งละกิเลสแล้ว ก็ยังเกือบจะเคลิบเคลิ้มหลงในความงามของนางไปด้วย ดังที่ท้าวได้พรรณนาไว้ว่า

เห็นนางสีดาวลัย	งามดั่งดวงจันทร์ไม่ราศี
มาตรแม่นถึงองค์พระอูมา	นางสุชาดาโฉมศรี
นางสุจิตราเทวี	สุนันทานารีอรโท
ทงสุธรรมานงคราญ	จะเปรียบงามเขาวมาลัยก็ไม่ได้
ท้าวสุวรรณคชนฟ้าสลาลัย	ไกลกันกับโฉมนางสีดา
กระเนลหรือทศกัณฐ์	จะไม่ผูกพันเสนาหา
พระโคตรวงศ์ในลงกา	แสนสรโยธาวายบราหม
แต่ผูกทรงทศธรรม	ยังหวาดหวนเคลิ้มไปด้วยสงสาร
หากมือเบกขาญาณ	จึงประหารเสียได้ไม่โยคี

จะเห็นได้ว่า นอกจากชมความงามแล้ว ท้าวมาลีวราชยังกล่าวถึงอิทธิพลความงามเป็นเลิศของนางว่าเป็นเหตุให้ทศกัณฐ์ก่อสงคราม สูญเสียญาติพี่น้อง เพราะแม้แต่พระองค์เองยังทรงมีพระทัยไหวหวั่นไปด้วยเสน่ห์แห่งความงามของนาง หากแต่มีมือเบกขาจึงตัดกิเลสเสียได้

ข้อความตอนเดียวกันนี้ ฉบับพระราชนิพนธ์รัชกาลที่ ๑ กล่าวไว้ชัดเจนกว่าฉบับพระราชนิพนธ์รัชกาลที่ ๒ ซึ่งเพียงแต่ชมความงามของนางว่า "ไม่ผิดเพี้ยนพิมพ์พิศตรพระลักษมี" โดยไม่เปรียบเทียบความงามของนางกับหญิงอื่น อย่างไรก็ตาม ท้าวมาลีวราชกล่าวในเชิงสรุปในตอนท้ายว่า "กเกิดมาอายุถึงเพียงนี้ ไม่เห็นนางใดดีเหมือนสีดา"

ส่วนทศกัณฐ์หลงรูปโฉมสีดาจากคำบรรยายของนางสามนักษา เมื่อได้เห็นนางด้วยตาตนเอง จึงกล่าวชมความงามของนางโดยใช้บทชมความงามที่ละส่วนอย่างละเอียด บทชมโฉมนี้เป็นความเปรียบแบบอุปมาอุปไมยด้วยภาพพจน์ที่เป็นอุดมคติ ดังนี้

พิศพิศตรผ่องพิศตรดงจันทร์	พิศขนงก่งอนคังคณศิลป์
พิศเนตรดั่งเนตรมฤคินทร์	พิศทนต์ดั่งนิลอันเรียงราย
พิศโอษฐ์ดั่งหนึ่งจะแย้มสรวล	พิศนวลดั่งสีมณีฉาย
พิศปรากฏดั่งปรากฏทองพราย	พิศกรรมคล้ายกลีบบุษบง

พิศจุไรตั้งหนึ่งแก้งวาค	พิศศอวิลาศตั้งคองหงส์
พิศกรตั้งวงขวาพงศ	พิศทรงตั้งเทพกนิรา
พิศถันตั้งปทุมเกสร	พิศเอวเอวอ่อนดั่งเลขา
พิศผิวผิวผ่องตั้งทองทา	พิศจรตกริยาก็จับใจ

ความงามของตัวละครหญิงในวรรณคดีไทยทุกเรื่องมีความสำคัญต่อโครงเรื่องทั้งสิ้น เพราะเป็นเหตุที่ก่อให้เกิดความขัดแย้ง < Conflict > ความงามของนางสีดาก็เป็นจุดสำคัญของโครงเรื่องเช่นเดียวกัน เพราะเรื่องราวสำคัญในบทละครดำเนินไปด้วยการทำสงครามระหว่างพระรามและทศกัณฐ์ เพื่อชิงนางสีดา สีดาจึงเป็นสัญลักษณ์แห่งเกียรติยศของพระราม ซึ่งพระองค์จะต้องทำสงครามเพื่อเกียรติยศตามขัตติยราชประเพณี

ความงามของสีดาสัมพันธ์กับความดีอันเป็นคุณสมบัติที่เด่นชัดอีกประการหนึ่ง คุณความดีที่ทำให้สีดาเป็นตัวละครหญิงที่ได้รับความนิยมมาก คือ ความจงรักภักดีต่อพระราม วรรณคดีไทยแต่โบราณมักจะอ้างถึงคุณสมบัติของสีดา และใช้สีดาเป็นแบบอย่างของหญิงในอุดมคติเสมอ อย่างเช่น ใน สุภาษิตสอนสตรี อ้างถึงการรักษาความซื่อสัตย์ รักเดียวใจเดียวที่สีดามีต่อพระรามว่าเป็นคุณสมบัติอันประเสริฐของผู้หญิงที่จะทำให้สามีรักยิ่งขั้น ดังนี้

ถึงที่สุดทดลองก็ทองแท้	อุปมาเหมือนอนงค์องค์สีดา
หญิง เดียวนมเมนมัสติยา	ด้วยแน่วแน่อยู่ในสัตย์อธิษฐาน
	ภัสดาก็ยังรักบนหนักครัน

เมื่อพระรามถูกเนรเทศออกจากเมือง สีดาทรงเพศเป็นดาบสินีเพื่อตามพระราม พระลักษมณ์ไปบำเพ็ญพรตในป่าด้วย ทานองเดียวกับพระนางมัทรีตามเสด็จพระเวสสันดร การตกลงพระทัยของนางสีดาและมัทรีอยู่ในกรอบของจารีตทางสังคมที่ถือว่าหญิงไม่อาจครองตัวอยู่ได้โดยลำพัง หญิงที่แต่งงานแล้วต้องเคียงข้างร่วมทุกข์ร่วมสุขกับสามีจนกว่าจะตายจากกัน เพราะการถูกสามีทอดทิ้งหรือเป็นหม้ายเป็นสถานะเลวร้ายที่ผู้หญิงไม่พึงประสงค์ ดังนั้น นางสีดาจึงกล่าวว่า

อันหญิงซึ่งไร้กัสดา
ก็ไม่งามแก่ตาในธাত্রี

ถึงจะมียศถาศักดิ์ศรี
เหมือนมณีไร้เรือนสุวรรณ

เมื่อพระรามห้ามปรามไม่ให้ตามเสด็จ สীดาพมพายน้าตากราบทุลด้วยความเค็ด
เดี่ยวว่า "จงพินาศพาดพันเสียก่อน"

หลังจากทศกัณฐ์ทำอุบายลักพานางสีดาไปได้แล้ว ด้วยอำนาจของพระนารายณ์ทำ
ให้ทศกัณฐ์ไม่สามารถเล่าโลมนางได้ เพราะเมื่อเข้าใกล้นาง ก็จะมี "ให้ร้อนฤทัยตั้งไฟกลับ
ลิบเคียรเพียงแตกทำลาย ด้วยเดชพระนารายณ์รังสรรค์" ทั้งนี้เพราะตอนที่พระนารายณ์
และพระนางลักษณี่ตัวดารลงไปเกิดเป็นพระรามและสีดา พระอิศวรได้ให้พระนางสีดาไว้ว่า

แม่นใครจงจิตพิศวาส
แต่เข้าใกล้ก็ให้เค็ดครอน
ถึงจะพลัดพรากจากกัน
จงบริสุทธิ์ดังดวงมณี

ในอัครราชสีดาดวงสมร
ตั้งนอนอยู่กลางอัครี
อย่าให้อันตรายแก่โฉมศรี
จมอยู่ที่พนพสุธา

พฤติกรรมที่แสดงว่าสีดาเป็นตัวละครหญิงที่รักเดียวใจเดียว และมีใจเค็ดเค็ดเดียวคือ
การผูกคอตายเพราะเค็ดใจที่ทศกัณฐ์เกยพาราสิ นางอดสัใจจนไม่ยอมพุดกับทศกัณฐ์โดยตรง
แต่ใช้วิธีบักไม่ลงกับคินและด่าว่า ไม่นมแทน สำนวนไทยแต่โบราณกล่าววว่า "ผู้หญิงด่าเบลว่า
ผู้หญิงรัก" ดังนั้น การที่สีดาไม่ยอมด่าว่าทศกัณฐ์โดยตรง เช่นนี้เป็นวิธีการแสดงบคลิกลักษณะ
และนิสัยใจค่อว่านางเป็นคนรักเดียวใจเดียวให้โค็ดเค็ดขึ้นอีก นอกจากนี้แล้วสีดา ยังเจ็บช้ำที่
ถูกเหล่านางยักษ์ด่าว่า และไม่ได้ขิวเลยวว่าพระรามคิดตามมาช่วยเหลือนางหรือไม่ ความ
คับเค็ดใจที่ตองบปกป้องตนเองแต่ลำพังประกอบกับความใจเค็ดทำให้นางสีดาตัดสินใจผูกคอตาย

เนื่องจากนางสีดาไม่พริ่นพริ่งต่อความตายเช่นนี้เอง ทำให้นางตัดสินใจลุยไฟ
พิสจน์ความบริสุทธิ์ทงกายและใจ การพิสจน์ความบริสุทธิ์ของสีดาหลังจากเสร์จคักลงกาแลวน
ส่วนหนึ่งเป็นความตั้งใจของพระรามที่จะ "ระงับข้อแหวงแควลงจิต" ของคนทั่วทุกทศ ที่มักจะ
คิดวว่า "ธรรมดาหญิงตกถึงมือชาย เป็นที่พิรุธราคิน ทรลักษณี่มลทินหมองหม้าย" ในส่วนตัว

ของพระรามเองแล้ว พระองค์เชื่อถือความบริสุทธิ์ข้อสัตย์ของสีดา โดยไม่มีข้อกังขาใจ ดังเช่น
ในบทละครฉบับพระราชนิพนธ์ รัชกาลที่ ๑ กล่าวถึงความรู้สึกในพระทัยของพระรามว่า

อันซึ่งองค์ครชชยา	ตกลมาในมือยักษ์
ใครจักล่วงรู้ว่าร้ายดี	มีแต่ตัวกับนางลักษณ
เคยเห็นสุจริตน้ำจิตกัน	นอกนั้นไม่แจ้งทั้ง ไตรจักร

ส่วนฉบับพระราชนิพนธ์รัชกาลที่ ๒ ไม่ได้แสดงความขัดแย้งในพระทัยของพระราม
ระหว่างความปรารถนาจะลูกไปอุ้มสีดามารับขวัญกับการเกรงผู้คนจะตักสินว่าพระองค์ลุ่มหลง
นางสีดาจนขาดความสมบูรณ์รอบคอบ และฉบับพระราชนิพนธ์รัชกาลที่ ๒ ก็ไม่ได้แสดงให้เห็น
ชัดเจนว่าพระรามเชื่อใจนางสีดาเหมือนอย่างฉบับรัชกาลที่ ๑ ดังนี้จึงมีความกล่าวเพียง
ว่า "จะเรียกหาชีวิตก็ใช่ที่ ด้วยพลัดพรากจากไปเสียหลายปี ถึงจะดีก็ไม่สิ้นนินทา"

หลังจากพระรามแกล้งถามสีดาว่าทศกัณฐ์ประทานสิ่งใดให้บ้าง สีดาแค้นใจจึง
ขอลุยไฟพิสูจน์ตนเอง เนื้อความตอนเดียวกันนี้ เมื่อพิจารณาเปรียบเทียบบทละครฉบับพระ
ราชนิพนธ์รัชกาลที่ ๑ และรัชกาลที่ ๒ แล้ว จะเห็นได้ว่าบุคลิกของนางสีดาต่างกันไป ฉบับ
รัชกาลที่ ๒ ที่มีเนื้อความกระตือรือร้นสำหรับเล่นละคร พรรณนาความรู้สึกของนางสีดาว่า

ไต่ฟงดังตองสายสนี่	มรทจะทลให้เห็นจริง
--------------------	--------------------

นางกราบทูลว่า ไม่มีใครจะหยั่งรู้ในจิตใจของนางได้ นางจึงไม่อาจอ้างอิงใคร
เป็นพยาน นอกจากกลุยไฟพิสูจน์ตนเอง

เนื้อความตอนเดียวกันนี้ ฉบับพระราชนิพนธ์รัชกาลที่ ๑ พรรณนาไว้อย่างนี้ ดังนี้

เมื่อนั้น	นางสีดาเขาวยอดเส่นหา
ไต่ฟงพระราชบัญชา	ตั้งตองสายฟ้าสักแสนที่
ถึงเมื่อทศกัณฐ์ขมยักษ์	มันไปลอบลักพาหนี

ก็ไม่เจ็บใจเหมือนครั้งนั้น	ในที่ปรึกษาณาการ
ความอายอภัยศเป็นสัคคัค	ตั้งชีวิตจะม้วยสังขาร
มรทจะสนองพจมาน	ให้ผ่านฟ้าเห็นจริงประการใด
อกเอ๋ยเกิดมาเป็นหญิง	ยากยิ่งจะไว้ตัวได้
อันความกั้นเหงแกลงใจ	ย่อมเกิดที่ในสตรี
คิดแลวนบนวบังคมทล	นเรนทร์สรจงโปรดเกศ
อันซึ่งตัวขาบาทน	อสรีไปลักพามา
ตกถึงมือชายแล้ว ไกลเนตร	พระทรงเดชบิณฑพนาถา
เป็นที่สงสัยวิญญาณ์	แก้หม้โลกาฟ้าดิน
ถึงมาตรจะรักษาดาวดี	อันจะเปลืองราคาเห็นไม่สิ้น
เว้นแต่ทวยเทพอมรินทร์	จะไม่กั้นเหงแกลงใจ
กับพระคงคาแลอัคคี	จะเป็นที่สักขีพยานได้
พระองค์จงดลนศิลป์ชย	ประชมไทเทเวศร์ให้พรอมกัน
ข้าขอพิสัจน์เพลิงถวาย	เบื้องบาทพระนารายณ์รังสรรค์
ต่อหน้าฝูงเทพเทวัญ	กับพวกพลบันธอวณร

จากข้อความข้างต้นนี้ จะเห็นได้ว่า ปฏิกริยาทางอารมณ์และวาจาของนางสีดา แสดงออกอย่างซับซ้อนกว่าพระราชนิพนธ์รัชกาลที่ ๒ หลังจากได้ยินคำถามของพระราม ความรู้สึกอย่างแรกที่เกิดกับนางสีดา คือ ตกใจ กวีบรรยายเปรียบเทียบความรู้สึกว่า "ตั้งต้องสายฟ้าสักแสนที" เป็นการนำปริมาณมากล่าวเพื่อย้ำความรู้สึกของสีดา จากนั้นนางรู้สึกเจ็บใจ กวีเปรียบเทียบความเจ็บใจตรงนั้นว่ามากกว่าความเจ็บใจที่ถูกทศกัณฐ์ลักลอบพาตัวไปเสียอีก ความรู้สึกในบทที่สาม คือ อับอายอภัยศ กวีเปรียบเทียบว่าเป็นความอดสู้อย่างที่สุดจนแทบจะทำให้สิ้นชีวิต ความรู้สึกตกใจเพราะไม่คาดคิดจะได้ยินได้ฟังคำถามเช่นนั้นจากปากพระราม ความเจ็บใจที่นางไม่เป็นที่เชื่อถือไว้วางใจ และความอภัยศอดสู์ที่ถูกประจานต่อหน้าธารกำนัลทำให้สีดาตระหนกดีแล้วว่า ไม่มีคำพูดใดของนางจะขี้แจงแกลงความบริสุทธิ์สะอาดของนางให้ปรากฏแก่ชาวโลกได้ นางสีดาเชื่อว่ามิเพียงทวยเทพเท่านั้นที่ล่วงรู้ความสัจจริงของนาง รวมทั้งพระคงคา พระอัคคี เทานั้นที่เป็นสักขีพยานได้ นางจึงขอให้พระรามแผลงศรเชิญทวยเทพมาเป็นสักขีพยานในการลบล้างไฟพิสัจน์ความสัจย์ชื่อในความ

รักครั้งนี้ เนื้อความตอนจบรัชกาลที่ ๒ พระรามเป็นผู้เสนอว่าจะเชิญทวยเทพมาเป็นพยาน

หลังจากสี่ดาประกาศลยไฟไปแล้ว จักรวรรดิที่ ๒ พรรณนาว่า พระราม แสดงความชื่นชมที่เหตุการณ์เป็นไปดังที่พระองค์ตั้งพระทัยไว้ และตรัสกับสี่ดาว่า

จึงว่าสนับแล้ว

ว่าน้องแก้วซื่อสัตย์สุจริต

ส่วนในฉบับรัชกาลที่ ๑ เป็นบทพรรณนาความคิดในใจของพระรามว่า

อันนางสี่ดาซื่อตรง

สัตย์ธรรมมั่นคงสุจริต

ควรเป็นมารดาสุราฤทธิ

หญิงทั้งทศทิศไม่เทียมทัน

แล้วจึงมีพระราชดำรัสอีกครึ่งหนึ่งว่า ความสัตย์จริงที่นางกล่าวมา เป็นที่กษัตริย์ของผู้นั้น พระองค์เชื่อถือนางเพราะรู้จักใจกันดี ดังกล่าวไว้ว่า

ซึ่งเจ้าว่ากล่าวราพัน

ทั้งนั้นสัตย์จริงทุกสิ่งไป

แต่ว่าใครเลยจะล่วงเห็น

เป็นที่รังเกียจสงสัย

แต่พี่กับองค์อโธ

เคยแจ้งจิตใจกันมา

ดังนั้น การแสดงความสัตย์ซื่อของนางสี่ดาในรามเกียรติ์ ฉบับรัชกาลที่ ๑ ทำให้ประณีตละเอียดละไมกว่าฉบับรัชกาลที่ ๒

ลักษณะนิสัยเรื่องความสัตย์ซื่อในความรักของนางสี่ดามีอิทธิพลต่อตัวละครหญิงในวรรณคดีไทยเรื่องอื่น ๆ อย่างเช่น นางสุวรรณภา ในเรื่องลักษณวงศ์ ของสุนทรภู่ เมื่อนางถูกยักษ์จับตัวไป ด้วยความซื่อสัตย์จงรักต่อสามี นางได้ตั้งสัตย์อธิษฐานว่าขอให้ "ประเวณีในกายจงหายไป" นางจึงไม่เสียตัวแก่ยักษ์ และเมื่อลักษณวงศ์เป็นโอรสติดตามมาช่วยพากลับเมือง นางทูลท้าวพรหมทัตผู้เป็นสามีว่าขอลยไฟพิสูจน์ความบริสุทธิ์ทั้ง

ใจและกายของนางเช่นเดียวกับนางสีดา ๑๒

ความสัตย์ซื่อของนางสีดายังสามารถช่วยชีวิตของนางไว้ได้อีกครั้ง เมื่อนางอดล
ปีศาจลงให้สีดาวาทศกัณฐ์แล้วเข้าสิงในบุปผิน ทำให้ลบไม่ออก เมื่อพระรามพบเข้าจึง
กริ้วโกรธคิดว่าสีดามีใจกักต้อทศกัณฐ์ พระองค์ให้หน้าตัวสีดาไปประหารแล้วนำดวงใจมาให้
ทอดพระเนตร พระลักษมณ์ไม่อาจประหารนางได้เพราะรู้ว่านางไม่ได้กระทำผิด และสงสาร
ว่ากำลังทรงครรภ์ จึงกราบทูลให้นางเสด็จเข้าป่าไป สีดาตระหนักว่าการทำเช่นนั้นจะทำให้
พระลักษมณ์ถูกกริ้วโกรธจนถึงแก่ชีวิต จึงกล่าววาทะให้พระลักษมณ์เกิดความโกรธแค้นพอที่จะ
ประหารนางได้ เมื่อพระลักษมณ์พาพระขรรค์ลงไป และคิดว่าสีดาต้องสิ้นพระชนม์ พระองค์
ก็สลับไปด้วยความตกใจและเสียใจรุนแรง แต่สีดาไม่ได้สิ้นชีวิตด้วยคมดาบของพระลักษมณ์
เพราะ

ด้วยเดชความสัตย์ของนางคราญ ทงบุญฤทธิการไอรสา
พระขรรค์กลับกลายเป็นธำมณี ลอยมาสอดสวมพระศอไว้

เมื่อสีดาเห็นพระลักษมณ์สลับ พระนางก็สิ้นสติไปด้วย เมื่อพ้นขนนางได้ตั้งสติยา
ธิษฐานว่า ด้วยความสัตย์ซื่อสุจริตของนางขอให้พระลักษมณ์พ้นคนสติ เมื่อลบลงทองค้อนชาก็
ก็บังเกิดเป็นทิพย์วาลีสีมัชฌิมลงไปในร่างของพระลักษมณ์ทำให้รู้สึกพระองค์ พระลักษมณ์จึงยก
ย่องชื่นชมสีดาอย่างยิ่ง ดังกล่าวว่า

อันซึ่งความสัตย์ของพระองค์ มั่นคงประเสริฐเป็นศกดิ์ศรี
ผ่องแผ้วดั่งแก้วไม่ราศี เลิศล้ำสตรีในโลก

๑๒ พ. ๕ ประมวลมารค (ผู้รวบรวม), "ลักษณวงศ์", นิตานคากลอนสุนทรภู่
(พระนคร: แพร่พิทยา, ๒๕๑๕), หน้า ๑๕๙.

เนื้อความตอนนั้น ไม่ปรากฏในฉบับพระราชนิพนธ์รัชกาลที่ ๒ ทำให้ลักษณะเด่นของ
 สีดาคือเป็นตัวละครหญิงที่มีความสตัยอย่างยิ่ง เช่นเมื่อหย่อนลง ไปบ้าง

นอกจากนี้ เหตุการณ์เดียวกันนี้ยังแสดงลักษณะนิสัยว่าสีดาเป็นหญิงที่ห่วงใยรักใคร่ผู้
 อื่นยิ่งกว่าตนเอง นางจึงยินดีสละชีวิตตามพระราชบัญชาของพระรามมากกว่าให้พระลักษมณ์ถูก
 กรวจนพระรามอาจส่งประหารชีวิตเสียแทน เมื่อพระลักษมณ์ปล่อยนางเข้าป่า สีดาห่วงใย
 ตลอดเวลาว่าพระลักษมณ์จะได้หัวใจจากไหนไปถวายพระราม ความเดือดร้อนใจของนางส่ง
 ผลให้พระอินทร์ลงมาช่วยเหลือ โดยแปลงร่างเป็นกวางตายอยู่ข้างทางให้พระลักษมณ์แหะ
 เอาดวงใจไปแทน และแปลงร่างเป็นควายป่านำทางสีดาไปยังอาคารมพระวัชรมฤคฤๅ

การถือความสตัยซึ่งเป็นลักษณะนิสัยที่สำคัญที่สุดของสีดา มีความหมายถึงความสตัย
 ซื่อตรงจงรักต่อสามีเพียงคนเดียว และยังมีความหมายถึงสัจจวาจาที่นางจะไม่เปลี่ยนแปลงคำ
 พดทุกกล่าวไปแล้วอีกด้วย ดังนั้น เมื่อพระรามอนงขอคืนดี สีดาจึงพดตรอนทุกครั้ง จนพระ
 รามทรงรำพันว่า

อันสีดาครองสัจวาที

หญิงทงธาตรีไม่มีสอง

ดั่งศิลาจารึกเสันทอง

ได้ขันข้องหรือจะพังวาวา

เมื่อพระรามทำอุบายว่าสิ้นพระชนม์เพื่อลวงให้สีดามาถวายบังคมพระบรมศพ พระ
 องค์ขอคืนดีอีก สีดาไม่ยินยอม พระรามให้พระอนชาทังสามช่วยกันจับ สีดาแค้นใจไม่รู้จะหนี
 ไปทางไหน จึงใช้ความสตัยตั้งอธิษฐานอีกว่า ให้แผ่นดินเหวกลงเป็นช่องให้นางซาแรกลงไป
 ได้ธรรณี พระวิรุณาคาผู้ครองบาดาลจึงสรรเสริญนางว่า

ความสตัยพระเมเน

ยิ่งกว่าสตรทงแดนไตร

ควรเป็นมารดาสุราฤทธิ

เลียงโลกทั่วทิศน้อยใหญ่

ความใจแข็งทำให้สีดาร์กมั่นคงต่อพระรามเพียงองค์เดียว ขณะเดียวกันเมื่อนาง
 เจ็บแค้นที่พระรามไม่เชื่อใจ สีดาก็ไม่ยอมคืนดีกับพระรามอีกเลย ร้อนถึงพระอิศวรต้องเชิญ

เสด็จขึ้น ไปบนสวรรค์ ทรงขอร้องนางสีดาจนสำเร็จและจัดพิธีอภิเษกสมรสให้ใหม่

จะเห็นได้ว่า สีดาเป็นตัวละครที่มีบุคลิกภาพและลักษณะนิสัยชัดเจน ตรงไปตรงมา ไม่ซับซ้อน หากพิจารณาวรรณคดีเรื่องรามเกียรติ์ในฐานะ เป็นบทที่ใช้ในการแสดงซึ่งนิยมกันตลอดมาจนถึงปัจจุบัน จะเห็นได้ว่า สีดามีบทบาทในการแสดงน้อยมาก แต่ว่า แต่ละฉากที่ปรากฏบทบาทของนางสีดา จะย้ำความสำคัญของนางที่มีต่อโครงเรื่อง ในตอนต้นเรื่อง นางสีดาเป็นเหตุแห่งความขัดแย้งระหว่างพระรามและทศกัณฐ์ หลังเสร็จศึกลงกา นางเป็นเหตุแห่งความขัดแย้งในใจของพระราม การสั่งประหารชีวิตนางด้วยความระแวงแคลงใจว่าสีดามีใจผูกพันกับทศกัณฐ์ แม้จะทำให้บุคลิกภาพของพระรามด้อยลงในด้านความเป็นคนค้วนนัตตสันโดยไม่ได้รื่อง แต่ทำให้พระรามมีลักษณะ เป็นบทรชนมากขึ้น ในชั้นปลายเมื่อพระรามขอคืนดี นางกลับหนีขึ้นสวรรค์ เป็นสิ่งที่ชี้ให้เห็นว่าความดีของนางยิ่งใหญ่กว่าอำนาจของพระรามไม่ว่าจะในฐานะนารายณ์อวตารหรือกษัตริย์ คุณธรรมของสีดาจึงยิ่งเชิดชูบารมีของพระรามยิ่งขึ้น

จะเห็นได้ว่า แม้นางสีดาจะเป็นตัวละครที่มีบทบาทน้อย แต่เป็นตัวละครที่ถูกต้องถึงจากวีรกรรมสมัยและกวีรุ่นหลังมาก แสดงให้เห็นว่าสีดาเป็นตัวละครที่พิเศษวรรณคดีประทับใจอย่างยิ่ง ความประทับใจและการที่ผู้ผู้อ่านให้ความสำคัญกับตัวละครตัวนี้ เป็นเพราะนางเป็นแบบอย่างของผู้หญิงที่มั่งใจจะต่อความรักทั้งกาย วาจา ใจ อันเป็นคุณสมบัติที่ผู้ชายคิดว่าหาได้ยากในตัวผู้หญิงทั่วไป สีดาจึงเป็นอมตะด้วยแรงไผ่ฝันที่ผู้ชายปรารถนาจะพบหญิงที่มีคุณสมบัติเช่นนั้น

๔.๒.๒.๓ บุชบา

ถึงแม้บทละครในเรื่อง อิเหนา จะเป็นวรรณคดีไทยที่มีบ่อเกิดมาจากวรรณคดีชวา-มลายู ตัวละครหญิงในวรรณคดีเรื่องนี้มีลักษณะตามแบบแผนของตัวละครหญิงในวรรณคดีไทยโดยทั่วไป คือ สวย และ รักเดียวใจเดียว ตัวละครหญิงที่เป็นตัวเอกในเรื่องอิเหนา มี ๒ ตัว คือ บุชบา และจินตะหรา บุชบาเป็นตัวละครที่ได้รับความสนใจ เพราะมีชะตาชีวิตภายใต้การกำหนดของผู้อื่น และเป็นตัวละครที่มีบทบาทเท่าเทียมกับบทบาท

ของอิเหนาตลอดทั้งเรื่อง ผู้วิจัยจึงเลือกวิเคราะห์ บทบาท ดังนี้

เมื่อประหม่อมสุหรืดาหาทรงครรภัก์ใกล้จะประสูติ ได้บังเกิดมหัศจรรย์ คือ ดอกไม้
ทุกดอกบานสะพรั่งส่งกลิ่นหอมรายริน จึงพระราชทานนามพระราชธิดาที่ประสูติใหม่นี้ว่า
บุชบา ซึ่งมีความงามดังพรรณนาว่า

ช่อระเด่นบุชบาหงษ์ทรัด
ทงในธรรมิไม่มีทัน

ล่อเอี่ยมเทียมทศนางสวรรค์
ผิวพรรณผดผ่องดังทองทา

แม้กวีจะไม่ได้พรรณนาความงามของนางไว้มากนัก แต่บุชบาก็เป็นตัวละครหญิง
ในวรรณคดีไทยอีกคนหนึ่งที่มีชื่อเสียงในเรื่องรูปโฉมอยู่ไม่น้อย รูปโฉมของนางบุชบามีส่วน
สัมพันธ์กับโครงเรื่อง เพราะทำให้การดำเนินเรื่องสลับซับซ้อนมากยิ่งขึ้น อิเหนาประกาศถอน
หมั้นบุชบา เพราะหลงใหลในความงามของจินตะหรา จนสงสัยว่า "อันระเด่นบุชบาดาหานั้น
ฤาจะงามเท่าทันจินตะหรา" การที่เด็กหนุ่มอย่างอิเหนาจะหลงความงามของสาวรุ่นอย่าง
จินตะหราเป็นสิ่งธรรมดา อิเหนายังไม่เคยพบหน้าคันทาหงษ์ของตนเลย ย่อมคิดว่าผู้หญิง
แรกรักของตนประเสริฐที่สุด การปฏิเสธการแต่งงานจึงทำได้โดยไม่ลังเลใจ รวมทั้งการ
ทำผิดของตนเป็นเรื่องอื้อฉาวในเมืองดาหาอยู่แล้ว จึงคิดว่า "ถึงไปก็เสียทีเสียเปล่าเปล่า"
การตัดรอนถอนหมั้นจึงทำให้อิเหนาเป็นพระเอกที่มีโอกาสเห็นความงามของบุชบาที่หลังชายอื่น
รูปโฉมของนางบุชบาที่ได้ประจักษ์ต่อสายตารบรุษทั้งหลายมีพลังก่อให้เกิดความไหวสะเทือนใน
ใจบุรุษเหล่านั้นอย่างน่าพิศวง และไม่มีกวีใดเคยพรรณนาปฏิกิริยาของตัวละครชายเมื่อแรก
พบตัวละครหญิงในลักษณะเช่นนี้มาก่อน

บุรุษต่างแดนคนแรกที่เห็นบุชบา คือ จิตรกรที่จรกาส่งมา ความงามของบุชบามีพลัง
ถึงขนาดทำให้จิตรกรที่กำลังแอบวาดรูปนางถึงกับทำงานไม่ได้ เพราะแม้แต่สิ่งดูความงาม
ของนาง จนกระทั่งนางเดินผ่านไป จิตรกรพยายามใหม่เป็นครั้งที่สอง และได้วาดรูป ๒ รูป
รูปหนึ่งตอนที่นางเพิ่งจะต้นบรรทม ยังไม่ได้แต่งหน้าแต่งตัว อีกรูปหนึ่งตอนที่ "ทรงเครื่อง"
แล้วสวยงามมาก จรกาได้เห็นรูปแรก กระนั้น ความงามตามธรรมชาติของบุชบาทำให้
จรกาหวั่นไหวถึงกับสลบไป ดังที่กวีบรรยายความสะเทือนอารมณ์ของจรกาตอนนั้นไว้ว่า

พิศทวนรลพิษผกตธา
รสรักกริ่งใจเพียง ไผ่กล้วย

คงหยาดพามาแต่กระยาหงัน
ทรงธรรมชวนชบสลบลง

วิद्याสะก้าเป็นผู้เห็นรูปชบาตอนทรงเครื่อง
ความงามของบุษบามีพลังถึงกับทำ
ให้วิद्याสะก้าถึงแก่สลับไปเช่นกัน ดังกล่าวไว้

คลี่ดูเห็นรูปเยาวเรศ
สดเสณประดิพัทธ์ผูกพัน
ม้วนกระดาศซ่อนใส่ในรัดองค์
สลับลงบนหลังอาชา

คิงแวนทองส่องเนตรเสียวกระสัน
ป่วนปั่นเหตุร้ายไปมา
ใจจงคำวุ่นถวิลหา
กระหมั้นหลารับรองประคองไว้

หลังจากนั้น วิद्याสะก้าก็ป่วยหนัก เอาแต่กันแสง จนกระทั่งทำกะหมังกหนึ่งและ
ประไหมสุหรีให้ทำพิธีไล่ผี แต่เมื่อทอดพระเนตรเห็นรูปนางบุษบา ก็ทรงเข้าพระทัยว่ารูवाद
เป็นเหตุเพราะนางในรูवादนั้น "ตั้งนางในชั้นฟ้ากระยาหงัน" พระองค์ตรัสแก่ราชโอรสว่า

อันรูปนางอย่างนี้ในโลก
ชะรอยว่าสาวสวรรค์ชั้นฟ้า

จะคิดหาไม่มีเป็นมั่นคง
แกลิ่งนฤมิตรมาให้ไหลหลง

ความงามของบุษบาเป็นที่ต้องตาต้องใจตัวละครชายอีกผู้หนึ่งคือ อีเหนา เมื่อเห็น
นางครั้งแรกตอนรับไหว้ แม้จะไม่ถึงกับสลับเหมือนจรกาและวิद्याสะก้า แต่ก็เกิดปฏิกริยา
ในร่างกาย ถึงกับเหงื่อไหล และแสดงกิริยาโดยไม่รู้สีกพระองค์ ดังที่กวีพรรณนาว่า

งามจริงยิ่งเทพมิต
เสโทไหลหลังทั้งกายา
กรกอดอนุชาที่ตกลง
แต่เวียนจูบสียะตรายาใจ
ความรักกรมจิตพิศวง
ไม่เป็นอารมณ์สมประดี

ให้คิดเสียดายเป็นหนักหนา
สละบดปลายเกศาเนื่องไป
จะรู้สึกพระองค์ก็หาไม่
สำคัญพระทัยว่าเทวี
จนลืมนองคัลมอายนางโฉมศรี
ภุม์หลงขับขับขับปลัน

ความงามของบุชบาทำให้ประสันตาทึ่งกับตลกตะลึงลิ้มตัวไปเหมือนกัน เมื่ออิเหนาใช้ให้เอาดอกไม้ไปถวายที่รถพระที่นั่ง ประสันตาทึ่งแก่ "พิศวงหลงไปไม่พริบตา จนพานมาลานนเอยังไป"

ข้อความตอนที่พรรณานามโฉมของนางบุชบาอย่างจริงจัง เป็นตอนที่อิเหนาและสังคามาระตาไปชมแอบดูนางเล่นธำร ความงามของบุชบาตามที่พรรณามาไว้ดังนี้

พักตร์น้องละอองนวลปลั่งเปล่ง	ดั่งดวงจันทร์วันเพ็ญระไพศรี
อรชรอ่อนแอ้นทั้งอินทรีย์	ดั่งกินรีลงสรงคงคาลัย
งามจริงพรังพร้อมทงสารพางค์	ไม้ขี้ตางว้างเสียทรงที่ตรงไหน
คิดพลางปฏิพัทธ์กำหนดใน	จะใคร่ไปโอบอุ้มองค์มา
ดูเดินดั่งดำเนินเหมราษ	งามประหลาดเลิศล้ำเลขา
พิศไหนให้เพลินจาเรฤตา	พระราชาชมพลาทางถอนใจ
ทงสังคามาระตาก็พิศวง	พระพี่เลี้ยงงวยงงหลงไหล
มิได้ว่าขานประการไค	ตั้งแต่ดูไปไม่พริบตา

หลังจากอิเหนาหลงไหลในความงามของบุชบาจนลืมจินตะหระ การผูกโครงเรื่องจึงซับซ้อนขึ้น โดยให้อิเหนาซึ่งบุชบาไปซ่อนไว้ในถ้ำทองเพื่อลุ่มพริสยุมพรกับจรกา ปะตาระกาหลาจึงลงโทษอิเหนาที่ฝ่าฝืนกฎของราชตระกูล โดยบันดาลให้ลมหอบบุชบาไป การมะงุมมะงาหราจึงเป็นโครงเรื่องที่แสดงความมั่นคงเด็ดเดี่ยวในความรักของหนุ่มสาวทั้งสองที่อุทิศหะติดตามหาจนกว่าจะพบกัน

บุชบาเป็นตัวละครหญิงที่เป็นแบบอย่างของกลสตรีตามกรอบประเพณีทกประการ เมื่อเทียบกับสิดาชังเป็นตัวละครหญิงในบทละครในเหมือนกัน จะเห็นได้ว่าสิดาและบุชบามีชะตากรรมคล้ายคลึงกัน คือถูกพรากจากคนรักและเป็นเหตุให้คนรักติดตามหา นางทั้งสองต่างมีคุณสมบัติของชายาในอุดมคติ คือรักเดียวใจเดียว ซื่อสัตย์ต่อสามี และถือว่าตนเป็นสมบัติของผู้ชาย แต่เมื่อพิจารณาให้ละเอียดแล้ว จะพบว่าสิดายังเป็นตัวละครหญิงที่มีความเป็นตัวของตัวเอง นางแสดงลักษณะนิสัยที่มีจิตใจเข้มแข็ง โดยเปิดเผย จนอาจกล่าวได้ว่า

นางสีดา ไม่มีความขัดแย้ง ต้องเก็บกอดอารมณ์เหมือนตัวละครหญิงอื่น ๆ บุษบาเป็นตัวละครหญิงในแบบที่เราอาจจะเรียกได้ว่าเป็น "เหยื่อของโชคชะตา" เพราะชีวิตของบุษบา ผกผันไปตามสถานการณ์ที่ผืนผ้ากำหนดให้ โดยนางไม่อาจโต้แย้งหลีกเลี่ยงได้ และด้วยความที่มีลักษณะนิสัยอ่อนน้อม เชื่อฟังผู้ใหญ่ โดยไม่มีปากมีเสียง ชีวิตของนางจึงตกอยู่ใต้การบงการของผืนผ้า โดยไม่มีทางเลือก

บุษบา เป็นคู่หมั้นของอิเหนาตั้งแต่แรกเกิดตามประเพณีของวงศ์สุณเดหวา ๑๓ การเลือกคู่ครองจึงไม่ใช่สิ่งที่สามารถกำหนดได้เอง เมื่ออิเหนาไปหลงรักจินตะหรา ไม่ยอมมาเข้าพิธีอภิเษกสมรส ท้าวดาหาวัยอายุและเจ็บแค้น ได้ตรัสประชดยกบุษบาให้ใครก็ได้ที่มาลู่ขอ โดยไม่ต้องไต่ถามความสมัครใจของราชธิดาเลยแม้แต่น้อย

ซึ่งจะคอยท่าหลานตามสารศรี	อีกร้อยปีก็ไม่จากเมืองหมันหย้า
แต่จะเวียงงานการวิวาท	จะซ้ำร้ายอายุหนี้ยิ่งนัก
แม่นใครมาขอก็จะให้	ไม่อาลัยที่ระคนบนคักดี
ถึงไพร่ประดาชาติทรลักษณ์	จะแต่งให้งามพักตร์พงศ์พันธุ์

เห็นได้ว่าท้าวดาหามุ่งแก้แค้นของพระองค์เอง โดยไม่คำนึงถึงจิตใจของบุษบาว่า

๑๓ พระราชมารดาของนางมาหารัศมีและนางสการวาทีเล่าให้ราชธิดาทองสองฟังว่า เดิมเมืองหมันหย้าจะแต่งการสยุมพรให้ราชธิดา ๔ องค์ เกิดมีพระบรมคัมภีร์งมุดขึ้นหน้าพระลาน บังเกิดขำยากหมากแพง รบรามาพันกัน ระตึงให้ประกาศหาผู้ถอนพระบรมคัมภีร์และธงชัย โดยจะประทานราชสมบัติกึ่งหนึ่งและราชธิดาเป็นรางวัล เทวดา ๕ องค์ซึ่งอยู่ที่เขาไกรลาสแปลงเป็นมนุษย์มาถอนพระบรมคัมภีร์และธงชัยหลุดได้ เทวดาคืนราชสมบัติให้รับแต่ราชธิดาไปครองเมืองใหม่ ๕ แห่ง คือ กุเรบัน ดาหา กาทลิ่ง สิงห์คสาห์รี มีโอรสธิดาสืบพงศ์พันธุ์ต่อมา จึงเรียกว่าวงศ์สุณเดหวา และจะอภิเษกสมรสกันเฉพาะราชโอรสธิดาทอง ๔ เมืองนั้นเท่านั้น

จะอ้ออายุขยาหน้าและมีทุกขั้เพียงใดที่จะต้องครองคักับชายต่ำศักดิ์ อาจะถึงขนาดเป็นไพร่ และรูปร่างหน้าตาอัปลักษณ์ชั่วช้า ซึ่งดูเหมือนว่ายิ่งนางบุชบาได้ครองเลวทรามมากเพียงไร ยิ่งทำให้หวังศ้อสัญญแดหวาอ้ออายุขยาหน้ามากเท่าใด ก็ะยังสมใจพระราชาบิดาที่ได้แก้แค้นพระราชาณคคาที่คหมนหยามเกียรติยศของพระองค์ได้มากเพียงนั้น บุชบาจึงกลายเป็นเดิมพันในสถานการณั้เช่นนี้

ความแค้นพระทัยของท้าวคาคาครังเฒ่ามากมายจนพระองค์ถึงกับตรัสว่า

อันความแค้นความอายของเรา จะตราบเท่าสณัฐสินคินฟ้า

คังนั้ เมื่อจรกาซึ่งต่ำศักดิ์และรูปชั่วตัวคาคาเป็นเจ้าเมืองรายแรกที่มาสื้อขอบุชบา พระองค์จึงต้องยกให้ตามท้ออกพระโอษฐ์ไว้ ท้อมาวิหยาสะกาซึ่งปะตาระกาหราบันคาลให้ ได้รับบุชบามาสื้อของนางอ้อ พระองค์ยกให้ไม่ได้ ท้าวกะหมังกหนิงและวิหยาสะกาจึงยกทัพมา ท้าสงครามชิงนาง ท้าวคาคากกริ้วโกรธการสงครามครังน่อย่างยิ่งและกล่าวโทษว่าบุชบาเป็นต้นเหตุ คังทักกล่าวกับสุหรานางพระราชาณคคาว่า

แต่การศึกครังนี้ไม่ควรเป็น เกิดเชษฐเพราะลูกอัปลักษณ์
จะมีคผู้ชายก็ไมรััก จึงทักให้สาสมใจ

หลังเสรีจศึก อีเหนาเกิดหลงรัักบุชบาและลักพานางไปซ่อนไว้เพื่อไม่ให้อภิเชกกับจรกา บุชบาตกเป็นชายาของอีเหนาแล้วจึงหลงใหลรัักใคร่ตามเยี่ยงอย่างภรรยาที่ดีปะตาระกาหลาต้องการลงโทษอีเหนาจึงพรากบุชบาไปเสีย โดยไม่ได้ค้ำเน็งว่าการกระทำเช่นนั้เป็นการลงโทษบุชบาผู้บริสุทธิ์ไปด้วย บุชบาต้องปลอมตัวเป็นชายตามคำสั่งของปะตาระกาหลาและต้องประพฤติตนเป็นชาย คือ ออกรบทำศึก เกยวหญิงเชลยเป็นชายา เมื่อพบอีเหนาก็ไม่ได้แสดงตัว แต่ท่วงทีกริยาของบุชบาในร่างชายช้ออณากรรมก็มีได้เป็นชายแท้แนบเนียน อีเหนาจึงสงสัยว่าเป็นผู้หญิง เช่น ในตอนรบกับระตุจะมาหรา ท้าทางการต่อสู้ของอณากรรมทำให้สังคามาระตาวิจารณ์ว่า

แล้วกระซิบทลวงคปันทยพลน
ผ้คอรุณแต่พอนพนา
เหมือนไม่เคยต่อสู้ด้วยผู้ใด

จงคอณากรรมซึ่งชัย
กระตะอาชามีใคร่ไหว
แต่หากได้ฝึกสอนแต่ก่อนมา

เมื่อสารัตถะจะมาหาเราได้ อณากรรมจะเป็นลมเมื่อเห็นโลหิต อีเหนาจึงสงสัย
มากขึ้น อณากรรมหนีไปบวชเป็นชี แต่ในที่สุดก็หนีกลับตามไปสักชี จะเห็นได้ว่า ไม่ว่าจะบวช
จะอยู่ในร่างของราชธิดาสังคคี ร่างของชาย หรือในเพศของชี นางมิได้แสดงบุคลิกที่ผิด
แปลกแตกต่างกันนัก นางยังคงแสดงธรรมชาติจิตใจของผู้หญิงที่อ่อนไหว อ่อนหวาน และ
เชื่อฟังผู้ชายมีอำนาจกว่าตนตลอดเวลา

ในตอนท้ายเรื่อง ท้าวกระเบนซึ่งเป็นเชษฐาองค์โตจัดการอภิเษกให้อีเหนา โดย
กำหนดให้บุชบาเป็นประโหมสุหรืฝ่ายชาย จินตะทราเป็นประโหมสุหรืฝ่ายขวา บุชบาต้อง
ยอมรับตำแหน่งนี้ แต่หลังจากอภิเษกแล้ว บุชบามีอิทธิพลเหนืออีเหนา เพราะด้วยคุณสมบัติ
ความเป็นชายาคือ รักใคร่ปรนนิบัติสามี ไม่ทิ้งหวง เอื้อเฟื้อเมตตาชายาคคนอื่น ทำให้
อีเหนารักและเกรงใจบุชบามาก แม้ยามไปหาจินตะทรา ก็บอกบุชบาก่อน บุชบาก็ไม่เคย
ขัดขวาง แม้จะเคยแค้นใจในตอนแรก แต่ตอนหลังนางสงสารและเห็นใจจินตะทรา มาก
จึงสนับสนุนให้อีเหนาคืนคืนกับจินตะทรา ได้สำเร็จ

เมื่อเทียบกับสีดา จะเห็นได้ว่า บุชบาเป็นตัวละครที่เฉลียวฉลาด มีชีวิตชีวา
กว่า ทั้ง ๆ ที่มีลักษณะของผู้หญิงในอุดมคติแบบเดียวกัน คือ เมื่อเป็นสาวก็รักนวลสงวนตัว
เมื่อเป็นชายาก็ผูกพันรักใคร่สามีคนเดียว ในตอนแรกบุชบาแสดงกิริยาแองอนตามประสาผู้
หญิงทั่วไปที่ขุ่นใจเมื่อคู่หมั้นทอดทิ้ง ไปอยู่กับผู้หญิงอื่น ไม่ว่าจะอีเหนาจะแสดงความรักอย่างไร
บุชบาก็ไม่ยินดีและกล้าขัดคำสั่งพระราชบิดาอย่างไม่เคยทำมาก่อน เช่น ไม่ยอมร้อยดอกไม้
ให้อีเหนา และแสดงอาการโกรธ เช่น ฉีกดอกไม้ที่นัสนารักทิ้ง และเมื่ออีเหนาถูกเนื้อ
ต้องตัวตอนไหว้พระปฎิมา นางก็ถึงแก่

ไม่สร้งไม่เสวยกระยาหาร
ยังคิดยั้งแค้นแสนทวี

เยาวมาลัยมีวหมองรัศมี
ดั่งเลือดตามารศรีจะหยดลง

เมื่ออิเหนาพาตัวชวามาอยู่ในถ้ำทอง นางก็แสดงคารมคมคายโต้ตอบกับอิเหนา
เพื่อขอให้อิเหนาเอาตัวไปส่งคืน

อย่าให้อายไพร่ฟ้าประชาชน	คำคนจะค่อนว่าน่าบัดสี
ตัวน้องสี่เป็นสตรี	ยากที่จะไว้ตัวกลัวนิินทา
จงพากลับไปส่งเสียก่อน	ภรรยาจึงฟังน้องว่า
พระก็ได้ยกต้องกายา	ใช้ว่าจะไปไหนพัน
อันจะมารีบร้อนก่อนการ	เครื่องจะอับประมาธไม่เป็นผล
ถ้าจะรักจริงจงหย่อนผ่อนปรน	จึงจะพ้นคนค่อนโยไพ

ยามอิเหนาเล่าโลมกอดครัด นางก็พูดจากระทบกระเทียบไปถึงจินตะหราว่า

อย่าใจคั่วทนทาลวนลามเล่น	มิใช่เช่นชาวเมืองหมั้นหย่า
เขาจะค่อนตจจินนิินทา	จะเอาหน้าไปไว้แห่งใด

เมื่ออิเหนาบอกไม่ให้สนใจคำนิินทา นางก็ยืนยันแต่ว่า

รู้แต่ปกป้องครองตัว	ด้วยกลัวการนิินทาว่าขาน
อันจะทำตามคำบราธ	ดั่งโปรดบราธมานไม่ชอบใจ
นางใดที่ฟังพระสั่งสอน	เชิญเสด็จภรรยาไปรักใคร่
ตัวน้องไม่ต้องหฤทัย	จงพาไปส่งเสียยังพารา

แต่ในที่สุด นางก็ไม่สามารถสู้กำลังแรงและคารมคำหวานของอิเหนาได้ นางจึง
ตกเป็นชายาของอิเหนา ตั้งแต่นั้นมาชวาก็เป็นชายาตามกรอบของจารีตวัฒนธรรมไทย คือ
จงรักภักดีต่อสามี ปรนนิบัติเอาใจ แม้จะแง่งอนบ้างเรื่องจินตะหราเพราะกนใจอยู่ แต่ก็
ไม่ได้แง่งอนจนเกินงามอย่างตัวนางจินตะหราเอง ที่อิเหนาเฝ้าเพียงรอเท่าไรนางก็ไม่คืนดี
จนอิเหนาต้องออกปากว่า

แม้ไปอีกจะช้ากว่า ที่สัญญาไว้ตามความหลัง
 เคยรู้เห็นเช่นเชื่อเบือฟัง ไม่เหมือนดังบขบยาใจ

ดังนั้นจะเห็นว่าเมื่อเทียบบขบกับจินตะหรา บขบมีลักษณะนิสัยตามแบบฉบับของหญิงไทยในสังคมสมัยก่อนมากกว่า บขบให้ความสำคัญกับผู้อื่นมากกว่าตนเอง และยอมรับชีวิตที่กำหนดโดยผู้อื่น บขบจึงไม่มีความขัดแย้งหรือคับข้องใจรุนแรง นอกเหนือจากอารมณ์น้อยใจ หึงหวงตามธรรมชาติวิสัยเท่านั้น แม้การที่เรียกตนเองว่า "เมียน้อย" อยู่เสมอก็เป็นการกล่าวประชดอิกเหินา ไม่ได้ขึ้นเคือง โกรธแค้นจริงจัง

พฤติกรรมของบขบที่อยู่ในกรอบจารีตประเพณี แต่ยังคงแสดงความเป็นตัวของตัวเองพอควร ทำให้บขบมีลักษณะของความเป็นมนุษย์ขึ้น จุดเด่นสำคัญในลักษณะนิสัยของบขบอีกอย่างหนึ่งคือมีไหวหวนคมาคาย ทำให้ผู้อ่านเข้าใจจิตใจและอารมณ์ของบขบได้ชัดเจนยิ่งขึ้น ในบทความเรื่อง "แนวทางการวิจารณ์วรรณคดีประเภทร้อยกรอง" ม.ล.บุญเหลือ เทพยสุวรรณ ชมเชยนางเอกในบทละครเรื่องอิเหนาทองสองคน คือ บขบและจินตะหรา ว่า "เป็นคนมีค่าคม เจรจากมคาย จินตะหรานั้นปากกล้ามาก และบขบถึงไม่จัดจ้าน แต่ก็เป็นคนมีสำนวนโวหาร รู้จักที่จะโต้ตอบ ไม่ใช่คนเสื่องยม ปราศจากความนึกคิดในสมอง ไม่ใช่คนที่เรื่องพาไป แต่เป็นตัวที่ทำให้บทละครเรื่องอิเหนา มีรสยั่วความรู้สึก ก่อให้เกิดความสะเทือนอารมณ์ได้ตลอดเรื่อง" ๑๔

๕.๒.๒.๕ รจนา

รจนาเป็นตัวอย่างของตัวละครหญิงในบทละครนอก เรื่องสังข์ทอง เป็นวรรณคดีที่นิยมและรู้จักกันอย่างแพร่หลายเรื่องหนึ่ง จากเดิมที่เป็นนิทานพื้นบ้าน ต่อ

๑๔ ม.ล.บุญเหลือ เทพยสุวรรณ, "แนวทางการวิจารณ์วรรณคดีประเภทร้อยกรอง" *แว่นวรรณกรรม* (พระนคร: สำนักพิมพ์อ่านไทย, ๒๕๒๕), หน้า ๒๔๐ - ๑.

ผู้มีหน้าไบแต่ง เป็นชาดกเรื่องหนึ่งในปัญญาสชาดก และมีหน้าไบแต่ง เป็นบทละครนอกสมัยกรุงศรีอยุธยา ในสมัยรัชกาลที่ ๒ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงนำนิทานเรื่องเงาทรงพระราชนิพนธ์เป็นบทละครนอกของหลวง จึงนับได้ว่าวรรณคดีเรื่องนี้เป็นต้นขมต่อเนื้อเรื่องหลายยุคหลายสมัย

ตัวละครหญิงในวรรณคดีไทย มักจะต้องมีคุณลักษณะอย่างหนึ่ง คือมีรูปร่าง ผู้แต่งกล่าวถึงรจนางไว้เพียงว่า "โสภาเพียงนางในสวรรค์" และให้พระสังข์ชมโฉมรจนางว่า

พิศโฉมพระธิดาลาวฉุย	ผุดผาดผิวพรรณดั่งดวงเดือน
งามละม่อมพร้อมสีนงอินทรีย์	นางในธรณีไม่มีเหมือน

อาจกล่าวได้ว่า กวีไม่สนใจพรรณนาความงามของตัวละครหญิงเลย ทั้ง ๆ ที่ในเรื่องสังข์ทอง รูปโฉมเป็นสิ่งสำคัญในการเลือกคู่ จะเห็นได้จากเมื่อกษัตริย์ทั้งหลายได้รับเชิญเข้ามาในวังแล้ว ท้าวสามนต์ชวนนางมณฑาไปแอบดู แล้ววิพากษ์วิจารณ์รูปร่างหน้าตาของกษัตริย์เหล่านั้นว่า บางคน "หน้าตาคนสันขยั่นอยู่" "คนไหนรูปร่างกระจ้อยร่อย" คนหนึ่ง "หน้าตาเป็นประมาตพานพอดี" ส่วนคนไหน "รูปร่างจ้ำมาดำมืดหมึ" และคนนั้น "หน้าอกออกผิประปราย" จะเห็นได้ว่าสนใจเรื่องรูปโฉมมากกว่าคุณสมบัติอื่น ราชธิดาท้าวสามนต์ทั้งหกนางก็เลือกคู่ครองที่ "เลือกได้รูปร่างงามหนักหนา" แม้พระสังข์ก็อธิษฐานขอให้นางรจนาง "เห็นรูปพี่เป็นทองต้องใจรัก" นางรจนางจึงเลือกเจ้าเงาะเพราะพอใจรูปโฉมที่เห็น คือ "เห็นรูปสุวรรณฉายชุนใน" เมื่อพิจารณาจากบทละครนอกเรื่องอื่น ๆ ที่ทรงไว้บ้างตอน ก็ไม่มีบทชมโฉมตัวละครหญิงเหมือนกัน ทำให้หน้าคิดว่ารูปแบบการแต่งเป็นบทละครนอกให้ความสำคัญกับเนื้อความสนุกสนานมากกว่าบทพรรณนา ทั้งยังสอดคล้องกับแก่นเรื่องที่แสดงว่ารูปโฉมภายนอกไม่ใช่สิ่งสำคัญเท่ากับคุณงามความดีซึ่งเป็นองค์ประกอบภายใน

การที่ท้าวสามนต์ให้ราชธิดาเลือกคู่ครองด้วยตนเอง เพราะไม่อยาก "ข่มเขาโคขินให้กลืนหญ้า" และเห็นแก่สุภชาติโบราณที่ว่า "ลางเนื้อชอบลางยา" และ "บลกเรือนตามใจผู้อยู่" นับว่าเป็นการให้เกียรติแก่วิจารณ์คุณของผู้หญิงอย่างยิ่งเมื่อเทียบกับการมีคู่ครองด้วยวิธีการอื่น ๆ ตามที่ปรากฏในวรรณคดี เช่น ในรามเกียรติ์ และ มหาภารตะ

ให้ตัวละครชายแสดงฝีมือความสามารถให้เป็นที่ประจักษ์ ไครชนะเลิศได้ราชธิดาไปครอง ในอนิรุทธิ์ และ สมุทรโฆษ ใช้การ "อุ้มสม" ส่วนในเรื่อง อิเหนา คาทหลัง ให้ตนาหั้นไว้แต่แรกเกิด เป็นต้น

ท้าวสามนต์และนางมณฑามิธิดาสาวถึง ๗ นาง โดยค่านิยมของสังคมไทย การมีลูกสาวนั้นว่าเสียเปรียบ เพราะขาดผู้สืบสกุล เมื่อลูกสาวออกเรือนก็กลายเป็นสมบัติของสามีเท่ากับขาดสิ้นจากสกุลเดิม ท้าวสามนต์จึงเกรงว่าบ้านเมืองของพระองค์ "นานไปจะเป็นของเขานั่น" ดังนั้น การจัดให้ราชธิดาทั้ง ๗ อภิเษกสมรสพร้อมกันครั้งนี้ จึงมีพระราชดำริไว้ว่า "หากเขยคนใดมีปัญหา จะยกพารามอบให้ครอบครอง" แต่เมื่อตอนที่ชวนนางมณฑาไปแอบดูชู้ตริยต่าง ๆ ที่มาให้ราชธิดาเลือก ท้าวสามนต์กลับพิจารณาที่รูปโฉม ไม่ได้พิจารณาที่ภูมิปัญญาเลย เมื่อราชธิดาจะเสด็จไปเลือกผู้ ก็รับสั่งเพียงว่า

นางเยาว์เจ้าจงไปเลือกดู

ที่สมควรเป็นคู่เส่นหา

ถ้าแม่นประกอบชอบวิญญาณ์

จงทงมาลัย ไปให้สวมมือ

ถ้าพิจารณาจากพระราชดำริของท้าวสามนต์ จะเห็นว่าทรงสนับสนุนให้ราชธิดาเลือกคู่ด้วย "หัวใจ" ไม่ใช่ด้วย "สมอง" ลักษณะเช่นนี้ น่าจะเป็นไปตามแนวคิดไทยที่ให้พิจารณาลักษณะภายนอกก่อน เช่น ภาษิตว่า "คบคนให้ดูหน้า ซื้อผ้าให้ดูเนื้อ" ดังนั้น ธิดาทั้งหลายจึง เลือกคู่ครองที่รูปงาม เพราะรูปโฉมเป็นสิ่งที่มองเห็น ได้ชัดเจนที่สุด มีแต่รจนาน้องสุดท้องเท่านั้นที่ "ไม่ต้องจิตคิดประสงค์" อาจจะมีคนที่ถูกตาแต่ไม่ถูกใจหรือไม่ทั้งสองอย่าง รจนานจึงไม่เลือกใครเลย กราบทูลว่าจะอยู่รับใช้สนองคุณบิดามารดาจนกว่าจะสิ้นชีวิต แต่ท้าวสามนต์ยืนยันว่าจะให้ราชธิดาทกพระองค์อภิเษกเสียพร้อมกัน เพราะ "มันไม่สนห้วงบ่วงใย ฉวยชู้ไปก็ราคาณขี้คร้านดี" การวิตกว่าพระราชธิดาจะประพฤดิชั่วให้อับอายขายหน้า ทำให้ท้าวสามนต์ปรึกษากับนางมณฑาว่าจะจัดการเลือกคู่ให้เสียเอง นางมณฑาซึ่งเป็นผู้ให้คำปรึกษาแนะนำแก่ท้าวสามนต์ทุกครั้งทุกเรื่อง และท้าวสามนต์มักเชื่อถือนปฏิบัติตาม ทูลทัดทานไว้ว่าต้องให้รจนาเลือกคู่เอง เพราะสำหรับผู้หญิง "ถ้าใจไม่สมัครรักผิว มักจะทำชั่วให้อายขายหน้าพ่อ" ดังนั้น การให้รจนาเลือกคู่ครองครั้งที่ ๒ จึงโปรดให้เกณฑ์ประชาชนทั้งยากดีมีจน ผู้ดีไพร่ รวมทั้งคนแก่ คนเตา คนป่วย คนพิการ มาให้รจนา "เลือก

ตามใจรัก" แต่รจนานเลือกไม่ได้ก็เพราะไม่ชอบใจใครเลย ท้าวสามนต์จึงกริ้ว เมื่อทรง
 รู้ข่าวว่ายังมีเงาะบ้าใบ้เหลืออีกคนเดียวที่รจนานยังไม่ได้เห็น จึงทรงประชดราชธิดาโดยบัญชา
 ให้เอาเจ้าเงาะมาให้รจนานดูตัว

เมื่อพิจารณาจากการที่ท้าวสามนต์ให้รจนานเลือกได้ถึง ๓ ครั้ง จะเห็นได้ว่า พระ
 องค์ทรงให้อิสระแก่ราชธิดาที่จะเลือกผัวนางรักใคร่ โดยดูเหมือนว่าไม่สนพระทัยว่าพระราช
 บตรเขยจะมียศถาบรรดาศักดิ์หรือไม่ มีรูปร่างหน้าตา ฐานะความเป็นอยู่อย่างไร เป็น
 โพรหรือผัด ตอนที่เกณฑ์ชาวเมืองมาให้รจนานเลือก ท้าวสามนต์ยังมีพระอาการแจ่มใส ดัง
 ท้าวพรธมนว่า "เมื่อนั้น ท้าวสามนต์โปรดเปรมเกษมสันต์" และตรัสแก่รจนานด้วย
 ความเมตตาว่า "เลือกคู่ใดให้งามพิกัด ตามแต่ใจรักเถิดลภยา" ส่วนการให้รจนานดูตัว
 เงาะเป็นการประชด เพราะ ท้าวสามนต์ไม่คิดว่ารจนานจะเลือก เมื่อรจนานทนิตความคาด
 หมายโดยเลือกเจ้าเงาะ ท้าวสามนต์จึงกริ้วอย่างรุนแรง คำว่าอย่างสาตเสียดเสียดดังนี้

ลูกขึ้นกระที่บาทตวาดอึง
 ทรลักษณ์อปรยไม่มีอาย
 มารักเงาะทรพลคนอบาท
 แค้นนักจกใครให้แล้วเนื้อ
 ว่าพลาจฉวยได้ไม่เรียว
 อีลูกช้วนางจ้งจโร

อีรจนานค้มข่างมักง่าย
 หนอกษัตริย์ทงหลายไม่เอื้อเพื่อ
 ทดข่างช้วนางติประหลาดเหลือ
 แล้วเอาเกลือทาช้ำให้หน้าใจ
 โกรธเกรี้ยวตัวสั้นหมั้นไส้
 เอาไวโยตีเสียดให้แทบตาย

นางมณฑาทิดาคำว่า

 เสียดเสียดคิดไม่รักตัว
 เขาจะเยาะเย้ยเล่นเป็นตารา
 จะเช็ดชื่อลือนั่นนั้นไป

ข่างทำความฉาวอีคนช้วน
 เลือกฝัวไอเงาะเห็นเหมาะใจ
 พ่อแม่จะเอาหน้าไปไว้ที่ไหน
 ถึงบรรลัยก็ไม่สิ้นเขานินทา

พยางค์ ๖ รุมกันคำทอว่า

 นอกรึตนอรอยน้อยหรือนั้น
 ให้พี่สาวชาวแซ่พลอยวุ่นวาย

เขาเล่าลืออื้อจาวข้างไม่อาย
 แร่รันไปรักอีมักง่าย
 อับยศอคอขายขายหน้าตา

และถึงกับประกาศตัดขาดว่า

กจะกรวดน้ำคว่ำคะนง

ถึงยากจนขาดจากพี่น้องกัน

แม่แต่พี่เลี้ยงก็ยงเห็นว่าเป็นเรื่องทีแสดงว่าไม่รักทั้งตัวเองและทั้งวงศ์สกุล จึงจะ
 ทำให้อบายขายหน้ากันหมด

ทำให้อบายขายพัศตร์เผ่าพงศ์
 ไม่บ่รักษาหารีอแต่สักคำ

ไม่รักองค์เลยสักนิคผิดสำ
 จะมาทำให้พินพลอยยับ

หากพิจารณาอย่างแท้จริง รจนาไม่ได้ทำผิดความประสงค์ของพระราชบิดาที่ต้องการให้นางเลือกผู้ชายคนใดก็ได้ที่นางรัก และการที่รจนาเลือกเจ้าเงาะ เพราะมองเข้าไปเห็นว่าภายในร่างพิกลพิการทรลักษณ์ปรีดิ์นั้น "พระเป็นทองทั้งองค์อร่ามตา" ก็เป็นการเลือกตามค่านิยมของสังคมที่ชนชั้นกษัตริย์นิยมภายนอกที่มองเห็น คนแวดล้อมไกลชิดนางรจนาไม่ว่าจะเป็น พ่อ แม่ พี่ ต่างก็มรสนิยมเช่นนงทั้งสิ้น การเลือกของนางรจนาจึงไม่ได้ขัดแย้งกับเงื่อนไขที่กำหนดไว้ก่อน ฉะนั้น เมื่อพิจารณาว่าการกริ้วโกรธของท้าวสามนต์ นางมณฑา และพนางทง ๖ เกิดจากอะไร คำตอบน่าจะเป็นว่าคนเหล่านั้นคาดหวังให้นางรจนาใช้สติปัญญาในการเลือกครองให้เหมาะสมกับชาติตระกูล ท้าวสามนต์ประนามว่า "มิ่งชั่วมักง่าย" นางมณฑาบอกว่า "เสียศเสียศักดิ์ไม่รักตัว" พระพินางบอกว่า "นอกรึตนอรอย" "ชั่วมักง่าย" และ "ไม่คิดถึงพงศ์เผ่าเหล่ากอ น้ำใจในคอมิ่งผิดคน" คำประนามคำว่าของคนเหล่านั้นชี้ให้เห็นว่า การเลือกครองของผู้หญิงไม่ใช่เรื่องตามใจตัวเท่านั้น ผู้หญิงต้องแบกภาระในการรักษาเกียรติยศ ชื่อเสียง ของวงศ์ตระกูลไว้ด้วย การเลือกตามใจตัวเพียงอย่างเดียวจึงเป็นความ "มักง่าย" แสดงถึงการไม่ได้ไตร่ตรองความควรไม่ควร ฉะนั้น การเปิดโอกาสให้ใช้เสรีภาพส่วนตัวจึงไม่อาจทำได้อย่างอิสระนัก ผู้หญิงยังต้องนึก

ถึง "ความเหมาะสม" อีกด้วย พระพี่นางของรจนางถึงกับบอกว่า "ถึงมีคนชั่ว เช่นผวกู จะร่วมเรียง เคียงคู่พอสมควร"

ความจริงการที่รจนางเลือกเจ้าเงาะ ก็เป็นการเลือกตามหลักการของลูกกษัตริย์ เช่นที่กล่าวกันไว้ ความขัดแย้งเกิดจากการที่รจนางเห็นสิ่งที่คนอื่นไม่เห็น แต่ยังอธิบายไม่ได้ นางจึงได้แต่บอกว่า "อันนี้ชั่ว ไม่ใช่จะไม่รู้ แม้น้ำท่วมปากอยู่จึงสั่งนี้"

เมื่อพิจารณาจากพฤติกรรมในการเลือกคู่ครองของนางรจนาง อาจสรุปได้ว่านางเป็นตัวละครหญิงที่มีจิตใจเป็นอิสระ เป็นตัวของตัวเอง และเข้มแข็ง การไม่เลือกผู้ชายคนใดเลยในตอนแรก และการเลือกเจ้าเงาะในที่สุด การกระทำทั้งสองครั้งนี้เป็นสิ่งขัดแย้งกับความคิดความเข้าใจของคนอื่น แต่รจนางก็กล้าคิดกล้ากระทำด้วยความเชื่อมั่นว่าตนเองเป็นฝ่ายถูก และอดทนรอคอยจนกว่าความจริงจะปรากฏ

หากพิจารณาเหตุผลที่รจนางเลือกเจ้าเงาะให้ละเอียดขึ้น จะพบว่านอกจากความปลานปล้มในรูปโฉมของพระสังข์ที่รจนางคิดว่า "แสนสมศรีรักใคร่ไหลหลง ด้วยรูปทรงเป็นทองต้องจิต" แล้ว รจนางยังเลือกเจ้าเงาะด้วยเหตุที่สงสัยว่าจะเป็น "บุญ" ของตน ที่ได้เห็นสิ่งที่คนอื่นไม่เห็นด้วย สิ่งนั้นจะทำให้ทลายการตัดสินใจของรจนามากกว่า "รูปทอง" เสียด้วยซ้ำ นางจึงไม่ได้ทิ้งพวงมาลัยไปสวมนหัตถ์ที่ตนเลือกเหมือนอย่างพี่นางทั้งหก แต่ใช้วิธี "เสี่ยงพวงมาลัย" คือก่อนทิ้งมาลัยได้อธิษฐานด้วยว่าหากพระสังข์ และนางเป็นคู่ครองกันมาแต่ชาติปางก่อน ก็ขอให้มาลัยที่ทิ้งไปนั้นไปต่อตัวเจ้าเงาะรูปทอง ในตอนนั้นชายที่มาให้รจนางเลือกคือเจ้าเงาะเพียงคนเดียว หากตกลงใจเลือกเจ้าเงาะแล้วจะทิ้งพวงมาลัยไปอย่างไรก็ต้องถูกเจ้าเงาะ การเสี่ยงมาลัยยอธิดาจึงเป็นการเพิ่มความมั่นใจในการตัดสินใจ การเลือกคู่ครองที่พอนเห็นว่า "ไม่เหมาะสม" เช่นนี้ ทำให้รจนางอยู่ในสภาวะ "น้ำท่วมปาก" เพราะนางคิดว่าอธิบายสิ่งที่นางเห็นอย่างไรก็จะมีใครเชื่อ คนยอมเชื่อสิ่งที่เห็นอยู่แก่ตาอันได้แก่รูปโฉมภายนอก มากกว่าจะเชื่อสิ่งที่มองไม่เห็น อันได้แก่จิตใจ เจ้าเงาะจึงกล่าวกับรจนางว่า "ซึ่งสวมรูปเงาะป่ามานี้ไซ้ หวังจะให้น้องคิดปริศนา" ปริศนาที่ว่านี้ คือ การใช้รูปเงาะเป็นลึกลับน่าใจ คนทั่วไปย่อมไม่ชอบสิ่งที่น่าเกลียดน่าชัง แต่คนที่ปัญญามีเหตุผลย่อมสามารถมองเห็นลึกลับร่างภายนอกเข้าไปสัมผัส "ของแท้"

ที่อยู่ภายในได้ เหมือนเช่นที่รจนามองเห็นรูปทองที่อยู่ในร่างเงาะ เจ้าเงาะจึงทมิเชยนาง
รจนาว่า "เจ้าปลงถูกแล้วนะแก้วตา จังรู้ว่าเงาะงามเป็นรูปทอง"

ลักษณะนิสัยกล้าเสี่ยงกับสิ่งที่ท้าทายให้พอสจัน และต้องได้คำตอบจนหมดข้อสงสัยจึง
จะคลายใจเช่นนี้เอง ทำให้รจนาไม่ได้เคลิบเคลิ้มไปกับการเกี้ยวพาราสี ถูกเนื้อต้องตัวของ
พระสังข์จนหมดใจ เหมือนอย่างตัวละครหญิงบางคนในวรรณคดีไทยเรื่องอื่น ที่ร่วมเสพประ
เวณีกับผู้ชายที่ไม่รู้จัก เช่น นางรินนางโรยในลิลิตพระลอ นางอุษาในอนิรุทธคดีและอุธ
รุต นางพินทุมดีในสมุทรโฆษคดี เป็นต้น รจนาไม่ยอมบลงใจกับพระสังข์จนกว่าจะได้
ว่ามีเทือกเถาเหล่ากออย่างไร เมื่อได้รู้ว่ามิชาติกำเนิดสูงเป็นกษัตริย์ รจนาจึงหมดข้อสงสัย
ดังที่กวีบรรยายว่า "ที่ทุกขรอนเหมือนฝันบรรเทา นางเขายวมเหยาห้าวเราะหริก"

ลักษณะนิสัยของรจนาอีกประการหนึ่งที่ไม่พบในตัวละครหญิงในวรรณคดีไทยเรื่อง
อื่น ๆ คือ เป็นผู้มีอารมณ์ขัน ทั้งการที่สังข์ทองเป็นตัวละครนอกซึ่งมีจุดประสงค์จะเสนอ
ความสนุกสนานบันเทิงแก่ผู้ละคร น่าจะเป็นปัจจัยของการสร้างตัวละครให้แสดงพฤติกรรม
ชวนหัวเราะด้วย แต่โดยมากกวีมักจะสร้างลักษณะนิสัย เช่นเดียวกับตัวละครระดับรองมากกว่า
ตัวละครเอก และมักไม่สร้างตัว "นางเอก" ให้มีลักษณะชวนขัน รจนาเป็นตัวละครหญิงที่
ต่างจากมาตรฐาน เพราะรจนาเป็นนางเอกที่มีอารมณ์ขันไม่แพ้เจ้าเงาะ ในตอนที่รจนา
ทำลายรูปเงาะเพราะต้องการให้คนอื่นเห็นพระสังข์รูปทองเหมือนตน พระสังข์ตนมาเห็นเข้า
ก็หัวเราะและขัดขวางไว้ได้ รจนายอมรับผิดชอบขอโทษอย่างจริงจังจึงจะไม่ทำเช่นนั้นอีก
แล้วจึงเข้าไปประจบเอาใจเจ้าเงาะ ดังกวีพรรณนาว่า

ว่าปลางนางเข้าไปนวดพัน	หลังไหล่ไหนคั้นจะช่วยเกา
ยิ้มมอมมาจทีสข้าง	จะหย่าร้างกันจริงเจียวหรือเจ้า
เอนอิงพิงทับลงกับเพลา	ถอนหนวดถอนเคราให้เจ้าเงาะ
แล้วหยิบหมากมาป้อนวอนขอชาน	เคียวประทานสักคำทาปะเหลาะ
ยียวนชวนผัวให้หัวเราะ	แสร์ง้ออเขาสรवलสันต์จ้านรจจา

รจนานับเป็นตัวละครหญิงที่ขยันทำกิจการงานในครอบครัวเป็นอย่างดี ทั้ง ๆ ที่

นางเป็นราชธิดา แต่เมื่อต้องถูกเนรเทศมาอยู่กับเจ้าเงาะ ๒ คนที่กระท่อมปลายนา รจนาคอดทนกับความลำบากที่นางบอกว่า "ไม่เคยเห็นเช่นนี้แต่เกิดมา" และขยันเรียนรู้อะไรก็จัดการแม่บ้านแม่เรือนที่นางไม่เคยทำมาก่อน ดังที่นางรำพันกับเจ้าเงาะว่า "น้องนี้แต่กำเนิดเกิดมา จะหุงข้าวหุงปลาก็ไม่เคย" แต่ในที่สุดรจนาก็ได้เปลี่ยนแปลงพฤติกรรมจากราชธิดามาเป็นเมียชาวบ้าน ทำงานอย่างขยันขันแข็งตามที่เจ้าเงาะสอน ดังที่กล่าวว่า "เข้าค้ำพร้าสอนสั่งเสีย ให้เมียปั่นฝ้ายทอผ้า" ส่วนเจ้าเงาะก็ประพฤติตนตามแบบสามีในครอบครัวไทยทั่วไปคือ "หัดตีกรับขับเสภา รจนานั่นฝ้ายสบายใจ" หรือไม่กี่ "นอนถอนหนวดสวดสับน เล่นลิ้นละลี่ยกกล้วย" รจนาก็เป็นชายาที่ดี ซินชมยกย่องความสามารถของสามีว่า "น้อยหรือเพราะแจ้วเจ้อยเจ้อยฉ่ำ" และ "สวดซ้ำอีกสักนิตยังดีใจ" นอกจากนั้นหน้าที่การปรนนิบัติสามี ตามที่กล่าวไว้ในวรรณคดีคำสอน คือ บัดบั้นนอน นวดพื้น พัดวี ฯลฯ นางก็ปฏิบัติโดยไม่ขาดตกบกพร่อง รวมทั้งการจงรักภักดีอันเป็นคุณสมบัติของภรรยาในอุดมคติทั่วไป ดังที่นางรู้สึกว่าการที่ท้าวสามนต์บัญชาให้เจ้าเงาะหา เนื้อหาปลาจำนวนมากไปถวายเป็นการ "คิดอ่านพาลฆ่าชีวลัย" นางจึงประกาศยอมตายตามเจ้าเงาะด้วยอย่างเด็ดเดี่ยว

ถ้าพระรูปทองน้องบรรลัษ	เมียจะตามเข้าไปมิได้พรั่น
จะให้เขาพิฆาตพาดพัน	สู้ตายตามกันไปไม่คิดกลัว
ไม่ขออยู่หน้าคนทั้งหลาย	มิให้ชายอื่นต้องเป็นสองผัว
ว่าพาลทางท่มทอดตัว	ตีกอกหัวเข้ารำไร

ลักษณะเด่นประการสุดท้ายคือ รจนามีนิสัยปากกล้าไม่กลัวใคร เป็นคนเจ้าคารม ดังในตอนใต้เถียงกับพี่นางทั้งหกที่คิดว่าเรื่องเลือกเจ้าเงาะเป็นสามี รจนาก็ตอบเห็นเป็นแม่พี่เขยอย่างเจ็บแสบว่า "รูปร่างน้อยน้อยอร่อยใจ จงกอดไว้เกิดจะอย่าละวาง" เมื่อทะเลาะกันหน้าที่นั่งตอนเข้าไปถวายปลา รจนาก็แสดงกิริยาหยาบคาย "ถ่มน้ำลายรดให้แล้วโคลคลา" ทำให้พระพี่นางทั้งหกโกรธแค้น ตามมาทะเลาะตบตีกันเองคะนอง อย่างไรก็ตาม แม้รจนาคะปากกล้าไม่เกรงกลัวใครเช่นนี้ ก็ยังไม่เคยหยาบคายกับพระมารดาเหมือนนางมโนห์ราในทะเลนครสมัยกรุงศรีอยุธยา เมื่อนางถูกมารดาดูค้ำว่า "อีดอกทอง" นางได้ตอบรุนแรงไม่แพ้กันว่า

นางแม่ของลูกอา แม่มาค้าลูกไม่ถกต้อง ทั้งพั้งนองเหล่าเราดอก
 เหมือนกัน ดอกทองสนทงเฝ้า เหล่าเราดอกทองสนทงพญู ดอกทองเสมอนกัน
 ทงองค์พระราชมารดา

ดังนั้น อาจกล่าวได้ว่า รจนาเป็นลูกที่กตัญญูต่อพ่อแม่ นางมิได้ขุ่นเคืองที่ตก
 เนรเทศ กลับใช้ชีวิตอย่างมีความสุข เมื่อพ่อแม่บ้านเมืองเดือดร้อน นางก็ช่วยเหลือ
 เจริญอ้อนวอนเจ้าเงาะให้ช่วยเหลือโดยไม่เกี่ยงงอนเลย

รจนาจึงเป็นตัวละครหญิงที่รักษาคุณสมบัติของผู้หญิงในอุดมคติและยังมีอุปนิสัยเชื่อ
 มั่นความคิดและการตัดสินใจของตนเอง แม้จะคิดแตกต่างไปจากผอวน

โครงเรื่องของบทละครนอกเรื่องสังข์ทอง ส่วนใหญ่เน้นบทบาทของพระสังข์ บท
 บทบาทของพระสังข์ในร่างเงาะเป็นโครงเรื่องย่อยส่วนหนึ่งที่เสริมให้เห็นความสามารถของตัว
 ละครเอกผู้ได้แก่การมีเวทมนตร์อาคม และการมีความสามารถในการต่อสู้ ความรู้ที่
 กล่าวมาทำให้ท้าวสามนต์มอบราชสมบัติให้ครอบครอง สมดังทมิพระราชประสงค์ไว้แต่ต้น
 ว่า "ถ้าเขยคนใดมีปัญญา จะยกพารามอบให้ครอบครอง" วรรณคดีไทยโดยทั่วไปมักมี
 โครงเรื่องตรงกันอยู่อย่างหนึ่ง คือให้ตัวเองเดินทางไปผจญภัยในป่าเขาถ้ำเนาไพร และ
 ได้ต่อสู้กับมนุษย์หรืออมนุษย์เพื่อพิสูจน์ความสามารถในวิชาของกษัตริย์คือการเป็นนักรบ และ
 ได้แสดงบารมีที่ได้ครอบครองเป็นเจ้าของอาวุธวิเศษหรือมีอำนาจเวทย์มนตร์อันศักดิ์สิทธิ์ที่ได้
 เล่าเรียนมา พระเอกมักจะได้พบนางเอกระหว่างการเดินทางผจญภัยและแสดงความ
 สามารถด้วย พระเอกจะฝ่าฟันอันตรายนานับการและได้รับชัยชนะอันงดงาม พร้อมด้วย
 เกียรติยศชื่อเสียง ก่อนจะเดินทางกลับเมืองและครองราชสมบัติ อาจกล่าวได้ว่าโครง
 เรื่องของการเดินทางผจญภัยในวรรณคดีเรื่องต่าง ๆ มีจุดมุ่งหมายในการสร้างประสบการณ์
 ชีวิตให้กับตัวละครเอกทั้งในด้านการต่อสู้ การครองตัว รู้จักชีวิตและธรรมชาติของมนุษย์
 รู้จักปัญหาและการแก้ปัญหา ตลอดจนรู้จักความสำเร็จและความพ่ายแพ้ล้มเหลว ทั้งยังได้
 แสดงลักษณะเด่นของตนให้เป็นที่ประจักษ์ ตัวละครเอกในวรรณคดีไทยมักเป็นกษัตริย์ โครง
 เรื่อง เช่นนี้จึงเป็นการเตรียมพร้อมตัวละครสู่การเป็นนักรบครองท้าวศรัทธา

ในบทละครเรื่องสังข์ทอง พระสังข์ได้ก่อกแก้วไม้เท้า ซึ่งทำให้เพาะเหินเดินอากาศได้ และได้มนตร์มณีจินดาจากนางพันธุรัตซึ่งเลี้ยงดูพระสังข์มาด้วยความรักราวกับลูกในอุทรของตนเอง อาจเปรียบเนื้อเรื่องส่วนนี้เป็นกระบวนการศึกษาเล่าเรียนของพระสังข์ ส่วนตอนที่อยู่ในร่างเงาะเป็นโครงเรื่องตอนที่พระสังข์นำความรู้อมาใช้ให้เกิดประโยชน์ด้วยสติปัญญา หากพระสังข์ไม่ได้อยู่ในร่างเงาะ การดำเนินเรื่องของบทละครเรื่องนี้คงไม่ได้แตกต่างไปจากวรรณคดีเรื่องอื่น ๆ ดังนั้นรูปเงาะของพระสังข์ ทำให้โครงเรื่องตอนนั้นซับซ้อนขึ้น เพราะเกิดความขัดแย้งระหว่างพระสังข์และท้าวสามนต์ ความขัดแย้งระหว่างพ่อตากับลูกเขยเป็นอนุภาคหนึ่งที่พบมากในวรรณคดี โดยเฉพาะวรรณคดีพื้นบ้าน ท้าวสามนต์ซึ่งชิงเจ้าเงาะเพราะการได้ลูกเขยรูปชั่วอัปลักษณ์และน่าจะโง่เขลาเป็นการเสื่อมเสียพระเกียรติยศ พระราชบัญชาให้ลูกเขยหาเนื้อหาปลาเป็นการทดสอบสติปัญญามากกว่าอย่างอื่น ท้าวสามนต์ตัดสินใจว่าเจ้าเงาะต้องโง่เขลาโดยดูจากรูปชั่ว ทานองเดียวกับชาวเมืองคาหาวังก็เลยจรรยาเพราะอัปลักษณ์ทั้ง ๆ ที่จรรยาดีมีน้ำใจงามไม่แพ้คนอื่น รจนาจึงเป็นตัวละครที่มีบทบาทสำคัญมากในตอนนั้น รจนาเป็นตัวละครที่เป็นมนุษย์เพียงคนเดียวที่รู้ว่าภายในร่างเงาะมี "ของดี" ซ่อนอยู่ "ของดี" นั้นไม่ใช่เพียง "รูปทอง" แต่เป็นความรู้สติปัญญา ความเฉลียวฉลาดซึ่งจะแสดงออกให้ผู้อื่นเห็นได้ต้องมีเหตุการณ์ให้ใช้ความขยัน ไม่เหมือนรูปโฉมที่แสดงคุณค่าของตัวเองโดยเปิดเผย ดังนั้น เมื่อพระสังข์จะแสดงความรู้ความสามารถของตนเมื่อไร จะต้องถอดร่างเงาะออกทุกครั้ง ในขณะที่ตัวละครอื่นประเมินคุณค่าของเจ้าเงาะด้วยรูปโฉมภายนอก อันเป็นความเขลาตามธรรมชาติวิสัยของมนุษย์ รจนาเป็นมนุษย์ดั่งวิชาที่ท้อแท้ใจจนเกิดปัญญาและมองเห็นคุณค่าความดีงามของมนุษย์ พร้อมทั้งยังมีกล้าหาญ และอดทนที่จะพิสูจน์คุณค่าความดีนั้นอย่างไม่ย่อท้อ รจนาจึงไม่ได้เป็นเพียงนางเอกที่พระเอกได้เป็นชายาในระหว่างเดินทางหาพระสวามีชีวิต แต่รจนาเป็นตัวละครหญิงที่ทำให้โครงเรื่องส่วนนี้แสดงคุณสมบัติของพระเอกได้แยบยลกว่าวรรณคดีเรื่องอื่น ๆ อีกด้วย

๔.๒.๒.๕ วันทอง

ผู้วิจัยเลือกวิเคราะห์ วันทอง หรือ พิมพ์ลาไลย ซึ่งเป็นตัวละครหญิงจากเสภาขุนช้างขุนแผน ด้วยเหตุผลว่าวันทองมีบทบาทเด่นชัดมากที่สุด โดยเฉพาะในตอนต้นของเรื่องจนอาจเรียกได้ว่าเป็นศูนย์กลางของเหตุการณ์ต่าง ๆ ที่เกิดขึ้น

เรื่องราวของนางวันทองทำให้โครงเรื่องของเสภาขุนช้างขุนแผนเป็นโครงเรื่อง
ที่โดดเด่นมาก วรรณคดีไทยส่วนใหญ่มักเป็นเรื่องความรักสามเส้า โดยแสดงความขัดแย้ง
ระหว่างชายสองคนที่หลงรักผู้หญิงคนเดียวกัน หรือเป็นเรื่องรักซ้อนซึ่งความขัดแย้งของผู้
หญิงสองคนที่หลงรักชายคนเดียวกัน โครงเรื่องแบบแรกชายทั้งสองต้องต่อสู้ประหัตประหาร
กันจนกว่าฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งจะได้ชัยชนะโดยเด็ดขาด ส่วนโครงเรื่องแบบหลังอาจลงเอยโดย
การประนีประนอมระหว่างหญิงทั้งสอง เสภาเรื่องขุนช้างขุนแผนมีโครงเรื่องที่แตกต่างออกไป
วันทองเป็นหญิงที่มีชายสองคนหมายปองอย่างจริงจังคือขุนแผนและขุนช้าง ทั้งสองหนุ่ม
ต่างชิงดีชิงเด่นและชิงโอกาสที่จะได้ครองคู่กับนางวันทอง วันทองตกเป็นภรรยาของชายที่
สองคนซึ่งต่างก็ชิงนางไปร่วมชีวิตสลับกันไปมา วันทองถูกผลักเข้าสู่สถานการณ์อันน่าหมิ่น
บดร้าวอย่างไม่เต็มใจ พฤติกรรมของฝ่ายที่มีภรรยาหลายคนอาจจะ เป็นสามัญลักษณะใน
สังคมไทยในอดีต และยังพบเห็นอยู่แม้ในปัจจุบัน แต่พฤติกรรมของผู้หญิงที่มีสามี ๒ คน
เป็นสิ่งที่สังคมไม่ยอมรับ อย่างเช่น นางกาก็เป็นตัวอย่างของหญิงเลวที่นำมาใช้สั่งสอน
จริยธรรมทั้งในทางศาสนาและสังคม ดังนั้น โครงเรื่องที่กำหนดให้วันทองเป็นตัวละครที่อยู่
ในสถานการณ์ดังกล่าวจึงเป็นโครงเรื่องที่น่าสนใจ แม้จะกล่าวกันว่าเรื่องขุนช้างขุนแผน
เป็นเรื่องจริงที่เกิดขึ้นในกรุงเก่า ๑๕ เมื่อนำมาแล้วเป็นนิทานแล้ว ได้มีการแต่งเติมเพิ่ม
ให้เรื่องราวของหญิงสาวที่อยู่ในลักษณะ "ยักหลักมาลึงพาไป" โดยชายหนุ่มสองคน เป็น
เรื่องน่าสนใจชวนติดตาม อย่างไรก็ตามเมื่อเรื่องจริงได้กลายมาเป็นวรรณคดีที่สื่อสารไป
ยังผู้เสพข้ามกาลเวลาและยุคสมัย ความตั้งใจของผู้เสพวรรณคดีจึงไม่ได้อยู่ที่โครงเรื่อง
ชวนพิศวง หากแต่อยู่ที่ความขัดแย้งอย่างสมเหตุสมผลและเป็นไปได้ของโครงเรื่องนั้น ซึ่ง
ประสานกันกับพฤติกรรมที่สมเหตุสมผลของตัวละคร อันจะรกรำให้ผู้เสพติดตามเหตุแห่ง
ปัญหาและการแก้ปัญหา วันทองเป็นตัวละครที่มีความสัมพันธ์กับตัวละครอื่น ๆ ทุกตัวใน
สถานะและเงื่อนไขต่าง ๆ กัน ทั้งกับนางศรีประจันในฐานะลูก กับนางทองประศรีใน
ฐานะลูกสะใภ้ กับขุนแผนและขุนช้างในฐานะภรรยา กับพลาญงามในฐานะแม่ กับลาวทอง

๑๕ สมเด็จพระยาตากษัตริย์ราชานุภาพฯ, "ว่าด้วยเรื่องขุนช้างขุนแผน"
เสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน (พระนคร: ศิลปาบรรณาการ, ๒๕๑๐), หน้า (๓).

ในฐานะเมียหลวง และกับพระพันวษาในฐานะของประชาชน บทบาทที่หลากหลายเช่นนี้ สะท้อนให้เห็นอารมณ์ ความนึกคิดและอุปนิสัยใจคอของตัวละครหญิงผู้ได้รับตำแหน่งนี้

ได้กล่าวแล้วว่าโครงเรื่องเด่น คือความขัดแย้งระหว่างขุนช้างและขุนแผนอันเกิดจากความรักและคู่ครองคนเดียวกัน วันทองจึงเป็นตัวละครที่สร้างความขัดแย้งในโครงเรื่องอยู่ตลอดเวลา เรื่องราวจึงดำเนินไปด้วยเหตุการณ์ตื่นเต้น เริ่มด้วยแต่งงานกับพลายแก้วไม่นาน พลายแก้วต้องไปทัพ ขุนช้างวางอุบายให้นางพิมแต่งงานด้วย ขุนแผนกลับจากทัพ ทันเวลาจะช่วยนางวันทองได้ กลับเกิดทะเลาะกันรุนแรงจนตัดขาดความเป็นสามีภรรยา ความน้อยใจที่ขุนแผนมีเมียใหม่ ประกอบกับความเห็นแก่เงินของนางศรีประจันมารดาและการข่มขืนเอาด้วยกำลังของขุนช้าง วันทองตกเป็นเมียขุนช้าง ต่อมาขุนแผนคิดแก้แค้นขุนช้างโดยลักพาวันทองหนี วันทองเป็นเมียขุนแผนอีกครั้งหนึ่งอย่างมีความสุขแม้จะยากลำบาก จนวันทองท้อง ความรักลึกลับทำให้ขุนแผนมอบตัว ระหว่างถูกจำคุก ขุนช้างให้คนมาจนางวันทอง และเลี้ยงดูยกย่องเป็นภรรยาออกหน้าออกตา จมื่นไวยลกชายเมื่อเติบโตได้ดิบได้ดีในราชการ รังเกียจขุนช้างผู้เป็นพ่อเลี้ยงลอบมาบังคับขมิ้นด้วยกำลังเอาตัวนางวันทองไป ขุนช้างกราบทูลฟ้องร้องพระมหากษัตริย์ด้วยความเจ็บใจและต้องการได้นางวันทองคืน พระพันวษาจึงทรงตัดสินความซึ่งลงเอยด้วยการประหารนางวันทอง จากโครงเรื่องดังกล่าวมานี้ จะเห็นได้ว่าวันทองเป็นทั้งตัวการที่ทำให้เกิดความขัดแย้ง และเป็นผู้รับผลแห่งความขัดแย้งนั้น ชะตาชีวิตที่ผันผวนของวันทองที่ลงเอยด้วยความตายไม่ใช่เหตุบังเอิญหรือการใช้พระราชอำนาจโดยขาดการไตร่ตรองของพระมหากษัตริย์เพียงอย่างเดียว แต่เป็นเพราะลักษณะนิสัยของนางวันทองซึ่งเกิดจากองค์ประกอบภายในตัวและการอบรมเลี้ยงดูตามจารีตของสังคมประกอบกัน ดังจะได้วิเคราะห์ลักษณะนิสัยของตัวละครหญิงผู้นี้

ลักษณะนิสัยที่เด่นชัดของวันทองคือ เป็นหญิงปากกล้า เจ้าคารมไวหาว วันทองมักจะไม่พูดอะไรตรง ๆ แต่จะใช้ถ้อยคำที่เป็นอุปมาอุปไมยลุ่มลึกให้ฟังตีความเอาเอง ในยามโกรธ ถ้อยคำไวหาวเหล่านั้นจะเจือด้วยน้ำเสียงประชดประชันเสียดสีให้เจ็บใจ จนอาจกล่าวได้ว่านางเป็นคนปากกล้า ไม่เกรงกลัวใครเลยแม้แต่แม่ตัวเอง วันทองจึงมีเรื่องคำทอได้เถียงกับใคร ๆ อยู่เสมอ เช่น ทะเลาะกับสายทองเพราะไม่พอใจที่พลายแก้วเข้าห้องสายทอง นางก็กล่าวประชดสายทองว่า

ฉันขอบคุณแล้วคุณพ้อมมา
โบราณท่านว่าเป็นพนอง

อืมทง เขยทงข้าเข้าในห้อง
พลัดเข้าทงเป็นต้นเป็นมือไป

ตอนขุนช้างให้ยายกลอยยายสายมาสืบขอ นางพิมคำเกี่ยวกราดกระทบ ไปถึงลักษณะ
ค้อยของขุนช้างว่า

จะรู้สึกสำนึกบ้างเป็นไร
ดีแต่เที่ยวโกหกปกกลม
ให้หมาฝงถนคพลัดเข้ามา
มันมาเที่ยวเยยววมแต่เพื่อน
อ้าวเมียบอนทอนแงแง

แม่มิ่งอายหัวล้านหาคีไม่
เป็นบ่าวไพร่บ้านช่อง ไม่น่าพา
มันน่าตบให้ล้มจมขหมา
มิ่งหลับตาเฝ้าประตูไม่ดูแล
อายขเรือนเท่าระเบ็งเซ็งแซ่
ปล่อยโคตรแม่มิ่งไว้ให้องคะนึ่ง

นางวันทองมิใช่จะปากกล้าด้วยอารมณ์เท่านั้น ในยามอารมณ์สงบ โวหารของนาง
ยังเข้มข้มประกอบด้วยเหตุผล และความเชื่อมั่นในตนเอง โดยเฉพาะในเรื่องของการมีคู่
ครอง บทโต้ตอบของนางกับพลายแก้วที่ไร้ฝ่าย แสดงถึงความรักดี เข้าใจธรรมชาติชีวิต
ว่ามนุษย์ทุกฝ่ายทกนามมีความบารวนาไม่สิ้นสุด และมีความเบื่องสิ่งซ้ำซากจ่าเจ ต้องแสวงหา
สิ่งใหม่ ๆ เพื่อเพิ่มรสชาติให้ชีวิต การมีคู่ก็เช่นเดียวกัน เมื่อแรกรักก็ผูกพันมุ่งหมายว่า
จะอยู่กัน ไปจนตาย แต่พอมีคนใหม่ ความรักคนเก่าจะจืดจางจนไม่เหลืออาลัย นางพิมจึง
กล่าวอุปมาอุปไมยเปรียบเทียบกับดังนี้

อุปมาเหมือนผ้าที่นุ่งห่ม
ยามขัดสนจนมาสารพัน
ครั้นได้อันผืนใหม่เข้ามาผลัด
เป็นสองผืนชั้นจิตคิดสบาย
ก็เหมือนกันกับหมายไม่วายรัก
ลงประเช็ดแล้วก็เมินทกเวลา
แต่ซกซกพาดพาดจนขาดวัน

ชื่อใหม่ก็นิยมว่าเจ็ดจัน
ผืนนุ่งซ้ำประจำกาย
ก็เหยอะหยัดซัดกรุยทำจยฉาย
นุ่งห่มกรุยกรายทกเวลา
ทกก่อนเก่าแล้วซกประเช็ดหน้า
ลงเป็นผ้าซบอาบไม้เอื้อเพื่อ
จนเป็นชั้นเช็ดใช้ไม่เหลือเหลือ

ถึงจะเย็บตะเข็บขาดไม่พาดเจ็บ	ให้เป็นเนื้อเดิมได้ดังก่อนมา
เหมือนหญิงชายว่าจะตายด้วยกันได้	จะเห็นใจหรือไม่จางไปข้างหน้า
ล้นกับพันอยู่ด้วยกันเป็นอัตรา	กลางเวลาก็กระทบกระทั่งกัน

เมื่อนางพิมพ์รักพลายแก้วแล้วแต่ไม่ยอมให้พลายแก้วล่วงเกินไปกว่านั้น คำพูดของนางพิมพ์มีทั้งขอร้องอย่างอ่อนหวาน ช้แจงเหตุผลจนคนฟังอ่อนใจและใจอ่อน คำพูดของนางพิมพ์จึงเป็นเสมือนน้ำเย็นที่ชะโลมใจร้อนรุ่มของพลายแก้วให้สงบลงได้ นับว่านางเป็นตัวละครหญิงที่มีความสามารถในการใช้ถ้อยคำถูกต้องตามกาลเทศะ ใช้คารมรักษาคำไม่ให้ทำผิดจารีต และรักษาน้ำใจคนรักไปได้พร้อมกัน คำพูดของนางพิมพ์ในตอนนั้น

อนิจจาว่าแล้วหาฟังไม่	จะฆ่าพิมพ์เสียที่ไรนี่แล้วหรือ
รักน้องกลางหน้าให้คนลือ	อย่างนั้นน้องถือว่าไม่รักน้อง
โดยชั่วถึงตัวไม่ได้แต่ง	ก็จัดแจงน้องหนีห่อหุ้ม
พอควรการแล้วฉันจะปรองดอง	มิให้ช้องขัดเคืองกระเดื่องใจ
ตัวน้องมิใช่ของอันเคยขาย	จะเรียงรายกลางทงหาควรไม่
พิเคราะห์ให้เหมาะก่อนเป็นไร	กลับไปเกิดพ่อแก้วผู้เวรดา
อดบัวดอกกะเจ้าชีวิตวาย	ไม่ตายดอกเพราะอดเสนาหา
นางก็มอยกับตักชบพิศตรา	เผื่ออนว่าไหว้พลาญพ่องวางพิมพ์

วันทองยังเป็นหญิงใจเด็ด เวลารักก็จริง เวลาแค้นก็ไม่โหดขี้ตขี้ใจล้มตัวไม่กลัวตาย ดังนั้น เมื่อทะเลาะกับนางศรีประจันเพราะแม่บังคับให้แต่งงานกับขุนช้าง วันทองร้องไห้เสียใจจะฆ่าตัวตาย นางศรีประจันจึงต้องปลอมโยนและนอนอยู่กับลูกทั้งคืน เพราะ "ครั้นจะไปกลัวลูกผูกคอตาย" เมื่อแต่งงานกับขุนช้างไปแล้ว ก็ไม่ยอมเข้าหอ จนขุนแผนกลับมาพร้อมกับนางลาวทอง วันทองดีใจมากที่พบหน้าสามี เล่าความให้ฟังจนขุนแผนโกรธแค้นจะฆ่าพันขุนช้าง นางลาวทองออกมาห้ามไว้ วันทองจึงตกใจมากที่เห็นลาวทอง ก็บรรยายตอนนั้นว่า "ตั้งฟ้าผ่าหัวแตกสักเจ็ดเสี่ยง" เพราะไม่คิดว่าขุนแผนจะมีผู้หญิงอื่น นางวันทองจึงแค้นใจ เสียใจ เพราะผิดหวัง และหึงหวงจนทะเลาะตบตีกับลาวทองเพราะการมก้ารว้าของนาง เมื่อขุนแผนเข้าห้าม นางก็ทบตีหยิกข่วนพร้อมทั้งด่าว่าประชดประชันต่าง ๆ

นานา ทำเอาขมแผนไม่โตถึงกับบอกว่า "ถึงมิกลั๊กก็จะเกรงบ้างเป็นไร ชั่วดีก็จะได้เป็น
ผัวเจ้า" แต่วันทองไม่โทหน้ามืดเสียแล้วจึงไม่ฟังเสียง กลับวิ่งขึ้นบ้าน แสดงกริยาหยาบ
คาย ตักน้ำล้างบ้านล้างเท้า เหมือนขับไล่อัปมงคลพร้อมกับประกาศตัดขาดอย่างหัวท้าวว่า

ขาดเดี๋ยวจึงกันในวันนี้ ไม่มีอาลัยเท่าปลายก้อย
ถึงพระอินทร์ลงมาว่าก็อย่าคอย ที่วันทองนั้นจะถอยมาคืนดี

พฤติกรรมของวันทองในตอนนั้นแสดงออกอย่างรุนแรงตามอารมณ์บุคลิกที่ทรงรัก
ทั้งเจ็บแค้น ผิดหวัง หึงหวงประดังกันทุกอย่าง พฤติกรรมของวันทองจึงตรงกันข้ามกับ
ถ้อยคำที่นางศรีประจันสอนเมื่อตอนแต่งงานว่า

เนื้อเย็นจะเป็นซึ่งแม่เรือน ทำให้เหมือนแม่สอนมาแต่หลัง
เข้านอกออกในให้ระวัง ลูกนั้นนอนบบแก่สามี
อย่าหึงหวงจ้ำจาบประจานเงิน อย่าก่อเก็นก่อนผัวไม่พอที่

แสดงให้เห็นว่าแบบแผนของสังคมกับพฤติกรรมจริงอาจจะไม่ใช่อย่างเดียวกัน ตัว
ละครหญิงในเรื่องขุนช้างขุนแผนจึงมีลักษณะนิสัยสอดคล้องกับสถานการณ์ ตัวละครจึงมีชีวิต
ชีวาและเป็นธรรมชาติ

การกระทำและคำพูดก้าวร้าวของวันทองทำให้ขมแผนโกรธจนชักดาบเงื้อง่าไล่ฆ่า
ฟัน วันทองจึงหนีขึ้นเรือน วันทองรำพันความคับแค้นใจ และผิดหวังที่ขมแผนเชื่อเมียใหม่
จนลืมเมียเก่า วันทองเคยพบกับปลายแก้วที่ไร่ฝ้ายเรื่องผู้ชายได้เมียใหม่ลืมเมียเก่า ในยาม
เช่นวันทองจึงไม่คิดว่าปลายแก้วจะมีผู้หญิงอื่น วันทองเองพยายามครองตัวคอยสามี แม้
จะถูกบังคับให้แต่งงานใหม่ถึง ๓ วันแล้วก็ไม่ยอมเข้าหอ เพราะคิดว่า

แต่อายุเท่านั้นสองผัว แสนชั่วแสนถ้อยทุกสิ้นผม
มีแต่บ้ายไม่วายตรม ชีวิตสิ้นดินถมก็ข้อสื่อ

เมื่อทั้งเจ็ดทงอายุที่ขุณแผนหมครกแล้ว เช่นน วันทองจึงตคลันใจผูกคอตาย ทั้งที่ใจ
ยักรักขุณแผนอยู่ แต่นางไม่ต้องการเป็นเมียขุณข้าง ดั่งนวันทองจึงอธิษฐานก่อนผูกคอตายว่า

กลัวอายุจะตายไปคอยท่า

ชาตินี้นองพลศพหลายแล้ว

ชาติหน้าขอพบพ่อหลายแก้ว

หลังจากลาวทองถูกพรากเข้าวัง ขุณแผนหวนคิดถึงวันทองอีก จึงลอบมาลักพาตัว
นางวันทองไปเพื่อแก้แค้นขุณข้าง วันทองไม่ยอมไปด้วย แม้ขุณแผนบอกว่า "ถ้าไม่ได้เป็นจะ
เอาตาย" นางก็ไม่กลัว กลับต่อสู้ทาทายว่า

อย่าขบพันหันอีกอยู่เปล่าเปล่า

เอาสีเป็นไรไม่สังหาร

พาดพันบัน เสียให้วายบราณ

ผลักรานหยิกข่วนไม่ละกัน

พฤติกรรมแสดงความใจเด็ดของวันทองอีกตอนหนึ่ง คือ เมื่อขุณข้างตามมาพบ
ขุณแผนเกล้งลงใจ โดยบอกให้นางกลับไปหาขุณข้าง ตนจะหนีเข้าป่า โดยไม่ต่อสู้ วันทอง
พูดประชดแดกดันว่าขุณแผนมีฤทธิ์ เลื่องลือกลับกลัวตายจะหนีเอาง่าย ๆ นางขอสู้ตายโดย
ไม่มีวันยอมกลับไป

ถึงอย่างไร ไวขอให้ลอนาน

น้องสู้ตายตามบุญไม่กลับไป

ถ้าหม่อมกลัวแฝงตัวอยู่ต้นไทร

ที่จะไปตายบ้านอย่าสงสัย

ส่งฟ้าพินมาให้น้องรบเอง

ลักษณะนิสัยอีกประการหนึ่งของนางวันทองคือมีความกตัญญู คนทวนทองกล่าวอ้าง
เสมอว่ามีบุญคุณต่อตน คือ ขุณข้าง วันทองไม่ได้รักขุณข้างเลย แต่เมื่อตกเป็นเมียขุณข้าง มี
เวลาอยู่กินด้วยกันนานกว่าอยู่กับขุณแผน วันทองก็ประพฤติดนเป็นเมียที่ดีและซื่อสัตย์ วันทอง
เองคงจะตระหนักดีว่าในบรรดาคนใกล้ชิดกับนาง ไม่ว่าจะเป็นทองประศรีผู้เป็นแม่ ขุณแผน
ผู้เป็นสามี จมื่นไวยผู้เป็นลูก คนที่ต่อวันทองทั้งการกระทำและจิตใจคือ ขุณข้าง ข้อเสียของ
ขุณข้างต่อวันทองมีประการเดียวคือบังคับข่มขืนเป็นภรรยา แต่ก็เป็นการกระทำไปด้วยความ

รัก วันทอง เป็นหญิงที่มีใจละเอียดอ่อนพอที่จะสัมผัสความดีของขุนช้าง และมีความสนิทที่จะทดแทนบุญคุณ นอกเหนือจากการถือว่าเป็นหน้าที่ของภรรยาที่ต้องร่วมทุกข์ร่วมสุขกับสามี เมื่อขุนแผนมาบังคับเอาตัวไปครั้งแรก วันทองเป็นห่วงเป็นใยทุกข์สุขและความรู้สึกของขุนช้าง ไม่น้อย นางจึงเขียนจดหมายเล่าความให้รู้ว่า "เขาจะฆ่าพี่น้องจึงต้องไป มิใช่ นอกใจแล้วหลีก" เห็นขุนช้างนอนหลับไหล ไม่ได้สติยังครวญด้วยความห่วงใยว่า "ใครจะซ่อนผ้าห่มให้ผัวรัก" เมื่อผ่านห้องนางแก้วภริยายังสั่งผากไว้ว่า "ผากขุนช้างด้วยช่วยปลอบใจ ข้าวปลาหาให้เหมือนพียง"

เมื่ออยู่กับขุนช้างครั้งที่สอง นานถึง ๑๕ ปี นางพิมพ์จึงผูกพันกับขุนช้างมาก เพราะขุนแผนไม่เคยติดตามช่วยเหลือ เมื่อขุนช้างมีเรื่องกับจมนไวในงานแต่งงาน ถูกข่มจนสลบ นางวันทองตกใจร้องให้คร่ำครวญถึงคุณความดีของขุนช้างว่า

ไอ้พอร์มโพธิ์เตยของเมียแก้ว	พอตายแล้วเมียเห็นจะเป็นผี
อันจะหาน้ำใจในบุรี	เห็นสิ้นคือยี่เพียงพ้อโพธิ์ทอง
แต่อยู่มาเป็นสับห่าสับหอกปี	ค้ำน้อยหนึ่งไม่มีให้เมียหมอง
เมื่อคลอดลกหนหลังนั่งประคอง	เห็นเมียร้องพ้อก็รักพิไรวอน
เมื่อคราวเมียจับไข่มุกินข้าว	พอนั่งเฝ้าเคียงคอยตะบอยบ่อน
เห็นเมียไม่หลับไหลก็ไม่นอน	ครันหนาร้อนพ้อก็พัดกระพือลม
หน้าหนาวหนาวเล่นตลอดดอก	พ้อกอดกักให้นอนซ่อนผ้าห่ม
ครันหน้าฝนฝนปรอยลงปรอยพรม	ให้อยู่ร่มบิทรอบหน้าต่างเรือน
อันชายใดในพื้นปถพี	การรักเมียแล้วไม่มีเสมอเหมือน
ถึงรูปชั่วใจช่วงตั้งดวงเดือน	นี้กรรมเตือนให้ตามเมียมาตาย

เมื่อขุนช้างแพ้ความจมนไว วันทองจัดหาข้าวปลาอาหาร ไปส่งให้ในคุกด้วยตนเอง ขุนช้างกินข้าวไม่ลง นางก็นั่งบ่อนปลอบโยนให้สบายใจ และรับปากจะเอาเงินทองไปช่วยติดสินบน "คนข้างใน" ให้ช่วยเปิดทูลให้ผ่อนปรนโทษ วันทองยังแจกจ่ายให้เงินเจ้าหน้าที่เพื่ออำนวยความสะดวกแก่ขุนช้าง รวมทั้งให้ทานคนคุกทุกคนด้วย เมื่อไปขอให้จมนไวช่วยกราบทูลขอกภัยโทษ อารามดีใจว่าลูกจะช่วย นางยังลืมหิ้วตัวออกปากให้เงินลูก

ถึงแม้ว่าวันทองจะเฉลียวฉลาด ใจคอเข้มแข็งกว่าขุนช้าง แต่ความที่เป็นภรรยาที่ดีตามจารีตวัตรธรรม นางจึงไม่เคยข่มขี้สามี เมื่อออกปากจะช่วยพูดกับจ่มื่นไวย ขุนช้างดีใจว่า ได้รับความดีเพราะจ่มื่นไวยกำลังเป็นคนโปรดของพระพันวษา ขุนช้างถึงกับบอกวันทองว่า "แม่ไปไหนจะให้ไปต่างว้า" วันทองรับตอบว่า "พวกข้าไม่เคยขี้คอผัว" และนางบอปลายินขุนช้างว่า "สิ้นชีวิตก็ไม่คิดเสียตายตัว อย่างกลัวเลยอย่างไรไม่ทั้งกัน" และด้วยความที่วันทองถือว่าขุนช้างนั้น "ถึงชั่วดีเขาก็ได้มาเป็นผัว" นางจึงพยายามขี้แจงให้จ่มื่นไวยระลึกถึงคุณความดีของขุนช้าง ดังที่กล่าวไว้

ยามขุนช้างรักใคร่ใครจะเหมือน	ชั่วแต่ดาวกับเดือนไม่ให้ได้
แต่ของมีในสุพรรณลึงอันใด	ถ้าชอบใจแล้ว ไม่ขี้ดให้ขุนผัว
๘๒ ๕๔๘๘๘	พ่อหากเป็นทารกไม่ระ
ทรายนนทมนกมาก	เหมือนทนต์หัวแทนคุณของมารดา
อย่าคุมโทษโปรดเถิดให้เป็นตัว	

ดังนั้น ตอนที่พระพันวษาศรัสนามว่านางวันทองว่า "ถ้าแม่เม็งรักไหนให้ว่ามา" นางวันทองละล้าละลัง ไม่กล้าทลตอบ แม้จะรู้แก่ใจตนดีว่ารักขุนแผน ความรู้สึกผูกพันห่วงใยขุนช้างเป็นความรู้สึกซับซ้อน ในจิตใจของวันทอง ตามธรรมชาติของปถุชนที่ย่อมมีใจเอนเอียงเมตตาผูกพันความรักภักดีให้แก่ตนอย่างแท้จริง และเกือกลดด้วยทรัพย์สินสิ่งของอย่างมากมาย วันทองจึงไม่อาจทำร้ายจิตใจขุนช้างได้ เมื่อพระพันวษาศรัสนี้ว่า "หรือเม็งไม่รักใคร่ให้ว่ามา" วันทองจำต้องกราบทูล นางพูดถึงความรักที่มิตอบขุนแผนและจ่มื่นไวย แต่กล่าวถึงขุนช้างในแง่ของการสำนึกในคุณงามความดีที่ขุนช้างมีต่อตน ดังนี้

ขุนช้างแต่อยู่ด้วยกันมา	คำหนักหาได้ว่าให้เคืองไม่
เงินทองกองไว้ไม่ให้ใคร	ข้าไทใช้สอยเหมือนของตัว

ลักษณะนิสัยประการสุดท้ายของนางวันทอง คือ นางเป็นแม่หญิงที่หลักการ และหลักการนั้นคือการประพฤติตนอยู่ในกรอบของจารีตวัตรธรรมไทย แต่ด้วยความที่วันทองอยู่ในสังคมไทยที่ผู้ชายเป็นใหญ่ เมื่อผู้ชายต้องการทำผิดจารีตวัตรธรรมเสียเอง นางจึงไม่สามารถแข็งขืนได้ จะเห็นได้ว่าเหตุการณ์ในช่วงหัวเลี้ยวหัวต่อของชีวิตวันทองทุกครั้งเกิด

จากความขัดแย้งระหว่างหลักการกับอำนาจของผู้ชาย และวันทองพ่ายแพ้ทุกครั้ง โดยเฉพาะอย่างยิ่งในด้านการครองคู่ วันทองต้องการให้ถูกต้องตามทันทองคลองธรรม

เมื่อสายทองเป็นแม่สื่อให้รักหลายแก้ว วันทองบอกว่า "ถ้าเหมือนปากมีขันทมาก มาขอสู จะทำชื่อนองนกแล้วจะร้อนหลัง"

เมื่อหลายแก้วมาเกี่ยวที่ไร้ฝ่าย นางห้ามบอกว่าให้ไปสขกับแม่ ถึงจะมีชายอื่นมาสูขอ แล้วแม่บังคับให้แต่ง นางจะ ไม่นินดด้วย นางยอมตายดีกว่าแต่งกับคนอื่น แล้วจึงว่า

ถ้าเจ้าแก้วขอแล้วคุณแม่ให้	น้องดีใจได้พามาเป็นผัว
ทำชื่อนองนกแล้ว	ความชั่วเขาตจัน ไม่นินด

เมื่อจมนไวยบังคับให้แม่ไปด้วย นางขอร้องลูกให้กลับไปคิดการกับขนมแผนกราบ ทลพ้องร้องพระพันวษาให้ถูกต้องตามธรรมเนียมและเป็นทางการ โดยเปิดเผย เพื่อให้ เป็นเรื่องราวกันในภายหลัง นางจึงบอกลูกว่า

จงเร่งกลับไปคิดกับบิดา	พ้องหาราบทลพระทรงธรรม
พระองค์คงจะโปรดประทานให้	จะปรากฏยศไกรเจดจัน
อันจะมาลัภพาไม่ว่ากัน	เช่นเนใจแม่มีเต็มใจ

เมื่อจมนไวยตั้งต้นจะเอาตัวแม่ไปให้ได้ ถ้าไม่ไปจะฆ่าเสีย นางวันทองจาใจไปกับลูก และยังคงกล่าวอีกค้วว่า

จงใคร่ครวญให้เห็นข้อสำคัญ	แม่นพรนกล้วแต่จะเกิดความ
ค้วเป็นข้าลักไปไทลัภมา	เห็นเบองหน้าจะอ้งแม่จึงห้าม

การคาดคิดของวันทองซึ่งเป็นผหญิงบ้านนอก ไม่ได้รับราชการที่จะต้องรักภูรูระเบียบเหมือนลูกผัว ไปตรงกับความคิดของพระพันวษา ซึ่งตรัสว่า

ถ้าอ้ายไวยอยากจะได้ใครได้แม่มา ขวนพ่อฟ้องหาเอาเป็นไร
อัยการศาลโรงก็มีอยู่ หรือว่ากัศลินให้ไม่ได้

ส่วนขุนแผนใช้ประโยชน์จากที่จมนไวยไปรับวันทองมา โดยอ้างว่าตนเป็นผู้บอก
ให้ลูกทำเช่นนั้น ขุนแผนไปหาวันทองด้วยความคิดเห็นแก่ตัวต้องการร่วมประเวณีกับนาง ดังที่
กล่าวกับนางว่า "เจ้าเนื้อที่พี่ยัยขืนอารมณ์ชาย ขอสบายสักหน่อยอย่าโกรธา"

วันทองซึ่งมีจิตใจสับสนกับชะตาชีวิตตนเอง ทั้งรักทั้งแค้นขุนแผน ทั้งไม่ปรารถนา
จะทำผิดศีลธรรม ทำใจแข็งขอให้ขุนแผนแก้ไขปัญหาให้นางก่อน โดยกล่าวว่า

หญิงเดียวขายครองเป็นสองมิตร ถ้ามีปลิดเสียให้เปลืองไม่ตามใจ

และนางยังหวังพึ่งอำนาจของพระเจ้าแผ่นดินให้ยุติปัญหา จึงวิงวอนขุนแผนว่า

ไปเพ็ดทูลเสียให้ทูลกระหม่อมแจ้ง น้องจะแต่งบายศรีไว้เชิญขวัญ
ไม่พัววอนดอกจะนอนอยู่ด้วยกัน ไม่เช่นนั้นฉันไม่เลยจะเคยตัว

แต่ขุนแผนไม่ฟังเสียง กลับข่มขืนนางวันทอง โดยนางไม่เต็มใจ

จะเห็นได้ว่าวันทองเป็นผู้หลักการในการดำเนินชีวิต แต่เหตุที่นางไม่อาจทำตาม
หลักการได้สำเร็จ เพราะผู้ที่เปลี่ยนแปลงชีวิตของนางวันทองล้วนเป็นผู้มีอำนาจเหนือตัวนาง
ทั้งสิ้น ไม่ว่าจะเป็น แม่ สามี หรือลูก และคนเหล่านี้ล้วนเป็นผู้กระทำตามใจปรารถนา
ของตนเอง โดยไม่มีเหตุผล ทั้งไม่ยอมรับฟังเหตุผลหรือความถูกต้องตามทำนองคลองธรรม
นางวันทองจึงเป็นหญิงที่โชคร้าย มีชีวิตที่สนองความปรารถนาของคนอื่นอยู่ตลอดเวลา ทุกคน
จึงบรรลุความปรารถนาของตนโดยไม่ได้คำนึงถึงจิตใจของนางวันทอง วันทองจึงเป็นแบบ
อย่างของผู้หญิงไทยที่เป็นข้างต่ำหลัง ปล่อยให้ผู้ชายบงการชีวิต ถึงแม้จะรู้ว่าไม่ถูกต้องก็
ยอมทำตาม และเมื่อยอมแล้วก็ช่วยสนับสนุนให้ตลอดโดยไม่คำนึงถึงตนเอง อย่างเช่นกราบ
ทูลปกป้องขุนแผนว่า "ไม่ได้ประเวณี" เพื่อให้พ้นผิด การคำนึงถึงความรู้สึกของคนอื่นก่อน

ตัวเอง เช่นนี้ น่าจะเป็นเหตุหนึ่งที่ทำให้เมื่อพระพันวษาศรัสมวารักใคร่ วันทองรักษา
น้ำใจขุนช้างโดยไม่กล้ากราบทูลสิ่งที่คิดอยู่ในใจ สิ่งที่น่าคิดคือ

จะวารักขุนช้างกระไรได้ ที่จริงใจมิได้รักแต่สักหนิด
รักพ่อลูกห่วงดังดวงชีวิต แม้นทูลผิดจะพิโรธให้โปรดปราน

แม้วันทองจะรู้ใจตนเอง แต่ไม่อาจคาดเดาพระทัยพระพันวษาได้ กรณีขุนแผน
ถูกจำคุกเพราะทูลขอร้องยกโทษนางลาวทองเป็นตัวอย่าง เหตุการณ์ที่ทำให้วันทองตระหนักใน
อำนาจล้นฟ้าของพระพันวษามาแล้ว ดังนั้น นางจึงคิดว่า "อย่าเลยจะทูลเป็นกลางไว้
ตามพระทัยท้าวแยกให้แตกฉาน"

ความคิดเมตตาพื้นฐานมาจากการเกรงพระราชอำนาจของกษัตริย์อย่างหนึ่ง และการ
ยินยอมให้ผู้อื่นตัดสินใจแทนอีกอย่างหนึ่ง คำตอบของนางวันทองจึงเป็นเพียงการให้ขอมล
ความรักของตนที่มีต่อผู้ชาย ๓ คน โดยหวังว่าพระพันวษาจะทรงวินิจฉัยขอมลนั้น และ
พระราชทานคำตัดสินให้ เพราะคำตอบของนางไม่ใช่เฉพาะว่านางรักใคร่และประสงค์จะอยู่
กับใครมากที่สุด นางรักขุนแผนและจมื่นไวยผู้เป็นลูกและพี่ และกตัญญูในความดีของขุนช้าง
คำตอบจึงเป็นเหตุให้พระพันวษาสั่งประหารชีวิต เพราะเห็นวันทองเป็นคน "ละโมภมาก
คิดหาตาเป็นมัน"

ชะตากรรมของนางวันทองเป็นผลที่มาจากเหตุที่พอนกัไว้ เมื่อนางถูกประหาร
ชีวิต คนเหล่านั้นจึงยอมรับว่าล้วนเป็นต้นเหตุแห่งความตายของนาง แต่ด้วยอุปนิสัยที่เป็น
ผู้ยอมรับเหตุการณ์เกิดขึ้นได้ทุกอย่าง ทำให้วันทองยอมรับความตายโดยไม่กล่าวโทษโยน
ความผิดแก่ผู้ใดแม้สักคำ อีกทั้งยังห่วงใยผู้อื่น เช่น ห้ามไม่ให้จมื่นไวยอยู่จนถึงตอนประหาร
เพราะ

เมื่อเวลาเขาส่าแม่คอขาด จะอนาถไม่น่าจะแลเห็น
เจ้าดูหน้าเสียแต่แม่ยังเป็น นึกถึงจะได้เห็นหน้ามารดา

อีกทั้งยังห้ามปรามขุนแผนไม่ให้ไปขอภัยโทษ เพราะเกรงว่าอาจจะกริ้วไกรธ
จนมีพระบรมราชโองการสั่งลงโทษขุนแผนอีกคน นางจึงบอกว่า

จะต้องโทษกับน้องเป็นสองตาย พ่ออย่าหมายเลยว่าเมียจะเป็นตัว

ดังนั้น จะเห็นได้ว่าความมีหลักการของผู้หญิงคนหนึ่งซึ่งมีชีวิตอยู่ในสังคมที่ผู้ชาย
เป็นข้างทำหน้าที่ ทำให้หลักการนั้นไม่มีประโยชน์อะไร ตราบดีที่ผู้ชายยังมีความเห็นแก่
ตัว คิดแต่ประโยชน์ของตน และยังทำให้วันทองมีบทบาทที่ขัดแย้งกันตลอดเวลา ยามที่
นางไปกับขุนแผนสามีเดิม นางก็ถูกประนามว่าทิ้งขนช้างหนีตามผู้ชาย ยามที่นางทำตัวเป็น
เมียที่ดีของขุนช้าง นางก็ได้ชื่อว่าหลงชู้จนล้มผิวและทำให้ลูกขายหน้า เมื่อนางทำตัวเป็น
แม่ที่ดีของจมนไว นางก็กลายเป็นเมียทรยศของขุนช้าง แต่ด้วยลักษณะนิสัยของวันทอง
ที่อ่อนน้อมยอมตามทำให้นาง ไม่มีความคับข้องใจหลังจากความขัดแย้งผ่านพ้น ไปแล้ว

จะเห็นได้ว่า ลักษณะนิสัยของวันทองดังที่กล่าวมาแล้วนั้น ล้วนนำชีวิตวันทองไป
สู่ความยุ่งยากและทนายนะ ความเป็นคนอารมณ์รุนแรง ใจเด็ด ทำให้ศัตรูอนขุนแผนอย่าง
เด็ดขาด เมื่อขุนแผนจากไป วันทองไรที่พึ่ง กลายเป็นหญิงม่ายที่ไร้ผู้ปกป้อง วันทองจึง
อยู่ในความดูแลของแม่ซึ่งผลักดันให้วันทองเป็นเมียขุนช้าง ทำให้วันทองกลายเป็น "หญิง
สองผิว" และปิดกั้นหนทางที่จะคืนดีปรับความเข้าใจกับขุนแผนได้อีก เพราะวิสัยชายทำให้
ขุนแผนคิดว่า "เป็นกินน้ำเห็นปลิงทุกสิ่งไป จะคืนรักเข้ากระไรให้ราคาญ" ความ
เป็นคนมีจิตใจละเอียดอ่อนทำให้วันทอง ซาบซึ้งในความรักของขุนแผน เมื่อขุนแผนลักพา
นางไป แทนที่จะไกรธที่ขุนแผนทำลายเกียรติและชกพาให้วันทองลำบาก วันทองกลับคิด
ว่าขุนแผนตามมาด้วยความรัก "จะเคืองขุนแผนนั้นก็ไม่ได้ เขารักใคร่จริงจึงไม่ห่างเหิน"
และยังปลื้มซึ้งซมในความกล้าหาญ ที่ขุนแผน "ไม่กลัวความลามลุกคลุกคลี เอาชีวิตแลก
น้องวันทองมา" นางจึงตัดสินใจว่า "จะทิ้งขว้างอย่างไรต้องไปด้วย จะมอดม้วยก็ตาม
แต่वासนา" นอกจากนี้ วันทองยังตระหนักในความคิดที่ขุนช้างมีต่อตน แม้ไม่รักใคร่
พิศवास นางก็สำนึกว่าจะต้องทดแทนบุญคุณ คากราบทลของนางต่อพระพันวษาจึงแสดง
ความมีจริยธรรมของนาง แต่น่าสลดใจที่คำตอบนนั้นเป็นเหตุให้พระพันวษาเข้าพระทัยผิด
ชีวิตของนางวันทองจึงจบลงอย่างน่าสลดสังเวช

อย่างไรก็ตาม ในขณะที่ผู้อ่านรู้ว่านางวันทองเป็นตัวละครที่มีลักษณะนิสัยแท้จริง
อย่างไร ตัวละครอื่น ๆ ในเรื่องกลับมองนางวันทองด้วยความเหยียดหยามตลอดเวลา
ดังเมื่อขุนแผนโกรธวันทองก็กล่าวโทษนางทั้ง ๆ ที่รู้เต็มอกว่านางไม่ได้รับขืนข้างเลยว่า

ผิว ไบยัง ไม่พันประตุ

คบซ้แซ่เล่มไว้เต็มใจ

เมื่อขุนแผนจะไปรับนางวันทองคืน นางทองประศรีมารดาซึ่งรู้เห็นเหตุการณ์
ตอนที่วันทองไม่ยอมแต่งงานกับขุนช้าง บอกกับลูกชายว่า

ถ้ามารบงามใจแม่ไม่ห้าม

ควรตามแล้วก็ตามให้เต็มที

นี้งามรบแต่ใจมันไม่ดี

อย่างมันไม่น่าจะคิดตาม

วันทองหอมแมนเหมือนแหวนเพชร

แตกเม็ดกระจายสิ้นเป็นสองสาม

จะผูกเรือนก็ไม่รับกับเรือนงาม

แม่จึงห้ามทวงเจ้าเพราะเจ็บใจ

จมีน ไวยจมีนศรซึ่งพระพันวษาให้คุมทัพไปจับตัวขุนแผนที่พานางวันทอง ไปพบถึงนาง
วันทองอย่างเจ็บแสบรุนแรงว่า

เมียมึงถ้าแมนเป็นแผ่นดิน

จนสัดสิ้นปีกไม่ห่าง

มันเหมือนค้วงรวงไม่ถึงไส้แดง

บ้านนกจะแห้วงักสองวา

พระพันวษาไม่เคยเห็นใจเข้าใจนางวันทองเลย ทรงกล่าวถึงนางวันทองราวกับ
นางเป็นต้นเหตุแห่งความยุ่งยากทั้งปวง เมื่อตอนจมีน ไวยไปขอกฎโทษให้ขุนช้าง พระองค์
ตรัสถึงวันทองว่า

เอาอายข้างเป็นผิวแสนชั่วช้า

อ้อมมึงนกกให้ชังหน้าหน้า

โดยอายข้างล้มตายไปเป็นผี

ข้างไม่คิดถึงหน้าอายหมื่นไวย

จะไปดีเสียกับพ้อมึงก็ได้

คากล่าวนี้แสดงว่าพระพันวษาไม่คำนึงเลยว่าบนข้างฉ้วนทอง ไปข่มขืนทั้ง ๆ ที่ตั้ง
ท้องอยู่ และการที่นางขอให้ลูกชาย "มาเฝ้าเจ้าชัพรพีไร ให้โปรดโอ้ใจบาคนหยาบข้า"
แสดงว่านางเป็นภรรยาที่ดี ไม่ว่าจะสามีจะชั่วช้าอย่างไร ก็ต้องเกือกกลักดี

เมื่อพระพันวษาเปิดโอกาสให้วันทอง ได้ตัดสินใจเลือกใช้ชีวิตกับผู้ที่นางรักและ
ปรารถนาอย่างแท้จริง พระองค์ได้คำตอบที่ไม่ต้องพระราชประสงค์ พระองค์จึงกริ้วโกรธ
อย่างรุนแรงและประนามนางวันทองว่า

จะว่ารักข้างไหนไม่ว่าได้

ออกนบนเข้านบสำราญ

อैसेนถ้อยจัญไรใจทมิฬ

รบกวนนามเพราะน้อยไปหรือ

แต่ใจสัตย์มันยังมทนยม

มิ่งนถ้อยยิ่งกว่าถ้อยอภัยเมือง

ละไมบมากคัมหาตาเป็นมัน

ว่าหญิงชั่วผู้ยังคราวละคนเดียว

หนักแผ่นดินจะอยู่โย

กเลียงมิ่งถึงให้เป็นทวมมัน

อ้ายบนข้างบนแผนทงสองรา

น้ำใจจะประคองเข้าทั้งสอง

ยิ่งกว่าทองทะเลอันล้าลึก

คิงเพชรนิลเกิดขึ้นในอวม

ใจไม่ซื่อสมศักดิ์เท่าเส้นผม

สมาคมก็แต่ถึงฤดมัน

จะเอาเรื่องไม่ได้สักสิ่งสรรพ

สักร้อยพันไหมถึงใจ

หาตามตอมกันเกรียวเหมือนมิ่งไม่

อ้ายไว้มิ่งอย่านับว่ามารดา

คนอันรู้ว่าแม่ก็ขายหน้า

กจะหาเมียให้อ้ายอาลัย

จะเห็นได้ว่าทัศนคติของตัวละครอื่นที่มีต่อวันทองคงที่ยกมากล่าวข้างต้น ล้วนเห็น
ว่านางวันทองเป็นผู้หญิงที่มากมากในกามารมณ์ ในขณะที่ก็แสดงให้เห็นว่านางได้รับรัยข้อเท็จจริง
ตลอดเวลาว่าวันทองมีความจำเป็นด้วยเหตุผลทางอารมณ์และสถานการณ์ อีกทั้งนางยังเป็น
ผู้หญิงที่มีคุณสมบัติตามคตินิยมของสังคมไทย คือ จงรักภักดีต่อสามี กตัญญูรู้คุณ รักลูก ให้
อภัย และยอมรับชะตากรรมของตนโดยไม่ต่อต้านหรือขัดท้อผู้อื่น วันทองเป็นตัวละครที่
เผชิญกับความขัดแย้งอยู่ตลอดเวลา ไม่ขัดแย้งกับผู้อื่นก็ขัดแย้งกับตัวเอง การอยู่ในสถานะ
ที่มีสามีสองคนโดยไม่เต็มใจ ทำให้วันทองอยู่ในสภาวะที่ขัดแย้งกับจารีตของสังคม แม้

แต่การที่นางได้รับคำประนามผิด ๆ จากสังคมตลอดมาว่า นางวันทองสองใจ ๑๖ ทั้ง ๆ ที่ข้อเท็จจริงมีว่า ทั้งผู้สร้างและผู้เสพรรณคดีเรื่องนรตแก่ใจว่านางวันทองรักใคร ก็นับกันว่าเป็นความขัดกัน < Contradiction > อย่างน่ามหัศจรรย์ วันทองจึงเป็นตัวละครหญิงในวรรณคดีไทยที่น่าเห็นใจมากคนหนึ่ง ความพยายามที่จะฟังผู้มีอำนาจเพื่อยุติปัญหาขัดแย้งเหล่านี้ ก็กลับเป็นการทำให้ยุติชีวิต แต่ความตายของนางวันทองซึ่งเป็นจุดไคลแม็กซ์ < climax > ของเสภาเรื่องนี้ น่าจะเป็นทางออกที่ดีที่สุดของวันทอง และเป็นทางคลี่คลายปัญหาความขัดแย้งของตัวละครอื่น

วันทองเป็นตัวละครสำคัญต่อโครงเรื่องและแก่นเรื่องของเสภาขุนช้างขุนแผน เพราะวันทองเป็นตัวละครที่ก่อให้เกิดปัญหาขัดแย้งระหว่าง "ขุนช้าง" และ "ขุนแผน" ซึ่งเป็นคู่ปฏิปักษ์ และยังมีปัญหาความขัดแย้งระหว่างพ่อเลี้ยงลูกเลี้ยง คือ จมื่นไวยกับขุนช้าง วันทองจึงเป็นคนกลางที่ต้องช่วยประนีประนอมผู้ชาย ๓ คนในชีวิตของตน บทบาทของนางในฐานะเมียของผู้ชายสองคน และแม่ของลูก ทำให้เสภาเรื่องนี้มีรสเข้มข้นเร้าใจตลอดเวลา ดังนั้น เมื่อจบชีวิตของวันทองแล้ว เสภาเรื่องนี้ลดความเข้มข้นของเนื้อหา และความซับซ้อนของโครงเรื่องลงมาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งเรื่องของตัวละครในระดับหลานเทบจะ ไม่เป็นที่รู้จักหรือสนใจกันเลย

๑๖ มีการอ้างถึงตัวละครหญิงอื่นในงานประพันธ์รุ่นหลังหรือนำเรื่อง ไปแต่งใหม่อยู่ไม่น้อย โดยมากผู้แต่งมักเสนอภาพลักษณ์ของวันทองในฐานะหญิงสองใจ รักผู้ชายพร้อมกันสองคน ผู้แต่งน้อยรายนักที่จะอธิบายให้เหตุผลว่าทำไมวันทองจึงตัดสินใจไม่ได้ ในจำนวนนี้ "คนด่านเกวียน" กลุ่มนักดนตรีร่วมสมัย แต่งบทเพลงชื่อวันทอง เพื่อถ่ายทอดเรื่องราวข้อเท็จจริง และ "มิ่งขวัญน้ำตาให้วันทองและเรียกร้องให้ตัดสินใจวันทองใหม่อย่างเป็นธรรมมากขึ้น"

อ่านเพิ่มเติมใน ดร. สุจิตรา จงสถิตย์วัฒนา, "เพลงวันทอง: ลานน้ำขั้วบาน วิจารณ์วรรณคดี," ภาษาและวรรณคดีไทย ๓ : ๒ (สิงหาคม, ๒๕๒๔): ๑๖ - ๒๕.

๔.๒.๒.๖ ละเวงวิธพา

โครงเรื่องใหญ่ของเรื่องพระอภัยมณีคือสงครามระหว่างเมืองผลึกกับเมืองลังกา ด้วยเหตุที่นางละเวงต้องการแก้แค้นแทนพ่อและพี่ชายที่ตายเพราะฝีมือของฝ่ายเมืองผลึก แต่เหตุขัดแย้งที่ทำให้เรื่องราวดำเนินไปอย่างเร้าใจมากยิ่งขึ้น ก็คือนางละเวงและพระอภัยต่างรักกัน ความขัดแย้งนี้ไม่ใช่ของใหม่ นัก ความรักระหว่างพระเพื่อนพระแพงและพระลอกี้แสดงความขัดแย้งเช่นกัน แต่เราไม่อาจปฏิเสธได้ว่ากลวิธี "แบบ" นี้เป็นต้นขมก้นเป็นสากล เมื่อศัตรูเกิดรักกัน ตัวละครจึงเกิดความขัดแย้งในใจ ฝ่ายลังกาใช้เวทมนต์ตั้งตัวละครชายเมืองผลึก ทั้งพระอภัย ศรีสุวรรณ สิ้นสมุท สดสาคร มาครองคู่กับตัวละครหญิงเมืองลังกา ได้แก่ นางละเวง นางยุพาผกา นางสุลาวัลย์ นางรณาสะหรี ผู้หญิงเมืองผลึกซึ่งได้แก่นางสุวรรณมาลี นางเกษรา นางเสาวคนธ์ นางอรุณศรี มี จึงร่วมมือกัณฑ์ต่าง ๆ ทำศึกเพื่อชิงตัวสามีและคนรักคืน การศึกจบลงด้วยการที่ฤาษีเกาะแก้วพิสดาร โกล่เกลี่ยให้ทุกคนรักใคร่ให้อภัยกัน ในตอนท้ายเรื่องมีศึกระหว่างเมืองผลึกกับเมืองลังกาอีกครั้ง เมื่อมังคลาลูกนางละเวงและพระอภัยร่วมมือกับวลายูดา วายุพัฒน์ หัสกัน ลูกศรีสุวรรณ สิ้นสมุท และสดสาครที่เกิดกับแม่หีฝ่ายเมืองลังกาชิงโคตรเพชรจากเมืองการะเวกและจับตัวนางสุวรรณมาลีและธิดาแฝดไปขังไว้ ศึกครั้งหลังจึงเป็นการสู้รบระหว่างพ่อแม่และลูก ๆ ของตน

จะเห็นได้ว่าแม้เรื่องราวจะเกี่ยวพันกับพระอภัยมณีเป็นส่วนใหญ่ จนกล่าวได้ว่า "ตัวพระอภัยมณีเป็นเสมือนด้ายที่ร้อยเอาตัวละครอื่น ๆ และพฤติกรรมทั้งหลายในเรื่องไว้ด้วยกัน เพราะตัวละครทุกตัวและเหตุการณ์แทบทุกเหตุการณ์จะต้องผูกพันเกี่ยวเนื่องกับตัวละครนางสังข์" ^{๑๑} แต่เรื่องราวที่เกิดขึ้นกับพระอภัยล้วนมาจากการกระทำของตัวละครหญิง และเป็นเรื่องราวที่สัมพันธ์ต่อเนื่องกัน ตั้งแต่นางผีเสื้อสมุทรจับตัวพระอภัย ไปยอกินด้วยกัน จนมีลูกคือสิ้นสมุท นางเงือกช่วยพาพระอภัยหนีมาได้ นางวาลีช่วยให้พระอภัยได้อภิเษกกับ

^{๑๑}สุวรรณผา เกรียงไกรเพชร, พระอภัยมณี : การศึกษาเชิงวรรณคดีวิจารณ์ (พระนคร: สมาคมห้องสมุดแห่งประเทศไทย, ๒๕๑๘), หน้า ๑๓.

นางสุวรรณมาลี สงครามระหว่างเมืองผลึกและเมืองลังกามีผล เหตุจากนางวาลีทำให้เจ้าลังกาและอุศเรนเสียชีวิต นางละเวงจึงทำศึกเพื่อแก้แค้นแทนพ่อและพี่ชาย ในการทำสงคราม ตัวละครหญิงแทบทุกตัวมีบทบาทในการต่อสู้ทำสงครามไม่ยิ่งหย่อนไปกว่าตัวละครชาย มีความสามารถในการบัญชาการรบและการใช้อาวุธต่าง ๆ ในการสู้รบโดยยังอยู่ในร่างผู้หญิง ไม่จำเป็นต้องแปลงร่างเป็นชายเหมือนอย่างวรรณคดีไทยเรื่องอื่น ๆ เพียงแต่แต่งตัวรัดกุมสะดวกในการต่อสู้ ไม่เพียงแต่ตัวละครเอกเท่านั้น แม้ทหารทั่วไปก็ใช้ทหารหญิง เช่นนางละเวงฝึกหัดหญิงเป็นทหารรักษาพระองค์ถึง ๓๐๐๐ คน ตัวละครหญิงฝ่ายเมืองผลึกก็เป็นแม่ทัพทั้งสิ้น ได้แก่ นางสุวรรณมาลี นางวาลี นางเสาวคนธ์ และมีชื่อเสียงเลื่องลือว่า "หญิงผลึกศึกกล้าเสียกว่าชาย" ตัวละครหญิงในวรรณคดีเรื่องนี้จึงเป็นผู้นำเงินเหตุการณ์ มีบทบาทเท่าเทียมฝ่ายชาย และมีอิทธิพลเหนือตัวละครชายอย่างเห็นได้เด่นชัดด้วย

อย่างไรก็ตาม ตัวละครหญิงในนิทานคางคกรเรื่องนี้ยังมีคุณสมบัติเช่นเดียวกับนางเอกในวรรณคดีไทยทั่วไป คือ มีความจงรักภักดีต่อสามีอย่างยิ่ง แม้วาก่อนการอภิเษกทุกคนล้วนใจเด็ด ตัดรอนฝ่ายชายอย่างไม่แยแส เช่น นางสุวรรณมาลีหนีพระอภัยไปบวช นางเสาวคนธ์หนีสุดสาครไปเมืองวาหุโลมแปลงเพศเป็นฤๅษี นางอรุณศรีมิใช่ยอมเข้าทอกับสินสมุทร นางละเวงไม่ยอมเป็นเมียพระอภัยจนพระอภัยทำอุบายผูกคอตาย เป็นต้น แต่หลังจากเป็นชายนแล้ว ตัวละครหญิงเหล่านี้ต่างรักใคร่ภักดีสามี นางสุวรรณมาลียกทัพตามมาทำศึก แม้จะต้องฟังพระอภัยซึ่งถูกเสน่ห์กล่าววาจาตัดรอนอย่างเชือดเฉือนใจจนสลบไปหลายครั้ง นางก็ยังอดทน มุมนาน ทำศึกชิงพระอภัยคืนให้ได้ ตัวละครหญิงเกือบทุกตัวยกเว้นนางเกษราจึงมีความเป็นตัวของตัวเอง มีพฤติกรรมตามบุคลิกลักษณะของตนและมีบทบาทต่อการดำเนินเรื่องทั้งสิ้น ในบรรดาตัวละครหญิงเหล่านี้ ผู้วิจัยเลือกศึกษาละเวงวิธพาเป็นพิเศษกว่าตัวละครหญิงอื่น ๆ เพราะการที่นางได้รับแต่งตั้งเป็นกษัตริย์ปกครองเมืองลังกาแทนพ่อและพี่ชายที่เสียชีวิตไปแล้ว ทำให้นางต้องรับภาระหน้าที่ในการรักษาเกียรติยศของชาติตระกูลโดยตัดสินใจทำสงครามทั้ง ๆ ที่เป็นผู้หญิง บทบาทและพฤติกรรมของนางละเวงจึงเป็นส่วนสำคัญของการดำเนินเรื่อง

นางละเวงเป็นตัวละครหญิงที่มั่งคั่งเด่นกว่าตัวละครหญิงอื่น ๆ หลายประการ ได้

แก้ในด้านสถานะทางสังคม นางละเวงอยู่ในฐานะเป็นกษัตริย์ผู้หญิง ไม่ใช่เป็นเพียงพระมเหสี ในด้านรูปร่างหน้าตา นางละเวงมีชื่อเสียงในด้านความงามไม่แพ้ตัวละครหญิงในวรรณคดีไทยเรื่องอื่น ๆ ดังมีคำกล่าวชมความงามของผู้หญิงว่า "รูปร่างอย่างนางละเวง" ในเรื่องพระอภัยมณี สุนทรภู่กล่าวชมความงามของนางละเวงมากกว่าตัวละครหญิงอื่น ๆ เพราะความงามของนางมีส่วนสำคัญในการดำเนินเรื่อง เมื่อนางจะทำสงครามกับเมืองผลึกซึ่งเป็นเมืองใหญ่ นางต้องการกำลังสนับสนุน จึงให้ว่าครบส่ง ไปยังเมืองต่าง ๆ เชิญชวนให้ร่วมทำสงครามซึ่งจะได้อภิเษกกับนางเป็นบำเหน็จรางวัล รูปเสน่ห์ของนางจึงมีผลทำให้ผู้พบเห็นเกิดความลุ่มหลง สุนทรภู่จะได้ความคิดเรื่องการวาดรูปมาจากบทละครเรื่องอิเหนา แต่รูปของนางละเวงเป็นรูปเสน่ห์ด้วย จึงทำให้เจ้าละมานหลงใหลรูปวาดและเมื่อพบตัวจริงก็ถึงกับตะลึงหลง กล่าวชมความงามของนางว่า

เห็นโฉมยงองค์ละเวงวิเศษาราย	สถิตอาสน์อาไพวิไลโฉม
ดังดวงเดือนเคลื่อนคล้อยลอยไพลม	งามประโลมลิ้มองค์หลงตะลึง
เหมือนรูปร่างช่างเขียนไม่เพี้ยนผิด	ทศทิศธาตรีไม่มีถึง
ลาพระกรอ้อมละม่อมเหวือนกล่อมกลึง	นิ้วดั่งหนึ่งลาเทียนเงินประจง
พระโอษฐ์บางอย่างสลันจุ่ม	ดูไม่อ้อมอกใจให้ไหลหลง

สินสมุทรเมื่อเห็นนางครั้งแรกก็ยังชมนางว่า "กาดัดงามทราชมสงวนนวลละออง
 ณฑพ่องพิศไปใจรัญจวน" เมื่อต่อสู้กันสินสมุทรคิดจะจับเป็นเพราะเอ็นดูว่าเป็นผู้หญิงและ
 เห็นว่า "งามจริงจริงจิตใจให้ไหวหวาม จะช่านางวางวายเสียค่างาม"

ส่วนพระอภัยซึ่งหลงรูปเสน่ห์ของนางมาก่อน เมื่อเห็นตัวจริงครั้งแรกในสนามรบ
 ก็นักรัก พระอภัยชมโฉมนางอย่างคลั่งไคล้ว่า

สวาทหวังคลั่งคลุ้มใคร่อุ่มองค์	พอสบเนตรทราชมสงวนนวลหง
จะพิศไหนให้เห็นเหมือนเช่นรัก	ตะลึงหลงแลเปล่งดั่งเพ็งจันทร์
บนงเนตรเกศแก้วเต็มอาพัน	วิไลลักษณ์ล้ำสร้างค่านางสวรรค์
	เหมือนลูกจันทร์แจ่มผ่องละอองนวล

เมื่อนางละเวงพาพระอภัยไปเมืองลังกาโดยให้ซ่อนตัวอยู่ที่ท้ายรถ พระอภัยต้องแอบดูนางผ่านกระจก โดยอาศัยเพียงแสงจันทร์กระจ่างในเดือนหงาย พระอภัยชมความงามของนางไว้ว่า

สาวางอ่อนกรเกยเขนยทนน	งามละมุนละม่อมล้นนวลหง
แต่เสื่อห่มพุ่มพวงที่ทรงทรง	เห็นแต่องค์พระวิลาสเพียงบาดตา
พระปรากฏคิ่งปรากฏทองค้อมพวง	เปล่งคิ่งดวงจันทร์เพ็ญเปล่งเวหา
เป็นน่านวลชวนชื่นรื่นวิญญาณ์	สดนสาเสียวทรวงให้วังงง

จะเห็นได้ว่าหลังจากพบนางละเวงแล้ว พระอภัยมีเคล้ง ไล่ไหลหลงนางละเวงมากและยาวนานจนเป็นเหตุของการรบที่ยืดเยื้อ การลุ่มหลงจึงเป็นการหลงรูปโฉมที่แท้จริง ไม่ใช่หลงด้วยอำนาจรูปเสน่ห์ เพราะสุคาสครทำลายรูปเสน่ห์ไปแล้ว และการที่กวี่อ้างถึงรสสุคนธ์บงยาแก้วตามนุษย์ ก็เป็นการอาศัยอำนาจไสยศาสตร์ลึกลับมาเป็นข้ออ้างของการประพาศนิคทานองคลองธรรมของตัวละครชายนั่นเอง กลวิธีเช่นนี้นิยมใช้ในการดำเนินเรื่องของวรรณคดีไทยทั่วไป สันสมุทธุโจฟของตนเองดีว่ามีลักษณะนิสัยหลงไหลในหญิงงาม หรืออาจกล่าวได้ว่าสันสมุทธุโจฟผู้ชายทุกคน เพราะสันสมุทธุโจฟหลงความงามของนางละเวงมาแล้ว แต่คิดว่า "พี่สาวใหญ่เพียงแต่คู่มิคู่ควร" ฉะนั้น เมื่อพระอภัยจะออกไปรบกับนางละเวง สันสมุทธุโจฟเตือนพ่อไว้ว่า

แก่นขั้รบพบผู้หญิงชาวสิงหล	การโลภก็พระก็รู้ยู่แต่ไร
จะนัวเนี่ยเสียการราคาญใจ	อย่าแบคบนท่าเป็นเม็ตรพิสมัย
	ใครเห็นให้ฆ่าฟันเสียทันที

ลักษณะเด่นอีกประการหนึ่งคือนางละเวงเป็นตัวละครหญิงที่มีความกตัญญูทางจิตใจสูงกว่าตัวละครหญิงอื่น ๆ นางสุวรรณมาลี นางเสาวคนธ์ นางอรุณศรีมี เป็นตัวละครหญิงที่มีความขัดแย้งในใจด้วยเหตุผิดใจถึงหวงคนรักของตน ความแค้นใจของนางสุวรรณมาลีเริ่มจากพระอภัยไม่กล้ายืนยันให้อุศเรนรู้ว่ารักนาง หลังจากเสร็จศึกกับอุศเรนแล้ว นางจึงหนีไปบวชเพื่อหลีกเลี่ยงการอภิเษก นางวาลีจึงต้องช่วยพระอภัยแก้ปัญหาคือสำเร็จ หลังจาก

นั้นก็มิเหตุทั้งนางละเวงจนทำศึกยึดเยื่อเป็นเวลายาวนาน นางอรุณศรีมีโกรธสิ้นสมุท
 ที่ไปหลงนางยพาทกา จึงกรี๊ดเลือดทาสัตย์สาบานกับนางเสาวคนธ์ว่าชาตินี้ไม่มีคูครอง
 เลย นางจึงไม่ยอมเข้าพิธีอภิเษกกับสินสมุทจนถกพ่อแม่ตายายบังคับ เมื่ออภิเษกแล้วก็
 ไม่ยอมเข้าหอจนนางสุวรรณมาลีต้องสอนอายุให้สินสมุท ส่วนนางเสาวคนธ์ผูกใจเจ็บ
 สดสาครตั้งแต่นางสุลาลีวัลย์พาตัวสดสาครไปแล้วบลอมลายมือสดสาครเขียนสารคำว่าตัด
 รอนนางเอาไว้ นางเสาวคนธ์เก็บจดหมายนี้ไว้กับตัวเป็นเครื่องเตือนใจและไม่เคยปรึกษา
 บอกใครเลย จนกระทั่งเสร็จศึกเมื่อพ่อแม่จัดการให้อภิเษกกับสดสาคร นางหนีไปพร้อมกับ
 ทั้งสารนั้นไว้ คนทั้งหลายจึงเข้าใจเหตุผล สดสาครต้องติดตามหานางและใช้เวลายาว
 นานกว่าจะง้ออนให้นางคืนดี ดังนั้นจะเห็นได้ว่าความขัดแย้งที่เกิดกับตัวละครหญิงเหล่านี้
 เป็นความขัดแย้งด้วยปัญหาส่วนตัว แต่ความขัดแย้งที่เกิดขึ้นกับนางละเวงเป็นความขัดแย้งที่
 เกิดขึ้นระหว่างอารมณ์ส่วนตัวกับพันธะหน้าที่ ความรักพระอภัยมณีซึ่งเป็นศัตรูทำให้นาง
 ละเวงเกิดความขัดแย้งในใจตลอดเวลา นางจึงรับศึกหนักกว่าผู้อื่น คือศึกสงครามภายใน
 นอกที่นางเป็นผู้บัญชาการรบ และศึกในใจที่นางต้องข่มความหวั่นไหวด้วยความอดทน นาง
 ละเวงจึงเป็นตัวละครที่น่าศึกษาเพราะนางไม่ใช่ตัวละครที่สรรภสร้างขึ้นมาเพื่อดำเนินเหตุ-
 การณ์เพียงตอนใดตอนหนึ่ง แต่นางมีบทบาทและพฤติกรรมเกี่ยวข้องกับตัวละครอื่นและเชื่อมโยง
 เหตุการณ์ต่าง ๆ ในเรื่องเข้าด้วยกันอย่างเป็นเหตุเป็นผล นางเป็นน้องสาวของอุเรน
 ซึ่งเป็นคหบดีของนางสุวรรณมาลี เมื่อพ่อและพี่ชายเสียชีวิตด้วยน้ำมือคนเมืองผลึก นางจึง
 ทำสงครามกับคนเมืองผลึกเป็นการแก้แค้น ความรักพระอภัยและความต้องการแก้แค้นหญิง
 เมืองผลึกทำให้นางใช้เสน่ห์ผู้หญิงลวงกษัตริย์เมืองผลึกทุกคนยกเว้นหส์ไชยมาอยู่ที่เมืองลังกา
 ตอนที่นางแอบพาพระอภัยเข้าวังเป็นตอนที่แสดงความขัดแย้งในใจของนางอย่างชัดเจนตอน
 หนึ่ง ระหว่างความรักพระอภัยกับความอายที่ทำผิดจารีตจึงต้องปิดบังไม่ให้คนอื่นรู้ความจริง
 ในตอนท้ายเรื่องเมื่อทำสงครามกับมังคลาลกของตนเองก็เป็นตอนที่แสดงความขัดแย้งในใจ
 นางระหว่างความรักลูกกับการลงโทษลูกเพื่อแก้ปัญหาที่ลูกทำให้ผู้อื่นเดือดร้อนเป็นทุกข

ลักษณะเด่นประการสุดท้ายของนางละเวงคือ ใฝ่เงาใครงเรื่องนางละเวงเป็นคว
 ละครฝ่ายปฏิบัติกับตัวละครอื่น ๆ ในฐานะเป็นคู่สงครามกับฝ่ายเมืองผลึก แต่ถึงแม้จะเป็น
 ตัวละครฝ่ายปฏิบัติ สรรภก็มีได้แสดงว่านางเป็นตัวละครที่ชั่วร้าย การก่อสร้างความเป็น
 สถานการณ์ที่เกิดขึ้นด้วยความจำเป็นตามที่กล่าวมาแล้ว การช่วงชิงพระอภัยมณีจากนาง

สุวรรณฉลากเป็นภาวะที่บั่นคนความรัก แต่เพราะเป็นกลศึกที่จะเอาชนะศัตรูอย่างหนึ่งกับ เพราะหลงรักพระอภัยอย่างหนึ่งทำให้นางละเวงเลือกกระทำ บทบาทและพฤติกรรมของ นางละเวงจะสอดคล้องกับลักษณะนิสัยของนางซึ่งอาจกล่าวได้ว่าเป็นลักษณะนิสัยของตัวละคร ผู้หญิงที่เป็นตัวเอกของนิทานคากลอนเรื่องนทกตัว ดังจะวิเคราะห์ลักษณะนิสัยและบทบาท พฤติกรรมของตัวละครนี้

๑. ฉลาด มีมาะในการเรียนรู้

เมื่อตอนที่นางละเวงได้ครองเมืองลังกา มีอายุเพียง ๑๖ ปี นางละเวงไม่ได้เตรียมตัวที่จะเป็นกษัตริย์เพราะเป็นผู้หญิง เมื่อขุนนางเชิญให้ครองราชย์ นางยังบอกว่า "การนครควรค้ำผู้ชาย" แต่เมื่อขุนนางกราบทูลว่า นางจะต้องรับภาระแก้แค้นและแก้อาชญาแทนพระราชบิดาและพระเชษฐาที่สิ้นพระชนม์ด้วยฝีมือผู้หญิง นางจึงมีขัตติยะมาณะที่จะเป็นกษัตริย์ เนื่องจาก "เป็นสตรีไม่ชำนาญการสงคราม" ขุนนางจึงกราบทูลให้ปรึกษาพระสังฆราช พระสังฆราชคาดการณ์ได้ล่วงหน้า กราบทูลว่า "เมืองผลิตดีแต่สู้กับผู้ชาย" ดังนั้น การที่ทรงเป็นกษัตริย์ผู้หญิงจะทำให้เอาชนะศึกครั้งนี้ได้ เพียงแต่นางละเวง "จะต้องครองตรีกตราวาหญิง สละทิ้งเสียซึ่งตราพระราหู" เมื่อนางละเวงไม่เข้าใจถามสังฆราช สังฆราชก็ตอบเป็นปริศนาให้คิดว่า "กลก็การการก็กลจบนาการ" และนางจะต้องใช้ปัญญาคิดเอาว่า "ทั้งตราราหูเรียนรู้หญิง" หมายความว่าอย่างไร นางละเวงไม่สามารถไขปริศนาได้ นางจึงกลับไปหาสังฆราชอีกครั้งเพื่อฟังพาให้ชนะ การยอมละวางความหยิ่งทะนงในยศศักดิ์และฟังพาผู้มปัญญาความรู เช่นนี้เป็นสิ่งที่น่าสรรเสริญ และเป็นแนวคิดที่สนับสนุนต่อการยกย่องคุณค่าของภูมิวิชาความรู้ ดังจะเห็นได้จากในเรื่องเดียวกันนี้ พระอภัยยอมรับนางวาลีเป็นหม่อมห้ามเพราะเชื่อว่านางมีความรู้แม่จะอัปลักษณ์ จะสังเกตได้ว่า ในตอนแรกนางละเวงเชื่อเชิญสังฆราชไปพบในวัง สังฆราชเข้าพบ ให้คำแนะนำที่เป็นปริศนาต่อสติความเอง เมื่อนางละเวงตีความไม่ได้ นางจึงเสด็จไปหาสังฆราชที่ภูสุนทรภู่บรรยายกิริยาของนางละเวงตอนนั้นว่า "นางละเวงเกรงพระต้องละยศ สละลดส่วนไหมสไปเจียง" นับเป็นการแสดงความเคารพและอ่อนน้อมอย่างเต็มที่ สังฆราชจึงบอกวิธีการที่เป็น "กล" โดยละเอียด ทั้งการเขียนราชสาส์น การวาดรูป การทำยาเสน่ห์ และยังให้แผนที่ประเทศต่าง ๆ คัมภีร์ไสยศาสตร์ ตำราพิชัยสงคราม ซึ่งรวบรวมกลศึกตั้งแต่

ยุคศึกดาบรพ โดยกำชับกำชาว่า

แม่นเรียนได้ไว้เป็นครุฑาเนียบ จะคิดเทียบท่าอย่างไรก็ได้สิ้น
ไม่เหมือนใจไพร่ฟ้าข้าแผ่นดิน ใช้แต่ลั่นก็พอเห็นจะเป็นการ

นางละเวงหมั่นศึกษาด้วยตนเองตามที่สังฆราชสอนจนเรียนรู้ทุกอย่าง ดังที่สุนทรภู่บรรยายไว้ว่า "นางตั้งใจพากเพียรเรียนตำรา รวีสัยไตรเพทประเทศกัน ภุมิแผ่นดินแดนทะเลพระเวหา" นางเตรียมการทำสงครามอยู่ ๓ ปี โดยเตรียมจัดทัพหลายสิ่งหลายอย่าง ที่สำคัญได้แก่ ท้ายาเสน่ห์ ซึ่งเป็นการ

เสกเสน่ห์ปนายาแก้วตามนุษย์ แม่บรุษเห็นพิศตรรกไม่หาย
ยังถกมือหรือว่าได้เข้าใกล้กาย คนนั้นตายด้วยได้เพราะใจรัก

นอกจากนี้ นางละเวงยังเลือกสาวรุ่นที่สวยงามร่วมร้อยคนมาฝึก "กลสตรี" ทั้งยังฝึกทหารหญิงจำนวน ๓๐๐๐ คนเป็นทหารรักษาพระองค์

จากนั้นนางให้ส่งพระราชสาส์นและรบวาดพร้อมด้วยอำมาตย์ที่มีฝีมือในการเจรจาเป็นทูตล่องเรือไปตามประเทศต่าง ๆ โนมแผนที่เพื่อแสวงหาพันธมิตร ในเวลาเดียวกันก็ก่อสร้างเมืองใหม่พร้อมล้อมปราการ ค่ายกล เก่งรับแขกแบบต่าง ๆ ซึ่งเต็มไปด้วยเครื่องยนตร์กลไกให้ความสะดวกและความสำราญ ใช้เวลาก่อสร้างถึงปีครึ่ง เมื่อย้ายไปอยู่เมืองใหม่ก็โปรดฯให้ทหารฝึกซ้อมเพื่อพร้อมจะออกรบตลอดเวลา

ฉะนั้น จากผู้หญิงที่ไม่ได้เตรียมตัวสำหรับการเป็นกษัตริย์เลย ภายในเวลา ๓ ปี นางละเวงศึกษาเรียนรู้และพัฒนาตนเองจนเป็นนักปกครองที่สามารถ เป็นนักรบที่เก่งฉกาจด้วยฝีมือของตนเอง ด้วยกองทัพที่แข็งแกร่ง และด้วยกลศึกที่มีชั้นเชิงและเทคโนโลยีที่ผ่ายเมืองผลึกไม่มี อย่างเช่น นางละเวงให้ทำ "กลศึกหมส้เสื่อ" เพื่อจับสินสมท และทหารเมืองผลึก โดยทำกรงเหล็กเป็นประตู เมื่อทหารเมืองผลึกตามตีเข้ามาก็มีกลไกขังปิดทุกทิศเหมือนติดตะราง แล้วจุดไฟคลอก นอกจากนี้ยังมีรถทรงมีรบนางละเวงลวงอยู่ ถ้าใคร

โคตจับ แก้อ๊ะจะหัก กลอนตกบิเดเป็นกรงขัง สิ้นสมท โมรา และนายที่พทกคนตติรถกลัน
 หมด ส่วนทางน้ำก็ให้เฝ้าเรือฝ่ายเมืองผลึก พระอภัยต้องเป่าบี่ห้ามทัพครั้งนี้เพราะฝ่าย
 เมืองผลึกเพลิงพล้ำสู้ไม่ได้ นอกจากความฉลาดในการคิดค้นกลศึกเพื่อเอาชนะแล้ว นาง
 ละเวงยังใช้มารยาทหญิงล่อลวงเจ้าเมืองต่าง ๆ มาช่วยทำศึก นับเป็นการใช้ปัญญาอย่าง
 น่าชมเชยอีกอย่างหนึ่ง รวมทั้งการขออนางยพาพกาและนางสลาลัยจากพระสังฆราชมาเป็น
 ลูก ก็เท่ากับเป็นการได้ตัวแทนความรู้จากสังฆราชนั่นเอง นอกจากนี้ยังได้นางรำภาสะหรี
 มาช่วยรบเพราะเห็นว่า "รู้รบศึกฝึกฝนทาโลก" นางละเวงจึงมีความสามารถในการผูก
 ใจคนด้วยไมตรี และมีความจริงใจจนผู้ที่มาสามัคคีล้วนรับใช้ถวายชีวิตด้วยความยินดีทั้งสิ้น

๒. กล้าหาญ

ตัวละครหญิงทั้งนายทั้งไพร่แทบทุกตัวในวรรณคดี เรื่องนี้ล้วนมีความรู้ในการรบ
 และมีใจกล้าหาญเป็นนักรบทั้งสิ้น นางสาวธรรมาลีและนางละเวงต่างมีกองทัพหญิงของตน
 เอง นางสาวธรรมาลีออกรบครั้งแรกโดยช่วยสิ้นสมทุรบกับอุศเรน ต่อมาเมื่ออุศเรนยกทัพตี
 เมืองผลึก นางก็ร่วมรบกับพระอภัย เมื่อนางละเวงยกทัพมารบแก้แค้น พระอภัยกำลังหลง
 รบเสน่หานางละเวง เมืองผลึกจึงขาดขวัญจากการรบ นางสาวธรรมาลีจึงเป็นแม่ทัพสุดสาคร
 หัสไชยและอรุณศรีศรีช่วยเหลือ ระหว่างที่ศรีสุวรรณและสิ้นสมทุยยังเดินทางมาไม่ถึง ศึกรั้ง
 นี้ นางสาวธรรมาลีต่อสู้จนได้รับบาดเจ็บจากเกาทัณฑ์อาบยาพิษ นางแข็งใจ "เอาสไปพัน
 ทัพให้ลับตา" ทั้ง ๆ ที่โลหิตไหลอาบ นางสั่งความกับสามกุมารว่าจะไปใส่ยารักษาแผล
 ก่อนแล้วจะกลับมารบใหม่ การรักษาแผลถูกยาพิษก็ต้องใช้ความแข็งแรงแอดทนและกำลัง
 ใจแข็งกล้าเพราะว่าหมอจะ

เป่าน้ำมันกันแก้ตรงแผลเจ็บ
 ทั้งข้างนอกพอกยาสรามฤต

เอามีคชดกระดกที่ถกพิษ
 เอาเข็มเย็บผูกตรึงขึงขึงปิด
 ให้ถอนพิษผ่อนปรนพอนทาน

ส่วนนางละเวงทำศึกด้วยตนเองครั้งแรกเมื่อเจ้าเมืองที่มาเป็นพันธมิตรสิ้นชีวิตไป
 หมดแล้ว ศึกรั้งแรกของนางคือ "กลหมี่เสื่อ" ได้รับผลสำเร็จอย่างดี พระอภัยจึงเป่าบี่

ห้ามทัพ เสียงปืนทำให้ทหารทุกคนหลับหมดยกเว้นนางละเวงซึ่งมีตราราทู นางละเวงตกใจมากแต่ด้วยความมุ่งมั่นที่จะแก้แค้น ทำให้นางตั้งใจต่อสู้กับพระอภัยตามลำพังโดยไม่กลัวตาย เมื่อเห็นพระอภัยเบ้าป้อมเพียงคนเดียว นางแฝงกายไปใกล้ ลอบยิงด้วยเกาทัณฑ์ แต่พลาดไปถูกขลุ่ยจากมือ เมื่อยิงซ้ำอีกก็ถูกเกราะ นางจึงขมำเอาทวนแทงสวนเข้าไป พระอภัยสู้ด้วยพระแสงดาบ พระอภัยเพลิงพล้ำจึงเอาปืนยิงถูกขมำ ขมำกระโดดคิดนางละเวงตกใจหวีดร้อง แล้วขมำหนีด้วยความอาย พระอภัยควมำตาม นางจึงยิงด้วยเกาทัณฑ์ เมื่อพระอภัยขมำเข้าประชิด นางเอาตราราทูเข้าต่อสู้ เกิดเป็นไฟกรดร้อนแรง แต่พระอภัยก็สู้ไม่ถอย สุนทรภู่พรรณนาการรบตัวต่อตัวระหว่างตัวละครเอกหญิงชายคู่ขวัญสลากลอนที่จับใจ เห็นภาพนางละเวงสู้รบอย่างแคล่วคล่องและองอาจกล้าหาญไม่แพ้ชาย จึงบรรยายว่า

พระรับรองป้องบัคสะกัคจับ

นางกลอกกลับเลี้ยวลัดสะบัดผัน

จนอาวุธหลดพระกรอ่อนด้วยกัน

นางกระสันสายตราคอยราวี่

ในที่สุดพระอภัยต้องใช้แสงม้าสู้กับตราราทู เมื่อต่อสู้มาถึงที่สว่าง พระอภัยเห็นหน้านางละเวงจึงหลงรัก เกยวแทนต่อสู้ จนนางละเวงคิดว่า "จะรบรับสับประยุทธ์สุดปัญญา" เมื่อเกยวนางไม่ได้พระอภัยจึงเบ้าป้อมให้นางใจอ่อน แต่นางละเวงหักห้ามใจตนเองขมำหนีไป

หลังจากหนีพระอภัยไปได้แล้ว นางละเวงไปพบกับโจรป่ากลุ่มใหญ่ถึงสามพันกว่าคน เกิดการต่อสู้กัน นางละเวงสู้กับโจรด้วยตัวคนเดียวอย่างกล้าหาญ นางใช้เกาทัณฑ์ซึ่งยิงได้แม่นมากเพราะฆ่าโจรตายได้ทุกดอก สู้กันตั้งแต่เช้าจนเย็น ลุกเกาทัณฑ์หมด นางแกว่งหอกสู้รบต่อ จำนวนโจรที่เนื่องแน่นเข้ามาจน "จะหนีไปไม่พ้นนอยุ่กลาง" ทำให้นางแทบวายปราณ ก็พอดีชาวบ้านยกพวกมาช่วย สุนทรภู่บรรยายการสู้รบของนางละเวงไว้ดังนี้

นางกษัตริย์กวัดแกว่งพระแสงสู้

ถูกต้องหมู่โจรป่าแทบอาลัย

ลงรวนเรเห็นพลวัน

นางข้าพันพาดตายกระจายไป

แล้ว เลี้ยวกลับขับม้าจะล่าหนี	มันตามตีติดพันเสียงห้วนโหว
นางสัฟกลางหนีพลางมากกลางไพร	พวกโจรไล่หลามทางมากกลางแปลง
อ้ายตัวนายหลายคนขึ้นขี่ม้า	บ้างขี่ลาอูรูอาจชาติกาแหง
ถือหอกง้าวหลาวทวนเข้าสวนแพง	ก็พลาดเพลงเพลิงผัดด้วยฤทธิ์ตรา
พ้อออกห่างนางลั่นเกาทัณฑ์ถูก	ตรงจุมกแม่หม้ายทั้งซ้ายขวา
ลูกละคนหล่นตายวายชีวา	จนเวลาแดดดับพยับไพร
โจรมันไล่หลามทางมาข้างหลัง	เหลือกำลังที่จะดันไบนโหน
ลูกเกาทัณฑ์นั้นก็หมดสติใจ	มันล้อมไล่เลยวลัดสกัดทาง
นางแก่วงหอกกลอกกลับคอยรับรบ	ทั้งม้าขบไซกดีคนก็คขวาง
จะหักไปไม่พ้นวนอยู่กลาง	ตั้งตงเฝ้าราง โฉมฉายจะวายปราณ

จะเห็นได้ว่าการรบของนางสะเวงตามที่สุนทรภู่บรรยายมานี้แสดงให้เห็น
วิญญานความเป็นนักสู้ของนาง ทำให้นางมีบทบาทที่ต่างจากตัวละครหญิงในวรรณคดีเรื่องอื่น

ความกล้าหาญอีกตอนหนึ่ง คือนางส่งพระราชสารไปเชิญพระอภัยรบกัณฑ์ตัวต่อตัว
เพื่อไม่ให้เสียชีวิตไพร่พล ความในพระราชสารมีว่า

คิดจะขอต่อสู้กันพี่น้อง	สองต่อสองสงครามตามโบราณ
เราเพลิงพล้ำล้างกาอาณาเขต	เป็นของเชษฐาสันทั้งถิ่นฐาน
เราชนะจะเอาสัตย์ปฏิญญา	แล้วปล่อยไปไม่สังหารผลาญชีวา
ถึงวอดวายภายหลังได้สังรเสริญ	จะอยู่เกินกับกลับชันษา
แม่ไม่สู้ผ้หญิงทั้งศาสตรา	ก็เลิกทัพกลับไปหานางมาลี

สำนวนโวหารในพระราชสารตอนที่ยกมานี้ จะเห็นได้ว่านางสะเวงเชื่อมั่นใน
ฝีมือของตน จึงกล้าเดิมพันด้วยเมืองลังกา และยังเย้ยหยันด้วยการกล่าวว่าหากชนะจะไว้
ชีวิตพร้อมทั้งปราสาทพระอภัยอย่างรุนแรงในตอนท้าย

ตัวละครหญิงคนอื่นที่แสดงความกล้าหาญแบบเดียวกันนี้คือนางเสาวคนธ์ หลังจาก

ลอบยิงแก้มนางสล่าลิ้นแล้ว นางชักม้าหนี สุกสาครจำได้ตามไปขวางไว้ นางทำท่าย
 สุกสาครให้สู้กันสองต่อหนึ่ง ดังว่า "เชษฐาพาอ้อลิ้น มาสู้กับน้องทั้งสองคน"
 และเมื่อนางเสาวคนธ์รบกับนางยพาทกา นางก็ทำรบตัวต่อตัวอีกว่า "มาเราสองลองกัน
 ประจัญบาน ให้ทหารเห็นทั่วไม่กลัวกัน" การแสดงความกล้าหาญเช่นนี้ แม้จะไม่มีแรง
 กคค้นให้ตัวละครต้องแสดงขัตติยะมานะ เช่นพระมหากษัตริย์ ใน ลิลิตตะเลงพ่าย ซึ่งเป็น
 วรรณคดีร่วมสมัย แต่ก็แสดงความเป็นนักรบของตัวละครผู้หญิงอย่างที่ไม่เคยมีมาก่อน

๓. ทิษฐิมานะ ใจแข็ง

นางละเวงเป็นตัวละครที่มีความขัดแย้งในใจมาก เพราะนางหลงรักพระอภัย
 แต่แล้วนางก็ต้องตัดใจเพราะเป็นศัตรู อีกทั้งยังเป็นคนต่างชาติ ต่างศาสนาด้วย แต่กระ
 นั้น ด้วยความรักจริง ก็ลั่นวาจาว่าจะไม่มีชายอื่นอีกเลยจนตาย ดังกล่าวว่า

คิดถึงพระอภัยแล้วให้อาย	ช่างเคราะห์ร้ายนี้ใจนกระไรเลย
เมื่อต่างชาติศาสนาเป็นข้าศึก	สุดจะนิกร่วมเรียงเคียงแขนง
ขอสู้ตายชายอื่นไม่ขึ้นเขย	จนล่วงเลยสู่สวรรคครไล

ด้วยความรักนางจึงใจอ่อน ไม่กล้าฆ่าพระอภัย ความรู้สึกนี้ทำให้นางยังแค้น
 ใจ เพราะเป็นการทรยศต่อพันธะหน้าที่ของนาง เมื่อใดที่คิดว่าพระอภัยทำให้อ้อและพี่ตาย
 นางก็คิดจะแก้แค้น เมื่อจะฆ่าก็รัก ความรู้สึกทั้งสองอย่างนี้รุ่มเร้าอยู่ตลอดเวลาจนเป็น
 ความขัดแย้งในใจ นางละเวงยังเคยปรับทุกข์กับนางรามาสะหรือว่า

รบคราวนี้ชนะก็จะขัด	ด้วยความรักจริตประหัตประหาร
แค้นแต่ใจใครเขาถอนไม่รอนราญ	คิดสงสารเสียแล้วใจไม่ได้ความ

สังฆราชเป็นผู้รุกร้าให้นางละเวงเกิดความแค้น นางต้องแสดงความโกรธ
 เพื่อเอาใจสังฆราช เช่นบอกว่าหากจับพระอภัยได้ "จะแล่นเออเกลื้อทำให้สาใจ" แต่
 ในใจของนางละเวงเอง นางคิดแค้นตัวเองที่ตัดใจไม่ขาด

แค้นแต่ตัวกลัวปะพระอภัย
แล้วแค้นว่าซ่าพ้อ ไม่ขอพบ

จะอ่อนใจ เสีย ไม่ฆ่าด้วยการม
คิดจะบรรวัดเดียวด้วยเจียวจุน

เมื่อสังฆราชคิดอุบายให้นางละเวงหลอกพระอภัยให้เข้าป่าห้ามทัพ โดยฝ่ายเมืองลังกาจะเอาปรอทหยอดหูไว้ เมื่อทหารเมืองผลึกหลับหมดจะได้เอาไฟครอก นางละเวงสั่งให้ดำเนินการตามแผน แต่ตัวนางกลับไม่สบายใจ รู้สึก "คิดรำคาญขัดข้องไม่คล่องใจ" เพราะเหตุว่า

คิดจะฆ่าพระอภัยเห็นได้การ
เมื่อแรกพบน้อง ได้ลองจิต
จะตัดรักหักสวาทไม่ขาดรอน

สุดจะขืนข่มรักหักประหาร
แต่ส่งสารสาราที่อวรัม
เห็นทรงฤทธิ์แรมรักเหมือนอักษร
สะท้อนถอนฤทธิ์ไม่ไผยา

ความขัดแย้งในใจทำให้นางละเวงถึงกับฝันร้าย นางยพภาพกาท่านายฝันว่าจะกลายเป็นผี และนำหนังสือที่ขาดหลวงปีไปให้ไว้อ่านยามคับขันทมา เบียดู เนื้อความตอนหนึ่งในจดหมายช่วยให้นางหายกังวลใจ หมดความขัดแย้ง เพราะขาดหลวงกล่าวไว้ว่า

พระอภัยจะได้หมายทำร้ายเขา
เป็นคู่สร้างนางละเวงวิงพามา

จะสญูเผ่าหงศ์ชาติพระศาสนา
ถึง ไตรศายุคแล้ว ไม่แคล้วกัน

เมื่อตกลงใจได้แล้วเช่นนั้น การออกไปพบพระอภัยในสนามรบตามสัญญาจึงมีลักษณะอย่างที่เหล่าทหารนำมาพูดล้อเลียนกันเฮฮา ดังนี้

เราไปทัพกับผู้ชายเป็นนายทัพ
ไปตามเจ้าเราเป็นหญิงดีจริงเจียว

ต้องรบรบพันเทงสิ้นแรงเรียว
ฟังเธอเกยวักนักเพลินเจริญใจ

จากนั้นนางละเวงจึงคบคิดกับนางยพภาพกา ราภาสะหรี และสูลาสีวัน ทำเป็นออกรบกับพระอภัยตามแผนของพระสังฆราช แล้วฆ่าทหารคนหนึ่งที่อยู่ประจักษ์

เอาเครื่องทรงสวมใส่ให้เพื่อลวงตาให้คนอื่นเชื่อว่าพระอภัยสิ้นชีวิตแล้ว ในขณะที่เดียวกัน นางก็คิดจะให้พระอภัยซ่อนตัวอยู่ที่ท้ายรถพาเดินทาง ไปเมืองลังกา

ในตอนนี้นางละเวงยอมรักและจงรักภักดีต่อพระอภัยเพียงผู้เดียวแต่นางก็ไม่ยอมปลงใจให้พระอภัยลวงลามเกินเลย นางบอกพระอภัยว่า

น้องชอบห้อยแต่ปลอบไม่ชอบปล้ำ	ถ้าขึ้นท่าเจ็บปวดแล้วชวดเสวย
จงยังหยศพศจาประสาเคย	อย่าคิดเลยว่าจะได้ด้วยไม่มีมือ

นางละเวงจึงน่าจะเป็นตัวละครหญิงเพียงคนเดียวในวรรณคดีไทยที่หลบนอนโดยมีตัวละครชายอิงแอบแนบข้างไม่ห่างกายหลายครั้งหลายครา แต่ไม่สูญเสียพรหมจารี นับว่านางเป็นผู้หญิงที่รู้จักธรรมชาติวิสัยของมนุษย์เป็นอย่างดี และสามารถควบคุมธรรมชาติวิสัยได้ทั้งของตนเองและผู้อื่น

การที่นางบ้ายเบี่ยงไม่ยอมเป็นชายาของพระอภัย เป็นเพราะนางเป็นท່วงบ้านเมืองซึ่งกำลังเพลิงพล้ำการศึกกับฝ่ายเมืองผลึก นางจึงต้องร้องให้พระอภัยห้ามทัพและมีบัญชาให้ศรีสุวรรณและสินสมุทรยกทัพไปจากเมืองลังกาเสียก่อน ความซื่อตรงในหน้าที่ที่มีต่อบ้านเมืองทำให้นางละเวงเป็นหญิงใจแข็ง ไม่ยอมหวั่นไหวไปกับคำเกี้ยวพา และการเล่าโลมของพระอภัย นางเอาตัวรอดไปได้อย่างนุ่มนวลทุกครั้ง จนพระอภัยออกปากว่า

เว้นเสียแต่แม่ละเวงพี่เกรงฤทธิ์	ด้วยสุดคิดเป่าปี่ก็มีลับ
ของอรัญสักเท่าไรก็ไม่รับ	เผ้าคอยจับผิดพี่ไปทีเดียว

ในที่สุดนางยุพามาแนะนำให้พระอภัยทำเป็นผูกคอตาย นางละเวงตกใจเกรงพระอภัยเสียชีวิตจึงยินยอมทุกประการ

ลักษณะนิสัยและบทบาทของนางละเวงดังที่กล่าวมานี้ นอกจากจะทำให้โครงเรื่องของพระอภัยมีดำเนินไปอย่างเร้าใจชวนติดตามแล้ว ลักษณะของตัวละครหญิงอย่างนาง

ละเวงยังสัมพันธ์กับแก่นเรื่องของนิทานคาคกลอนเรื่องนี้ สุวรรณภา เกรียงไกรเพ็ชร ๑๔ วิเคราะห์ไว้ว่า นิทานคาคกลอนเรื่องพระอภัยมณีไม่มีแก่นเรื่องใดที่สำคัญพอจะเป็นแก่นเรื่องหลัก แต่เป็นเรื่องที่ประกอบด้วยแก่นเรื่องย่อยหลายแก่น โดยแก่นเรื่องย่อยเหล่านี้จะผูกพันเชื่อมโยงกันอย่างใกล้ชิด นางละเวงเป็นตัวอย่างของตัวละครหญิงที่มีวิชาความรู้ อันเป็นแก่นเรื่องย่อยแก่นหนึ่ง โดยปกตวิรณคดีไทยน้อย เรื่องนี้จะเน้นบทบาทของตัวละครหญิงที่มีปัญญา ผู้แต่งมักจะเน้นคุณสมบัติของความซื่อสัตย์ การจงรักภักดีต่อสามีมากกว่าคุณสมบัติด้านอื่น ดังได้กล่าวในวิรณคดีคำสอนและวิรณคดีนิราศแล้วว่า การมีวิชาความรู้เป็นคุณสมบัติหนึ่งของผู้หญิงในอุดมคติ แต่ความรู้อาจถึงมากจะเป็นความรู้ตามหน้าที่ของกุลสตรี ซึ่งนำไปใช้ประโยชน์ให้เกิดความสำเร็จอารมณ์แก่ครอง ความรู้ของตัวละครหญิงในนิทานคาคกลอนเรื่องพระอภัยมณีเป็นความรู้เรื่องการทำศึก ทั้งเรื่องการใช้อาวุธและใช้เวทมนตร์คาถาประกอบกันซึ่งเป็นวิชาของผู้ชาย ตัวละครหญิงแต่ละคนสามารถใช้ความรู้เหล่านี้ได้อย่างยอดเยี่ยม เช่น นางละเวงใช้อาวุธได้หลายชนิด นางเสาวคนธ์ยังธนูได้แม่นยำมาก ตอนยิงนางแก้วนางสลาสิวัน สุนทรภู่พรรณานางเสาวคนธ์ตั้งใจยิงพอให้เสียใจและชักมักลับอย่างจับใจด้วยความชำนาญดังนี้

จะยิงล่อพอให้เมียนน เสียใจ
พอสิวันมันพุ่ง ไปเล็งแล

เมื่อหัวโลมจะได้เห็นว่าเป็นแผล
นางหมายแนยิงขวบกลับอัศจรรย์

การสร้างบุคลิกตัวละครให้มีความกล้าหาญ มีวิชาการใช้อาวุธ มีจิตใจแข็งแกร่ง เป็นนักรบ เช่นนี้ ทำให้ลักษณะตัวละครหญิงในเรื่องพระอภัยมณีต่างไปจากตัวละครหญิงในวิรณคดีไทย เรื่องอื่น ๆ ที่มักเป็นตัวละครแบบฉบับ ลักษณะที่ต่างไปของตัวละครทำให้โครงเรื่องของนิทานคาคกลอนเรื่องนี้ไม่เพียงเป็นโครงเรื่องที่แสดงความขัดแย้งระหว่างเมียน้อยเมียหลวง โดยอาศัยอำนาจเวทมนตร์คาถาเท่านั้น แต่ยังแสดงการต่อสู้ทางสงครามอันน่าตื่นเต้นระทึกใจระหว่างตัวละครหญิงทั้งสองฝ่ายด้วย อาจกล่าวได้ว่าการยกย่องตัวละครหญิง

ให้เท่าเทียมตัวละครชายทุกอย่าง ทั้งสถานภาพทางสังคม ความรู้ความสามารถ และจิตใจที่เข้มแข็ง โดยไม่ทิ้งคุณสมบัติของตัวละครหญิงแบบฉบับ เป็นการปรับเปลี่ยนสถานภาพของตัวละครหญิงในวรรณคดีไทยอย่างน่าสนใจ

๕.๓ การสร้างตัวละครหญิงในวรรณคดีนิทานและการแสดง

ตัวละครหญิงในวรรณคดีนิทานและการแสดงมีลักษณะต่าง ไปจากตัวละครหญิงในวรรณคดีคำสอนและนิราศที่กล่าวมาแล้ว เนื่องจากตัวละครหญิงในวรรณคดีประเภทนี้มีพฤติกรรมและลักษณะนิสัยตามที่ผู้แต่งกำหนดไว้ ผู้แต่งวรรณคดีนิทานและการแสดงจะต้องสร้างตัวละครให้ชัดเจนจนผู้อ่านสามารถนึกเห็นภาพตัวละครนั้นได้ การสร้างตัวละครหญิงในวรรณคดีประเภทนี้จึงมักประกอบด้วยลักษณะภายนอกได้แก่รูปร่าง และลักษณะภายในได้แก่ลักษณะนิสัย ซึ่งกำหนดพฤติกรรมของตัวละคร

จากที่ผู้วิจัยได้ศึกษาตัวละครหญิงในวรรณคดีคำสอนและวรรณคดีนิราศมาแล้ว ในบทที่ ๒ และที่ ๓ พบว่าตัวละครหญิงในวรรณคดีทั้งสองประเภทมีอิทธิพลต่อการสร้างตัวละครหญิงในวรรณคดีนิทานและการแสดง โดยเฉพาะอย่างยิ่งการกำหนดมาตรฐานของรูปสมบัติและคุณสมบัติ ซึ่งมีส่วนในการสร้างบุคลิกภาพและลักษณะนิสัยของตัวละครหญิงในนิทานและบทละคร แต่ในขณะเดียวกัน ตัวละครหญิงในวรรณคดีนิทานและการแสดงมีลักษณะของการถ่ายทอดบุคลิกภาพ ลักษณะนิสัย พฤติกรรม และอารมณ์ให้ใกล้เคียงมนุษย์จริง พฤติกรรมบางอย่างของตัวละครอาจจะเกิดจากสภาวะทางอารมณ์ หรือความบีบคั้นของสถานการณ์ ตัวละครหญิงบางตัวอาจจะมีลักษณะบางอย่าง หรือพฤติกรรมบางตอนที่ขัดแย้งกับอุดมคติ นอกจากนั้นสภาพแวดล้อมทางสังคมมีส่วนในการสร้างลักษณะของตัวละครหญิงด้วย ดังจะเห็นได้ว่า ตัวละครหญิงในวรรณคดีสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งในเรื่องพระอภัยมณีของสุนทรภู่ ตัวละครหญิงของสุนทรภู่มีลักษณะตามแบบอุดมคติซึ่งเป็นขนบการสร้างตัวละครหญิงที่สืบทอดมาจากวรรณคดีสมัยอยุธยา แต่ตัวละครหญิงเหล่านั้นมีคุณลักษณะเด่นเพิ่มขึ้นในด้านวิชาความรู้ ซึ่งน่าจะเป็นเพราะในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว มีการส่งเสริมเรื่องการศึกษาเป็นอย่างมาก ดังที่ปรากฏว่ามีการจารึกวิชาความรู้ต่าง ๆ

เผยแพร่ง่ายประชาชนทั่วไปไว้ที่วัดพระเชตุพนฯ ดังนั้น ถึงแม้ว่าเราไม่อาจจะแบ่งประเภทของตัวละครหญิงได้โดยเด็ดขาด แต่เมื่อพิจารณาจากลักษณะเด่นของตัวละครหญิงในวรรณคดีนิทานและการแสดงที่แต่งสมัยอยุธยาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นแล้ว เราอาจจะจำแนกตัวละครหญิงเป็น ๒ ประเภท คือ ตัวละครหญิงที่มีลักษณะเด่นตามแบบอุดมคติ และตัวละครหญิงที่ไม่เป็นไปตามแบบอุดมคติ ดังจะกล่าวถึงตัวละครทั้งสองประเภทดังนี้

๕.๓.๑. ตัวละครหญิงที่มีลักษณะเด่นตามแบบอุดมคติ

ตัวละครหญิงในวรรณคดีนิทานและการแสดงของไทยส่วนมากจะเป็นตัวละครหญิงที่มีคุณสมบัติด้านความงามและความประพฤติตามแนวคิออุดมคติ ที่กล่าวไว้ในวรรณคดีคำสอนและนิราศ กล่าวคือ

ในด้านรูปโฉม จะพบว่าตัวละครหญิงที่เป็นตัวเอกส่วนใหญ่จะมีความงามเป็นพิเศษทั้งสิ้น การพรรณนาความงามมักใช้กลวิธีการประพันธ์ตามขนบนิยม คือชมความงามแต่ละส่วนเปรียบเทียบกับธรรมชาติที่งดงาม กลวิธีนี้ใช้กับบทชมโฉมตัวละครทั้งชายและหญิง น่าสังเกตว่า กวีผู้แต่งจะกล่าวชมโฉมนางเป็นพิเศษเมื่อความงามของตัวละครหญิงมีส่วนสัมพันธ์กับการดำเนินเรื่อง เช่น ความงามของนางสีดาทำให้ศกัณฐ์หลงรักจนลักพานางไป ความงามของนางประทุมวดีทำท่ายให้พระเพทรมงกุฎพยายามตีปริศนาของนางและติดตามหานางจนพบ เป็นต้น หากความงามไม่มีส่วนสัมพันธ์กับการดำเนินเรื่อง กวีก็เพียงแต่ใช้คำเรียกนางที่มีความหมายว่าเป็นโฉมรูปโฉมงาม เช่น กวีใช้คำเรียกนางมัทรีว่า "นางมัทรีผู้ทรงศรีสวัสดิเลิศลักษณ์กลยา" "พระนางมัทรีผู้ทรงศรีสรพางค์โสภณพิมพ์ักตร์" และ "เจ้าผู้ทรงศรีสุนทรลักษณ์วิลาสเลิศ" เป็นต้น ทั้งนี้เพราะคุณสมบัติด้านความงามของพระนางมัทรีไม่ได้เป็นปัจจัยต่อการบำเพ็ญบารมีของพระเวสสันดร กวีจึงเน้นคุณสมบัติด้านอื่นของตัวละครหญิงนี้ อย่างไรก็ตาม อาจกล่าวได้ว่า ไม่ว่าจะพรรณนาชมโฉมตัวละครหญิงของเขาโดยละเอียดเป็นพิเศษหรือไม่ก็ตาม ตัวละครหญิงในวรรณคดีประเภทนี้จะต้องงดงามมากอย่างยิ่งทั้งสิ้น

ในด้านลักษณะนิสัย ลักษณะแบบอุดมคติของตัวละครหญิงในวรรณคดีไทยตามที่กล่าว

ถึงในวรรณคดีคำสอนและนิราศ ปรากฏชัดเจนจริงจิ่งมากขึ้นในตัวละครหญิงในวรรณคดีนี้ท่านและบทละคร ผู้แต่งวาดภาพตัวละครหญิงเหล่านั้นได้สมจริงและคมชัดในจินตนาการของผู้อ่าน เพราะบทบาทและพฤติกรรมของตัวละครหญิงในวรรณคดีประเภทนี้จะสอดคล้องเป็นเหตุเป็นผลกับลักษณะนิสัยที่กำหนดไว้ ดังที่ได้กล่าวมาแล้วว่า คุณสมบัติเด่นของตัวละครหญิงในวรรณคดีคำสอนและนิราศคือ ความซื่อตรงจงรักสามเี่ยงผู้เดียว เมื่อศึกษาตัวละครหญิงในวรรณคดีนี้ท่านและการแสดง จะพบว่ากวีจะเน้นคุณสมบัติในด้านนี้เช่นเดียวกัน ตัวละครหญิงที่เป็นทรูจกันเป็นอย่างดีมักจะมีคุณสมบัติข้ออย่างเข้มข้น เช่น นางสีดา นางมัทรี นางบุษบา พระเพื่อนพระแพง นางพันธุรัต เป็นต้น

เมื่อยังเป็นสาวพรหมจารี ตัวละครหญิงเหล่านั้นจะยกมันในคำสอนสตรีที่ตกเตือนให้รักนวลสงวนตัว สามเฑ้านนเป็นชายที่ถูกเนื้อต้องตัวเป็นคนแรก ตัวละครหญิงเหล่านั้นจึงมีค่านิยมที่ซื่อสัตย์ต่อผู้ชายคนแรกที่แตะต้องตัว อย่างเช่น นางบุษบาถือว่าตนมีมลทินเพราะอเฑนมาแล้ว จึงไม่อาจอภิเชกกับจรกาให้ชื้อว่าเป็นหญิงสองชายไดอก นางละเวงเช่นเดียวกัน แม้สนทรภู่จะจินตนาการให้นางเป็นหญิงต่างชาติต่างศาสนา แต่นางก็มีลักษณะของตัวละครหญิงตามจารีตของวรรณคดีไทยนั่นเอง นางละเวงจึงถือว่าตนเป็นสมบัติของพระอภัยซึ่งถูกเนื้อตัวนางเป็นคนแรก ดังที่นางกล่าวกับพระอภัยว่า

น้องหมายมาดชาตินี้ไม่มีชื้อ	แม้มกก็ให้เทเห็นว่า เป็นชื้อ
พระก็ได้ไกลน้องถูกต้องตัว	โดยชนชื้อก็ยงรักศกคัสตร
ถึงอินทราหน้าเขี้ยวมาเกี้ยวน้อง	มิให้ต้องตัวอีกจะหลกหนี

แนวคิดของการสร้างตัวละครให้เป็นหญิงที่ยกมันอยู่ในกรอบจารีตประเพณี เช่นนั้นเป็นแนวคิดที่สืบทอดต่อมาในวรรณคดีไทยรุ่นหลัง แม้ในยุคสมัยที่เรีม่รับอิทธิพลวัฒนธรรมจากตะวันตก นางลำหับในบทละครเรื่อง เงาะป่า พระราชินพันธ์พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีจิตสำนึกเรื่องมลทินที่เกิดจากการที่ชายถูกต้องเนื้อตัว และถือว่าตนเป็นสมบัติของผู้ชายคนแรกที่กระทำเช่นนั้น ดังที่นางเกิดความขัดแย้งในจิตใจ ไม่ต้องการแต่งงานกับฮีเนา เพราะเกิดเหตุคว้างจึงตกใจเป็นลม ชมพลาอุ้มประคองไว้จนนางฟื้น นางจึงคิดว่า "เขาถูกเนื้อจับต้องเหมือนของเขา"

นอกจากคุณสมบัติของความเป็นกุลสตรี ตัวละครหญิงตามแบบอุดมคติยังมีคุณสมบัติของศรีภรรยาที่ซื่อสัตย์ เคารพเชื่อฟังสามี ก่อนจะออกเรือน ตัวละครหญิงมักได้รับคำสั่งสอนจากมารดาให้รพนาท การประพฤติปฏิบัติต่อสามี และการวางตัวที่เหมาะสมในฐานะลูกสะใภ้ที่ดี คำสอนเหล่านี้เน้นเอาความทานเองเดียวกับในวรรณคดีคำสอนผู้หญิงทั้งสิ้น เราจึงสรุปได้ว่าวรรณคดีคำสอนผู้หญิงมีอิทธิพลสืบทอดต่อเนื่องมายังวรรณคดีนิทานและการแสดง โดยเฉพาะอย่างยิ่งในด้านการสร้างแบบฉบับของตัวละครหญิง อย่างเช่นในนิทานคากลอน เรื่องสิงห์ไกรภพ นางนาฎมาตรงคชังเป็นนางยักษ์สั่งสอนนางสร้อยสุดา ก่อนจะเดินทางไปกับสิงห์ไกรภพว่าดังนี้

แม่โถมยงจงอุตสาหัสวามักดี
 อันชายอื่นหมิ่นเสนาทั้งแดน ไตร
 ทงสมพศรศกตระกลประยรทงส์
 กุศลสร้างปางก่อนบ่หอนเคลว
 อย่าต้อตั้งถ้อตัวให้ผัวอ้อ
 แม้นท้าวหวังสั่งสอนจงผ่อนตาม
 หนึ่งสนมกรมในผู้ใดโปรด
 เธอรักเขา เจ้าอย่าขัดพระอัชฌา
 จงทำชอบนอบน้อมค้อยอมอด
 แม่เนอเยนเป็นทพี่พนอง
 หนึ่งบิดุราขมาตรงคชองทรงฤทธิ
 จงฝากองค่วงศาสวามี
 ระวังตัวผู้รักแล้วมีกหน้า
 จะเดินทางกลางชลापนาคร

บารุงรักภักศดาอัชฌาสัย
 จะหาสัภานัยไม่ได้แล้ว
 ไตส์บวงศ่วานเครือทงเชื้อแถว
 พระลกแก้วจงอุตสาหัสพยายาม
 จะเป็นข้อเข็ดหลาบให้หยาบหยาม
 อย่าทลความขวางขัดภักศดา
 ถึงจะไกรธอย่าให้ออกมานอกหน้า
 เหมือนคนคาบขึ้นคนกลับลงคลอง
 บารุงรสรักใคร่อย่าให้หมอง
 จงตรึกตรองครององค์ให้จงดี
 อย่าควรคิดขัดข้องให้หมองศรี
 ได้เป็นทพี่พพาให้ถาวร
 จะอ้ออายุเร่งฟังแม่สั่งสอน
 จงถาวรพณสวัสดิ์จักภักัย ฯ

จากบาสีตัน เราจะพบลักษณะคำสอนเช่นนี้ในวรรณกรรมชาวบ้านด้วย เช่นกลอนสวดเรื่อง
 นางศรีดอกไม้อ่อนธิดาก่อนออกเรือนว่า
 แล้วสังทิดา จังไปภารา ของพระภูไนย
 คอยรักสาตัว เกรงกลัวไท้ไทย คู่ทะยาไสย สิ่งไรณะลูกยา

ยามเย็นยามเช้า อัดสำเนียงเฝ้า บิดเรศมารดา
 ราชะการสังโรย ตางใจตางตา ยาไวโยใจซา เหนวไมดี
 เวลาเขานอน ผัววาผัวสอน โอบออมจิ้งดี
 อยาไดส้มคับ ประจับสาวสี พุดจาพาที หนีดีณะลูกยา ๑๙

ลักษณะเด่นของตัวละครหญิงตามแบบอุดมคติ คือเป็นผู้ถูกกระทำ < passive > มากกว่าเป็นผู้กระทำ < active > หมายความว่าตัวละครหญิงเป็นผู้รับผลจากการกระทำของตัวละครอื่นในเรื่อง อย่างเช่น วันทองเป็นหญิงสองผัวเพราะชนข้างวางกลอุบายว่าพลายแก้วตายแล้วครั้งหนึ่ง และจุดคร่ำด้วยกำลังอย่างไม่คำนึงถึงศีลธรรมอีกครั้งหนึ่ง แม้ขุนแผนซึ่งเป็นผู้ทรงรักก็ยังข่มขืนนาง การที่นางถูกประหารชีวิตก็อาจกล่าวได้ว่าเพราะนางเป็นเหยื่อของความเห็นแก่ตัวของผู้ชายสามคน คือ ลุง สามี และซี้ และยังเป็นเหยื่อแห่งโทษะของกษัตริย์ผู้มีอำนาจราชศักดิ์ บุชบาก็เป็นตัวละครที่มีชะตากรรมตนเองเดียวกัน บุชบาไม่มีโอกาสเลือกทางเดินชีวิตของตนเอง การหมั้นกับอโหนะเป็นไปตามราชประเพณี เมื่ออโหนะถอนหมั้น ท้าวดาหาร้วยกนางให้จรรกา ก็ไม่ได้ทรงศรัทธาว่าราชธิดาจะพอใจหรือไม่ ปะตาระกาหลากรู้ว่าอโหนะ บันดาลให้ลมหอบพานางไปเสียทั้ง ๆ ที่นางรักใคร่ได้เสียเป็นชายาของอโหนะแล้ว ปะตาระกาหลาแปลงร่างนางเป็นผู้ชายเพื่อมิให้อโหนะและพระฤๅษีตัวงัดจำได้ เมื่อจัดการอภิเษกสมรสแล้ว ท้าวดาหารตั้งให้บุชบาเป็นประไหมสุหรีฝ่ายซ้าย บุชบายอมรับโดยไม่แสดงความคับข้องใจ เมื่ออโหนะไม่ไปหาจินตะหรา บุชบาก็ถูกพระราชมารดาเอ็ดว่าเป็นผู้เห็นวรั้งอโหนะไว้ ชีวิตของนางบุชบาจึงดำเนินไปโดยกำหนดของผู้อื่นมากกว่าตัวของนางเอง

ตัวละครที่มีลักษณะเด่นตามแบบอุดมคติเหล่านี้ แม้จะประสบความทุกข์ยากจาก

๑๙ จาบาสำตัน เล่ม ๒ เลขที่ ๘ อ้างถึงใน ตรีศิลป์ บุญขจร, "วรรณกรรมประเภทกลอนสวดภาคกลาง : การศึกษาเชิงวิเคราะห์," (วิทยานิพนธ์อักษรศาสตร์ดุสิต) บัณฑิต ภาควิชาภาษาไทย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๓๐), หน้า ๒๑๘.

การกระทำของผู้อื่นเพียงใด ก็พร้อมยอมรับชะตากรรมว่าเป็นผลแห่งการกระทำของตนเอง ในอดีต ความเชื่อเรื่องกฎแห่งกรรมซึ่งเป็นพื้นฐานความคิดความเชื่อของสังคมไทยเช่นนี้ทำให้ตัวละครหญิงเหล่านั้นไม่ค้นร้นต่อสู้ กล่าวโทษความผิดพลาดของผู้อื่น หรือลงโทษความโง่งเงาเบาปัญญาของตนเอง อย่างเช่น นางวันทองน้อมรับคำสั่งประหารโดยสงบ ไม่โทษคนอื่น แต่ถือว่าเป็นเพราะบุพกรรมของตนเอง การที่ผู้แต่งกำหนดให้นางวันทองต้องตายทั้ง ๆ ที่แสดงให้เห็นว่าอ่านรู้ตลอดเวลานางมีความคิดความรู้สึกอย่างไรต่อสถานการณ์ที่เกิดขึ้นกับตัวเอง เป็นเสมือนเครื่องชี้ให้เห็นว่าสังคมพร้อมจะประนามการกระทำชั่วของผู้หญิงโดยไม่จำเป็นต้องไตร่ตรองว่าความชั่วนั้นเกิดจากสันดานดิบของมนุษย์ผู้นั้นหรือเกิดจากแรงกดดันที่มาจากผู้อื่นและสิ่งอื่น ในขณะที่เดียวกันการกำหนดชะตากรรมของนางวันทองให้บิดผันไปจากความรู้สึกของผู้อ่าน กลับกลายเป็นแรงส่งคุณค่าของความเป็นมนุษย์และความเป็นผู้หญิงของตัวละครนี้ให้สูงขึ้น กล่าวคือ ทำให้ผู้อ่านตระหนักถึง โชคเคราะห์ที่ติดกับมนุษย์ที่ผู้ทักทายอย่างมีอาจคาดเดาได้ และทำให้ผู้อ่านชมชมความเด็ดเดี่ยวของผู้หญิงที่กล้าเผชิญหน้ากับเคราะห์กรรมที่ตนไม่ได้เลือกกระทำอย่างองอาจ อากาสบหนึ่งของนางวันทองและการปลอบประโลมผู้อื่นซึ่งล้วนมีอาการพมพวย ตระหนกตกใจ เป็นภาพที่ติดกันอย่างเข้มข้น และแสดงนัยประชด เพราะกิริยาอาการเหล่านั้นน่าจะเป็นปฏิกิริยาที่เกิดขึ้นกับนางวันทองมากกว่าผู้อื่น

เป็นที่ยอมรับกันว่าวรรณคดีไทยได้รับอิทธิพลจากพุทธปรัชญา แนวคิดที่สะท้อนผ่านโลกทัศน์ของผู้แต่งจึงมักแสดงให้เห็นว่า ชีวิตเป็นทุกข์ โลกทัศน์นี้แสดงออกผ่านบทบาทและพฤติกรรมของตัวละครกลมกลืนไปกับเนื้อหาของเรื่อง ตัวละครผู้หญิงแบกรับความทุกข์ของชีวิตไม่ยิ่งหย่อนไปกว่าตัวละครชาย บางครั้งก็มากกว่า โดยเหตุที่ตัวละครหญิงเป็นภาพสะท้อนของผู้หญิงในสังคมไทยที่ไม่มีสิทธิ เสรีภาพ และความเสมอภาคเท่าเทียมผู้ชาย ความทุกข์ของตัวละครหญิง ส่วนหนึ่งจึงเกิดจากการข่มเหงเอาเปรียบจากตัวละครชาย เช่น ทศกัณฐ์ลักพานางสีดา ขุนช้างข่มขืนนางวันทอง อิเหนาลักพานางบุษบา ท้าวสามนต์ข่มขืนนางจรณา ฯลฯ อีกส่วนหนึ่งเกิดจากความขัดแย้งระหว่างธรรมชาติวิสัยของมนุษย์กับจารีตวัฒนธรรม เพราะผู้หญิงมีขนบธรรมเนียมประเพณีเป็นกรอบในการดำเนินชีวิตมากกว่าผู้ชาย การที่ผู้หญิงหลงรักชายและปรารถนาได้มาเป็นของตน แรงปรารถนาที่สูงกว่าความรู้สึกผิดชอบชั่วดีทำให้ตัวละครต้องหากลวิธีในการแก้ไขปัญหของตน เช่น ใช้อาคมคาถา เป็นต้น

แม้ว่าทางที่ดีว่าเป็นการแก้ปัญหาถ่วงถ่วงให้มากขึ้นอีก เช่น พระเพื่อนพระแพงต้องเผชิญกับความตาย นางละเวงต้องพบกับศึกหนักจากฝ่ายเมืองผลึก ตัวละครหญิงเหล่านั้นก็ยอมรับทางเลือกของตนเอง นางมัทรีทนทุกข์เวทนาในการติดตามหาสองกุมารตลอดทั้งคืนจนรุ่งเช้าจึงได้รับรู้ความจริงจากพระเวสสันดร การกลักรลับความทุกข์ของแม่ผู้สูญเสียลูกเพื่อประโยชน์แห่งการอนุโมทนา ร่วมกับสามีในการบำเพ็ญทานบารมีแสดงถึงความอดกลั้นของตัวละครหญิงผู้น่าเห็นใจ ความหนักแน่นอดทนของตัวละครหญิงในการยอมรับความทุกข์ในการคล้อยตามปัญหา และขจัดความทุกข์ที่เกิดขึ้นแก่ตน แม้ทางหลดพ้นความทุกข์คือความตายหรือการสละความยึดมั่นในศักดิ์ศรี ล้วนเป็นสิ่งที่แสดงให้เห็นว่าตัวละครหญิง ไม่ได้มีศักยภาพของความเป็นมนุษย์ด้อยไปกว่าตัวละครชายเลย

๕.๓.๒. ตัวละครหญิงที่มีลักษณะเด่นไม่เป็นไปตามแบบอุดมคติ

ตัวละครหญิงประเภทคือตัวละครที่มีลักษณะบางอย่างขัดแย้งกับลักษณะตามแบบอุดมคติ ลักษณะขัดแย้งอาจเป็นด้านรูปสมบัติ เช่น รูปร่างหน้าตาอัปลักษณ์ หรือด้านคุณสมบัติ เช่น เป็นหญิงหลายใจ คบขี้ส่าย ฯลฯ นอกจากนี้ ตัวละครหญิงประเภทนี้อาจจะมีลักษณะตามแบบอุดมคติ คือรูปงาม ความประพฤติดี แต่คุณสมบัติดังกล่าวไม่ใช่ลักษณะเด่นที่ทำให้ผู้อ่านติดใจ ผู้แต่งสร้างตัวละครหญิงประเภทนี้ให้น่าสนใจด้วยคุณสมบัติเพิ่มเติมจากลักษณะมาตรฐานตามแบบอุดมคติ เช่น มีความรู้ มีความกล้าหาญ เป็นผู้นำ เป็นต้น อย่างไรก็ตาม การวิเคราะห์ลักษณะเด่นที่ไม่เป็นไปตามอุดมคติของตัวละครหญิงไม่ได้สัมพันธ์กับการประเมินคุณค่าของตัวละครหญิงผู้นั้นในเชิงจริยธรรม อย่างเช่น นางวาสีเป็นตัวละครที่มีลักษณะบางส่วนขัดแย้งกับตัวละครแบบอุดมคติ นั่นคือ นางวาสีเป็นคนรับใช้ แต่นางก็มีลักษณะเด่นซึ่งเพิ่มเติมจากคุณลักษณะมาตรฐานของตัวละครหญิงทั่วไป คือ มีปัญญา ความรู้ เป็นผู้นำ มีลักษณะเป็นผู้กระทำ < active > หากประเมินค่าในเชิงจริยธรรมก็จัดว่าเป็นตัวละครฝ่ายดี ในขณะที่นางโมรา กากี มีคุณสมบัติตามแบบอุดมคติบางส่วนคือ รูปงาม เป็นฝ่ายถูกกระทำ < passive > แต่มีลักษณะขัดแย้งกับลักษณะอุดมคติคือเป็นภรรยาที่ไม่ซื่อสัตย์ภักดีต่อสามี ซึ่งเป็นลักษณะเด่นของตัวละครหญิงผู้ประพฤติดีตั้งใจสร้างบ้าน นางจึงจัดเป็นตัวละครฝ่ายชั่ว ดังนั้น ลักษณะเด่นที่ไม่เป็นไปตามอุดมคติของตัวละครหญิงอาจปรากฏในลักษณะใดลักษณะหนึ่งหรือหลายลักษณะรวมกัน ดังนี้

ในด้านรูปสมบัติ ตัวละครหญิงประเภทนี้จะมีรูปโฉมขรวิชัยเท่ ตัวละครหญิงในวรรณคดีไทยอาจจะเป็นอมมนุษย์ เช่น นางผีเสื้อสมุทร นางพันธุรัต เป็นยักษ์ นางวิมาลาเป็นจระเข้ แต่ตัวละครหญิงที่เป็นอมมนุษย์เหล่านี้จะแปลงร่างเป็นหญิงสาวสวยและมีลักษณะนิสัยตามแบบอุดมคติ จึงนับได้ว่านอกจากฤทธิ์อำนาจในฐานะเป็นอมมนุษย์แล้ว ตัวละครหญิงเหล่านี้ก็มีลักษณะตามแบบอุดมคตินั่นเอง ตัวละครหญิงในวรรณคดีไทยที่ใช้ความขรวิชัยเป็นลักษณะเด่นของตนเองมีอยู่น้อยมาก ที่สำคัญได้แก่ นางวาลีในเรื่อง **พระอภัยมณี** นางมีรูปโฉมอัปลักษณ์ ซึ่งเป็นลักษณะที่ขัดแย้งกับตัวละครหญิงที่เป็นตัวเอกโดยทั่วไป แต่นางมีวิชาความรู้เป็นเครื่องชดเชย ภูมิปัญญาของนางจึงเป็นบมเด่นที่ทำให้นางมีความเชื่อมั่นในตนเองจนทูลขอเป็นหม่อมห้ามเพื่อนำความรู้รับราชการเป็นประโยชน์แก่พระอภัย พระอภัยจึงต้องมีหม่อมห้ามที่ขรวิชัยอัปลักษณ์ ผิดวิสัยหม่อมห้ามนางสนมทั่วไปเพราะคำพูดที่มีเหตุผลของนางวาลี

ในด้านลักษณะนิสัย ตัวละครหญิงที่มีลักษณะเด่นไม่เป็นไปตามแบบอุดมคติจะมีลักษณะนิสัยขัดแย้งกับตัวละครหญิงแบบอุดมคติ โดยเฉพาะในด้านความซื่อสัตย์มั่นคงในความรักซึ่งนับเป็นคุณสมบัติเด่นของตัวละครหญิงแบบอุดมคติ ตัวละครหญิงประเภทนี้ ได้แก่ นางกากี จากเรื่องกากี นางไมรา จากเรื่อง **จันทะโครบ** ซึ่งเป็นวรรณคดีที่มาจากชาดกทั้งสองเรื่อง ตัวละครหญิงทั้งสองเป็นตัวอย่างของหญิงชั่วที่มักมากในกามารมณ์ ซึ่งเป็นความผิดทั้งทางศาสนาและสังคม การสร้างตัวละครหญิงในลักษณะขัดแย้งกับลักษณะแบบอุดมคติ เช่นนี้เป็นกลวิธีหนึ่งที่เน้นย้ำคุณสมบัติของภรรยาที่ต้องซื่อสัตย์ต่อสามีให้หนักแน่นยิ่งขึ้น ชะตากรรมของตัวละครหญิงที่ขาดไว้คุณสมบัติข้อนี้ สะท้อนให้เห็นว่าสังคมมีบทลงโทษหญิงชั่วอย่างรุนแรง เช่น นางกากีถูกลอยแพ นางไมรากถูกสาปเป็นชะนี นางบัวคลีถูกฆ่า เป็นต้น

คุณสมบัติอีกประการหนึ่งของตัวละครหญิงที่ไม่เป็นไปตามแบบอุดมคติ คือ มีความรู้ ตัวละครหญิงอาจมีคุณสมบัติแบบอุดมคติ เช่นซื่อสัตย์ในความรัก ปรนนิบัติหน้าที่แม่เรือนอย่างดี ขณะเดียวกันมีความรู้ สติปัญญาที่ทำให้เป็นคู่แข่งข้างสามีได้อย่างเหมาะสมยิ่งขึ้นอีก ความจริง นิราศบางเรื่องกล่าวถึงนางในนิราศว่ามีคุณสมบัติในด้านความรู้ เช่น แต่งคำประพันธ์ เล่นหมากรุก เล่นดนตรี ฯลฯ แต่ความรู้ที่กล่าวมาเป็นความรู้เพื่อสร้างความสำเร็จอารมณ์แก่สามี มากกว่าจะเป็นความรู้ที่ส่งเสริมให้หญิงเฉลียวฉลาดเชื่อมั่นใน

ตนเอง ดังนั้น ตัวละครหญิงที่มีลักษณะเด่นไม่ เป็นไปตามอคมคติอาจจะมีคุณสมบัติในด้าน ความรู้อย่างที่ผู้ชายรู้ และสามารถใช้ความรู้ให้เป็นประโยชน์แก่ตนเองและผู้อื่นได้

กล่าวได้ว่า สนทนากับนักวิเศษที่สร้างตัวละครหญิงใหม่คุณสมบัติเด่นที่มีวิชา ความรู้ นอกเหนือจากมีความฉลาดอันเป็นคุณลักษณะที่พบในตัวละครตั้งแต่สมัยอยุธยาแล้ว วิชาความรู้ในที่นี้หมายถึงวิชาความรู้ที่เสริมสร้าง "ภูมิปัญญา" ในศาสตร์สาขาต่าง ๆ หรือเพิ่มพูนประสบการณ์ชีวิต มิใช่ความรู้ด้านการครองเรือนตามคตินิยมของสังคมไทย นาง ละเวงวิเศษ นางสุวรรณมาลี นางวาลี นางเสาวคนธ์ นางยพาทกา นางสลาลัย และนางราภาสะหรี ฯลฯ ล้วนเป็นตัวละครหญิงที่มีวิชาความรู้อย่างที่ตัวละครชายมี เช่น นางวาลี "รู้ฤกษ์พาดินฟ้าสำแดงเหตุ ทั้ง ไตรเพทพิศม์ภีร์ไสย" ส่วนนางละเวงนั้น "รู้อิสัยไตรเพทประเทศถิ่น ภูมิแผ่นดินแดนทะเลพระเวหา" ส่วนนางสุวรรณมาลีรู้ตำรา พิชัยสงครามแม่นยำ จึงสามารถวิจารณ์การตั้งกระบวนทัพของสินสมุทรซึ่งเป็นแบบพระยาเหรา ว่าจะเอาชนะกระบวนทัพของอุเรนซึ่งเป็นแบบนาคราชได้ ดังกล่าวว่า "กระบวนรบเห็น จะแพ้ไอรสา ด้วยนาศิมแต่กายฝ่ายเหรา มีบาทาราวีคงมีชัย" และนางยังรอบรู้ดิน ฟ้าอากาศจึงกระซิบบอกให้สินสมุทรระวังอย่ารบประชิดทัพลังกา เพราะหากทัพอุเรนใช้ไฟ เผาเพลิงจะลุกลามโดยง่ายเพราะแรงลม ตัวละครหญิงในนิทานคางกลอนเรื่องพระอภัย มณีจึงมีความรู้ความสามารถในการรบทัพจับศึกทั้งนั้น

ความจริงแล้วการที่ผู้หญิงออกรบเคียงข้างผู้ชายคงจะเป็นธรรมดาสามัญอย่างหนึ่งแต่ โบราณ ในยามที่พระราชกรณียกิจของพระมหากษัตริย์คือการทำสงครามเพื่อขยายอาณาเขต และ ป้องกันดินแดน พระมหากษัตริย์หรือพระราชชนนีจะเสด็จร่วมในกระบวนทัพด้วย ในจารึกวัด ตาเถรขึงหน้า ๓๐ ซึ่งเป็นศิลาจารึกสุโขทัยหลักที่ ๕๖ ซึ่งจารึกเมื่อ พ.ศ. ๑๘๕๗ มีข้อความกล่าวว่า พระราชชนนีเสด็จออกรบพร้อมกับพระราชโอรส ก่อนที่จะทรงขึ้นครอง ราชย์เป็นพระมหากษัตริย์แห่งกรุงสุโขทัย ดังข้อความต่อไปนี้

๓๐ ประชุมศิลาจารึกภาคที่ ๓, (พระนคร: สำนักนายกรัฐมนตรี, ๒๕๐๘), หน้า

ศักราช ๑๖๒ นาคันักษัตร ปีมะโรง สมเด็จพระราชชนนีศรีธรรมราชมาดา
มหาดีกรัตนราชนาถกร โลงแม่ แลสมเด็จพระธรรมราชธิดีศรีสรีวงศ์ (โอรส)
ราชอาณาจ น้าวหัวหาญ นาพลรบราดาธรมีดลสกลกษัตริย์ (หากขึ้นเสวยใน)
มหามโหสิวริยอัครราช เป็นท้าวพระยามหากษัตริย์ (นครศรีสัชฉาลัย) สุโขทัย
แกวกลอยผลาญปรบัษัศตรู น พระราชสีมา

ขนบธรรมเนียมปฏิบัติต่อมาในสมัยอยุธยาด้วย สมเด็จพระศรีสุริโยทัยและ
พระราชธิดาจึงเสด็จออกทาสงคราม ทรงเข้าปกป้องพระราชสวามีและสิ้นพระชนม์ในที่รบ
เมื่อนาเหตุการณ์จริงในประวัติศาสตร์มาพิจารณาเรื่องราวในวรรณคดีไทย จะเห็นว่าตัว
ละครหญิงบางตัวในวรรณคดีไทยบางเรื่อง สะท้อนบทบาทในด้านขนบศักราชได้อย่างองอาจ
แม้จะไม่เชี่ยวชาญ เช่น พระเพื่อนพระแพง บุชบา (ในร่างอุณากรรณ) ฯลฯ ส่วนตัวละคร
หญิงที่มีลักษณะเด่นไม่เป็นไปตามแบบอุดมคติบางตัวรับบทเป็นนักรบด้วยลักษณะพิเศษกว่าตัวละคร
หญิงที่มีลักษณะเด่นตามแบบอุดมคติ ตรงที่มีความรู้และได้รับการฝึกฝนเรื่องการใช้อาวุธ
และยุทธวิธีในการรบมาอย่างจริงจัง เมื่อออกรบจึงไม่ต้องอยู่ในร่างของฝ่ายชาย ตัวอย่าง
ของตัวละครหญิงประเภทนี้ได้แก่แม่ทัพหญิงที่สามารถ जानวนหลายคนในเรื่องพระอภัยมณี

ความรู้ทุกอย่างหนึ่งที่สุนทรภู่กล่าวเน้นเป็นพิเศษคือ ความรู้เท่าทันในธรรมชาติ
วิสัย ๓๐ ของมนุษย์และความเข้าใจในครองของชีวิต สุนทรภู่จะแทรกการกล่าวถึงความ
รู้เช่นนี้ไว้ในตัวเรื่องตลอดเวลา ความรู้ทางละเวงเรียนรู้จากสังขราชจึงไม่ใช่เพียง
ความรู้เรื่องการทำศึก แต่นางละเวงต้องเรียนรู้การเอาชนะข้าศึกด้วยปัญญา ไม่ใช่ด้วยอา
วุธ เรามักกล่าวกันว่าการสร้างความสัมพันธ์กับมิตรหรือศัตรูจำเป็นต้อง "รู้เขารู้เรา"
เพราะจะทำให้เราสามารถประเมินสถานการณ์และเตรียมตัวให้พร้อมรับสถานการณ์นั้นอย่าง
มีประสิทธิภาพ สังขราชสอนนางละเวงให้เรียนรู้ "กลสตรี" ซึ่งหมายถึงมารยาทของผู้หญิง

๓๐อ่านใน สมบัติ จันทรวงศ์, "โลกทัศน์ของสุนทรภู่," สุนทรภู่ คุโลกและสังคม
(พระนคร: ศิลปวัฒนธรรม, ๒๕๒๔).

โดยให้เหตุผลว่าเพราะการศึกครั้งนรบกับผู้ชาย วิสัยผู้ชายแม่จะเก่งกล้าอย่างไรก็อาจพ่ายแพ้มารยาของผู้หญิง การเรียนรู้ "กลสตรี" ก็คือการเรียนรู้จุดเด่นของตนเองและจุดด้อยหรือจุดอ่อนของเพศตรงข้าม นางละเวงจึงได้เจ้าเมืองต่าง ๆ ซึ่งหลงเสน่ห์ผู้หญิงมาเป็นพันธมิตรร่วมกับเมืองผลึก เมื่อนางทำเสน่ห์ให้กษัตริย์ฝ่ายเมืองผลึกล่มหลง นางก็สามารถโจมตีจุดอ่อนของฝ่ายผู้หญิงเมืองผลึกได้อย่างร้ายกาจ การที่นางละเวงพาพระอภัยมาเห็นบนแหมะเหยยหันนางสุวรรณมาลีจนนางสลบ หรือการที่นางสุลาสวันปลอมจดหมายสุศสาครตครอนนางเสาวคนธ์ล้วนแสดงให้เห็นว่าผู้หญิงเมืองลังกาอ่านใจคู่ต่อสู้ซึ่งเป็นผู้หญิงเหมือนกันได้อย่างประูประอง

การสร้างตัวละครหญิงให้มีความเข้าใจธรรมชาติวิสัยของมนุษย์เป็นสิ่งที่สอดคล้องคล่องกับแนวคิดในตัวเรื่องนั่นเอง สนทรภู่ให้ความสำคัญกับการหยั่งรู้ธรรมชาติวิสัยของมนุษย์ เพลงบั้งของพระอภัยมณีแต่ละครั้งประสบความสำเร็จได้ตามต้องการเพราะผู้เป่าปี่รู้ว่าจะใช้เพลงบั้งที่มโนเหตุหา เช่นไรจึงเหมาะสมกับผู้ฟัง เพลงบั้งของพระอภัยล้วนมีเนื้อหาเกี่ยวกับโลกีย์วิสัยของมนุษย์ ได้แก่ ความรัก ความว่าเหว่ การปลัดพราก ซึ่งมีอำนาจปลุกเร้าจิตใจของผู้ฟังให้เคลมคล้อยตามไปได้ เมื่อเป่าบั้งครั้งแรกให้สามพราหมณ์ฟัง เพลงบั้งมโนเหตุเกี่ยวกับความรักซึ่งเหมาะสมกับผู้ฟังที่เป็นหนุ่มวัยกำดัด เมื่อเป่าบั้งห้ามทัพตอกรบกับนางละเวง เพลงบั้งบรรยายถึงความอ้างว้างว่าเหว่ของคนที่ยากบ้านมานานเพื่อทำศึก คนที่อยู่ข้างหลังเฝ้ารอคอยด้วยความหวังใย ดังบอกว่า "ว่าจากเรือนเหมือนนกที่จากรัง อยู่ข้างหลังก็จะแลชะเง้อคอย" เนื้อความในเพลงบั้งจุดอ่อนในใจของทหารให้เกิดอารมณ์หวนไหวไปตามบรรยากาศ บั้งของพระอภัยมณีไม่ใช่อาวุธวิเศษ แต่ความวิเศษของบั้งอยู่ที่ว่าผู้เป่าเข้าใจธรรมชาติวิสัยของมนุษย์จึงสามารถใช้เสียงบั้งจับจิตใจผู้ฟังได้ ความอารมณ์อาลัยของคนปลัดพรากจากกัน ความอบอุ่นใจที่เกิดจากการที่ผู้หญิงหาปกป้องดูแลเป็นความรู้สึกที่เกิดขึ้นเป็นสามัญ และเป็นอารมณ์ร่วมที่สื่อสารถึงกันได้ง่าย เพลงบั้งของพระอภัยจึงเร้าอารมณ์ให้นางละเวงชกมากลับมา เนื้อความของเพลงบั้งดังนี้

ต้อยตะริดตืดเจ้าพี่เอ๋ย

จะละเลยเร่ร้อนไปนอนโทน

แอ้ออ้อยสร้อยฟ้าสุมาลัย

แม่เค็ดได้แล้วไม่ร้างให้ทางเขย

ฉุยฉายชั้นนรวิระทวยทอด

จะกล่อมกอดคอกว่าจะหลับกับเขย

นวนิยายคำประราชมลมารดา เพศ โครจะ เขย โฉมน้องประคองนวล

ดังนั้น ลักษณะการใช้ "ยาแก้ตามนุษย์" และการใช้กลสตรีของนางละเวง เพื่อสื่อกิจเป็นสัญลักษณ์แสดงความเข้าใจในธรรมชาติของความเป็นมนุษย์ที่มักหลงใหลในโลกีย์สุขอันประกอบด้วยรูป รส กลิ่น เสียง สัมผัส และเป็นสิ่งที่แสดงให้เห็นว่าสุนทรภู่ตระหนักว่ามนุษย์มักมีความอ่อนแอ พ่ายแพ้อารมณ์ตนเอง การสร้างตัวละครหญิงให้มีวิชาความรู้ เช่นนี้ ทำให้วรรณคดีเรื่องนี้มีเอกภาพและความกลมกลืน ในการเสนอแนวคิดเรื่องความเข้าใจในธรรมชาติความเป็นมนุษย์ยิ่งขึ้น

ลักษณะเด่นอีกประการหนึ่งของตัวละครหญิงที่ไม่เป็นไปตามแบบอุดมคติ คือ ตัวละครประเภทนี้เป็นฝ่ายกระทำ < active > มากกว่าเป็นฝ่ายถูกกระทำ < passive > ตัวละครหญิงที่มีลักษณะเด่นไม่เป็นไปตามแบบอุดมคติจะไม่เพียงมีความเพียบพร้อมด้านรูปสมบัติ และคุณสมบัติ จะไม่เพียงมีสติปัญญา ความเฉลียวฉลาด แต่จะมีความเชื่อมั่นในตนเองแรงกล้า และกล้าหาญที่จะแก้ไขปัญหาชีวิตโดยไม่ยอมให้โชคชะตาเป็นนักกำหนดแต่อย่างเดียว เนื่องจากวรรณคดีไทยส่วนใหญ่มีโครงเรื่องเกี่ยวกับความรัก สติปัญญาความเฉลียวฉลาดของตัวละครหญิงจึงแสดงออกในเรื่องการแก้ไขปัญหาคือความรัก หรือความพยายามให้สมหวังในความรัก อย่างเช่น พระเพื่อนพระแพงพึ่งพาอำนาจคุณไสยเพื่อคลายให้พระลอเดินทางมาหา พระนางพินทุมดีให้พี่เลี้ยงวาดรูปเพื่อชี้ตัวพระสมุทโรชแล้วส่งพี่เลี้ยงไปทูลเชิญให้เสด็จมา (ในอนิรุทธคัมภีร์พี่เลี้ยงอุ้มพระอนิรุทธมายังปราสาทของนางอุษา) และเมื่อขอนไม้ที่เกาะลอยมาตามสายน้ำขาดจากกัน พระนางพลัดกับพระสมุทโรช จึงหาวิธีพบกับพระองค์อีก โดยการให้ช่างวาดรูปเรื่องราวระหว่างพระสมุทโรชและพระนางติดไว้ที่ศาลาโรงทาน การวาดรูปจึงเป็นเครื่องนำทางให้พบกับพระสมุทโรชอีกเช่นเดียวกับครั้งแรก นางประทุมดีในลิลิตเพชรมงกุฎเป็นตัวละครหญิงอีกคนหนึ่งที่ใช้ปัญญาให้สมหวังในความรักโดยไม่ถกสังขมตีเตียน นางชักนำพระเพชรมงกุฎมาหาโดยทำอาการปริศนาออกไปหลายครั้งหลายหน การเชิญชวนด้วยปริศนาอ่อนคลายการถกประนามว่าประพัตตินไม่เป็นกลสตรี กลวิธีเช่นนี้เป็นการแสดงความฉลาดหลักแหลมของตัวละครหญิง และพร้อมกันนั้นยังเป็นการเสริมคุณสมบัติของตัวละครชาย เพราะตัวละครชายที่โง่ปริศนาได้แสดงว่ามีปัญญาเท่าเทียมหรือเหนือกว่านาง ในนิทานคางกลอนเรื่องพระอภัยมณีตัวละครหญิงเป็นผู้

กระทำเกือบทุกตัว ตั้งแต่นางผีเสื้อสมุทรฟังเพลงบีเกิดรักใคร่พระอภัยก็อมลงไปในถ้าได้
 หน้าแล้วเกี่ยวเอาเป็นสามี นางเงือกเป็นพี่พาพระอภัยหนีนางผีเสื้อซึ่งเสมือนเป็นการให้
 ชีวิตใหม่ พระอภัยรักนางสุวรรณมาลีแต่นางไม่ยอมอภิเษกด้วย หนีไปบวช นางวาสีเป็น
 ผู้วางอุบายแก้ไขปัญหาความรักของพระอภัยและช่วยปราบยักษ์ศึกเสียนนามให้หมดไป นาง
 ละเวง นางยุพาผกา นางราภาสละหรี นางสลาลัยน ใช้เสน่ห์มัดใจพระอภัย ศรีสุวรรณ
 สินสมุทร สุดสาคร ให้เป็นสามี แม้จะด้วยเหตุผลทางกลศึก แต่ก็เป็นไม่ตายที่เอาชนะ
 ฝ่ายเมืองฝักได้ เมื่อนางเสาวคนธ์และนางอรุณศรีสาบานร่วมกันว่าจะไม่ยอมเป็นชายนาง
 สินสมุทรและสุดสาคร ตัวละครชายทั้งสองก็ไม่ว่างจะแก้ไขได้ อย่างไรก็ตาม จนกระทั่งได้รับคำ
 แนะนำจากนางสุวรรณมาลีจึงสามารถแก้ไขปัญหารักของตนเองลงได้

ดังนั้น อาจกล่าวได้ว่าตัวละครหญิงที่มีลักษณะเด่นไม่เป็นไปตามแบบอุดมคติก็มี
 ลักษณะเป็นผู้นำ เป็นผู้หญิงเก่งที่มีความเชื่อมั่นในตนเอง กล่าวหาญ มีสติปัญญาเฉลียว
 ฉลาด รู้จักแก้ไขปัญหาวิตชีวิตของตนเอง แต่น่าสังเกตว่าการแก้ไขปัญหาค้วยสติปัญญาของ
 ตัวละครหญิงประเภทนี้จะต้องมีกลวิธีแยบเนียน ไม่ทำให้ตัวละครชายเสียหาย และในที่สุด
 แล้ววามักจะแสดงว่าตัวละครชาย "ปราบ" ตัวละครหญิงได้ด้วยเสน่ห์แห่งความเป็นชายของ
 ตนนั่นเอง อย่างเช่น สินสมุทร สุดสาคร ชะใจนางเสาวคนธ์และอรุณศรี บางเรื่องเช่น
 ลิลิตเพชรมงกุฎ ก็แสดงอย่างตรงไปตรงมาว่า ไม่ว่าจะผู้หญิงจะฉลาดเพียงใด ผู้ชายก็ชาญ
 ฉลาดกว่าอยู่นั่นเอง

น่าสังเกตว่า ตัวละครหญิงทุกคนที่ยกมาเป็นตัวอย่างในการวิเคราะห์ในบทนี้ล้วน
 เป็นผู้มีความสามารถในการใช้ถ้อยคำโวหาร มิใช่เพื่อสื่อสารอย่างเดียว แต่ยังสื่ออารมณ์
 ความนึกคิดที่ซับซ้อนของตนไว้อย่างแหลมคมด้วย คุณลักษณะนี้น่าจะเป็นลักษณะร่วมของตัว
 ละครหญิงโดยส่วนรวม อย่างเช่น ถ้อยคำที่นางบุษบาตัดพ้ออิเหนาตอนลักพาตัว นับเป็น
 ครั้งแรกที่บุษบาได้ "พูด" แสดงความอัดอั้นตันใจที่นางต้องแบกความอายจากการถูกลักพาตัว
 ปฏิเสธโดยไม่เคยปรับปากกระบายความทุกข์กับใคร ข้อความตอนหนึ่งดังนี้

วาเอยวาจา
 สารพัดไพเราะเพราะเพรา

ช่างว่าเหมือนใครไม่รู้เท่า
 เลิกเอาแต่สิ่งดีมาเจรจา

จะให้เชื่อพจมานหวานถ้อย	จะได้ไปเป็นน้อยชาวหมั้นหย่า
เขาจะเชิดชื่อภาษา	ว่ารักสามีท่านกว่าความอาย
อันความอภัยสอดส	จะติดตัวช่วยอยู่ไม่รู้หาย
ร้อนใจอะไรเล่าเจ้าเป็นชาย	ไม่เจ็บอายชายหน้ากว่าไป

จินตะหราก็เป็นตัวละครที่มีปากคมคาย ตอนที่ตัดพ้อเทนาก่อนอิเหนาเดินทาง มาทำศึกที่เมืองดาหาเป็นถ้อยคำที่คมคายมากในการพรรณนาถึงธรรมชาติของความรัก

แล้วว่าอนิจจาความรัก	เพิงประจักษ์ตั้งสายน้ำไหล
ตั้งแต่จะเขี้ยวเป็นเกลียวไป	ที่ไหนเลยจะไหลคืนมา

และในตอนที่อิเหนาขอคืนดี จินตะหราก็ยังแสดงความเป็นคนเจ้าโวหารอยู่เช่นเดิม ดังที่ตัด พ้ออิเหนาว่า

เหมือนเขาเปรียบเทียบความว่ายามรัก	แต่น้ำผักต้มขมก็ขมหวาน
ถึงยามยี่ดจิดกร่อยทงอ้อยตาล	เคยโปรดปรานเปรี้ยวเค็มรู้เต็มใจ

บทตอบได้รุนแรงระหว่างวันทองกับลาวทอง วันทองกับขุนแผน วันทองกับขุน ช้างหลายตอนแสดงให้เห็นว่าวันทองเป็นหญิงปากกล้า เจ้าความคิด อีกทั้งบททะเลาะ ระหว่างรจนากับพี่สาวทงทก บทโต้ตอบระหว่างนางละเวงกับนางสุวรรณมาลี ฯลฯ ล้วน แสดงให้เห็นว่าตัวละครหญิงเหล่านี้มีโวหารคมคาย ที่เป็นเช่นนั้น น่าจะเป็นเพราะตัวละคร หญิงในวรรณคดีนี้ทานและการแสดงส่วนใหญ่ "แสดงบท" น้อยกว่าตัวละครชาย บท เจรจาในยามแสดงอารมณ์ต่าง ๆ เช่น รัก หึงหวง โกรธ น้อยใจ ฯลฯ จึงเป็นวิถีทาง แสดงสภาพจิตใจ ความคิดสติปัญญา ของตัวละคร ทำให้ตัวละครมีลักษณะสมจริงและมี บุคลิกเฉพาะตัว มีความสำคัญต่อการดำเนินเรื่องในฐานะเป็นตัวเอกไม่ใช่เป็นเพียงนางเอก ตลอดจนมีความซับซ้อนในอารมณ์และมีความขัดแย้งในใจ ที่แสดงออกได้อย่างแนบเนียน นอก จากนี้ บทเหล่านี้ยังมีส่วนทำให้เราได้สัมผัสฝีมือทางวรรณศิลป์ได้โดยอิสระ ทำให้เกิด สนุกตรัสแก่ผู้เสพ ดังจะกล่าวต่อไปในบทที่ ๕ ของวิทยานิพนธ์ฉบับนี้

กลวิธีการสร้างตัวละครหญิงในวรรณคดีนิทานและการแสดงที่แตกต่างไปจากการสร้างตัวละครหญิงในวรรณคดีคำสอนและนิราศคือ การสร้างความซับซ้อนในด้านบุคลิกภาพ อารมณ์ และความรู้สึกนึกคิด ในวรรณคดีสองประเภทแรก ตัวละครหญิงมีลักษณะเป็น "แบบ" เพราะตัวละครหญิงในวรรณคดีคำสอนเป็นภาพของผู้หญิงในอุดมคติ ในวรรณคดีนิราศ ตัวละครหญิงเป็นภาพที่ถ่ายทอดมาจากมุมมองด้านเดียว คือความรู้สึกนึกคิดของผู้รักอาลัยห่วงแหนห่วงใยนางอย่างล้นเหลือ ส่วนตัวละครหญิงในวรรณคดีนิทานและการแสดงมีมิติของเวลาและสถานการณ์ ตัวละครต้องมีความสัมพันธ์กับตัวละครอื่น ๆ ในเรื่องเพื่อนำไปสู่เอกภาพของโครงเรื่องและแก่นเรื่อง ดังนั้น ผู้แต่งจึงสร้างตัวละครให้มองเห็นได้รอบด้าน แม้ตัวละครหญิงในวรรณคดีบางเรื่องจะมีลักษณะเป็น "แบบ" ของความดีหรือความชั่ว เช่น นางสีดาในรามเกียรติ์ พระนางมัทรีในรายยาวมหาเวสสันดรชาดก นางโมราในจันทะโครบ นางกาก็ในเรื่องกาگی เป็นต้น แต่ตัวละครที่มีลักษณะซับซ้อนทางอารมณ์จะเป็นตัวละครที่มีพฤติกรรมสมจริง เป็นตัวแทนของความเป็นมนุษย์ และในขณะที่เดียวกันมีลักษณะเด่นเฉพาะตัวที่ทำให้ตัวละครนั้นเป็นอมตะในโลกของวรรณคดี ตัวละครหญิงเช่นนี้จะพบได้ในวรรณคดีไทยหลายเรื่อง เช่น พระเพื่อนพระแพงในลิลิตพระลอ มีบุคลิกภาพที่ขัดแย้ง ความเร่าร้อนในใจด้วยเพลิงพิชแห่งความรักเป็นลักษณะที่ขัดกันกับท่าทีสง่างามเพื่อรักษาพระเกียรติยศของกุลสตรีผู้ศักดิ์ศรี ความอ่อนแอในบางโอกาสในเครื่องแต่งกายที่รัดกุมเป็นภาพที่ตัดกับกิริยา ท่าทางองอาจและจิตใจที่แข็งแกร่ง ลักษณะขัดกันด้านบุคลิกภาพเช่นนี้สะท้อนให้เห็นความขัดแย้งในใจของตัวละครหญิงคน ๆ หนึ่ง ซึ่งเป็นตัวละครสำคัญที่ทำให้ลิลิตพระลอเป็นวรรณคดีที่มคุณค่าในด้านการแสดง "การต่อสู้กับพลังแห่งกิเลสตัณหา ปัญหาเกี่ยวกับการที่มนุษย์จะมีเสรีภาพในการลิขิตวิถีชีวิตของตนเอง ได้มากน้อยเพียงใด ภายใต้กฎแห่งกรรม และชนบประเพณีของสังคม ความขัดแย้งระหว่างสถาบันสังคมกับเสรีภาพส่วนบุคคล ขัดติยะมานะของกษัตริย์และความกล้าหาญที่จะเผชิญกับความตาย" ■■■ นางวันทองในเสภาขุนช้างขุนแผน เป็นตัวละครหญิงที่มีความขัดแย้งในตัวเองส่งมากอีกคนหนึ่งชีวิตของนางวันทองดำเนินไปโดยที่ผู้คนรอบข้างเป็นผู้กำหนด และนางไม่อาจทำตามใจปรารถนา ชะตา

■■■ มัทรี รัตน์, "การละครสมัยใหม่กับการพัฒนานาฏศิลป์และละครไทย," วารสารธรรมศาสตร์ (ฉบับพิเศษ : นาฏศิลป์และดนตรีไทย), ๒ (กุมภาพันธ์ ๒๕๑๖): ๒๐๘.

กรรมของนางวันทองจึงแสดงแก่นแท้ของวรรณคดีเรื่องนี้ ที่ชี้ให้เห็นความขัดแย้งของสถาบันทางสังคม ทั้งสถาบันกษัตริย์ สถาบันศาสนา สถาบันชนบระเพณี กับเสรีภาพของมนุษย์ ชีวิตของนางวันทองจึงเป็นชีวิตที่ "เลือกไม่ได้" และ "ไม่ได้เลือก" การที่นางได้ครองเพื่อหาคำตอบที่เหมาะสมที่สุด เพื่อกราบทูลพระพันวษา โดยต้องเก็บงำความปรารถนาของตนเอง แสดงให้เห็นข้อจำกัดในการใช้เสรีภาพของมนุษย์แม้กระทั่งการหาทางออกที่เหมาะสมให้แก่ชีวิตของตนเอง ความตายของนางวันทองและพระเพื่อนพระแพงจึงทำให้เกิดความสลัดใจยิ่งกว่าความหายนะของนางโมราและนางกากี ซึ่งมีลักษณะของตัวละครหญิงที่เป็น "แบบฉบับ" ของความชั่วร้าย ความขัดแย้งทั้งในด้านบุคลิกภาพและอารมณ์ของตัวละครนเองทำให้พฤติกรรมของตัวละครซับซ้อนสมจริง นอกจากนี้ ตัวละครเหล่านี้ยังแสดงศักยภาพของมนุษย์ในการเผชิญหน้ากับโชคชะตา แม้เราไม่อาจตัดสินการกระทำของตัวละครด้วยหลักจริยธรรม แต่เราก็ได้เข้าใจเหตุผลแห่งการกระทำที่น่ายินดีใจร้อนใจที่มีอยู่

เราอาจกล่าวได้ว่า โครงเรื่องส่วนใหญ่ของวรรณคดีไทยเป็นเรื่องรักซ้อนและรักสามเส้า โครงเรื่องแบบรักซ้อนคือตัวเอกฝ่ายชายมักจะมีชายาหลายคน เช่นพระลอมมีพระนางลักษณาวดีเป็นชายาเดิม แล้วเกิดความรักใหม่กับพระเพื่อนพระแพง อิเหนาได้จินตะหราเป็นชายาก่อนแล้วจึงหลงรักบุษบา พระสมุทโรชมีชายาคือนางสุรสุดาอยู่แล้วก่อนที่พระไตรจะอุ้มสมกับพระนางพินทุมดี ส่วนพระอภัยมณีหลงรักนางละเวงหลังจากอภิเษกกับนางสุวรรณมาลีแล้ว เป็นต้น ตัวละครหญิงในโครงเรื่องแบบรักซ้อนล้วนได้รับความทุกข์จากการกระทำของตัวละครชาย แต่ชนบระเพณีทำให้หญิงต้องยอมรับสภาพการเป็นภรรยาคนหนึ่งของสามี น่าสังเกตว่าวรรณคดีราชสำนักจะแสดงความขัดแย้งระหว่าง "เมียน้อย" และ "เมียหลวง" ไม่รุนแรงนัก ยิ่งวรรณคดีบางเรื่องที่ต้องการเน้นประเด็นในด้าน "เนื้อคู่" ที่มีกรรมร่วมกันมาในชาติปางก่อน ผู้แต่งจะไม่กล่าวถึงความขัดแย้งระหว่างตัวละครหญิงที่เป็นชายาคณแรกและชายาคณหลังเลย อย่างเช่น ลิลิตพระลอ สกุณโรช ศำรินทร์ พระเพื่อนพระแพงและพระนางพินทุมดีเรียกได้ว่าเป็น "คู่กรรม" ของพระลอและพระสมุทโรช ส่วนในวรรณคดีที่มาจากนิทานพื้นบ้านและที่แต่งเพื่อผู้เสพที่เป็นชาวบ้าน บท hingหวงระหว่างภรรยาหลวงและภรยาน้อยนับว่าเป็นบทสำคัญที่ผู้แต่งจะใช้ฝีมือทางวรรณศิลป์สร้างสุนทรียรสแก่ผู้เสพวรรณคดี ในแง่การดำเนินเรื่อง การ hingหวงเป็นความขัดแย้งที่ทำให้การดำเนินเรื่อง เข้มข้นขึ้น กวีไม่ได้มีน้ำเสียงติเตียนหญิงที่ต้องมีส่วนร่วมกับผู้

และออกจะยกย่องชายที่มีภรรยาหลายคนว่าเป็นสิ่งแสดงบารมีของผู้ชายอีกด้วย ดังที่พระพันวษาตรัสยกสร้อยฟ้าให้จ๋ม้นไวย เมื่อขมแผนกราบทลว่าจ๋ม้นไวยกำลังจะแต่งงานกับศรีมาลา พระองค์ตรัสกับขมแผนว่า "จึงตรัสว่าอ้ายพลายงามเป็นหมั้นไวย มีเมียมากสักเท่าใดก็ควรที่ ได้สักสิบคนนั้นมันยิ่งดี"

โครงเรื่องแบบรักซ้อนอาจเป็นแบบตัวละครหญิงมีสามีหลายคน ได้แก่เรื่องกาที้และจันทะโครบ กาที้เป็นชายาของท้าวพรหมทัต แล้วเกิดรักพระยาครุฑ ต่อมาได้เสียเป็นเมียคนธรรพีก ส่วนนางโมราเป็นชายาพระจันทะโครบแต่เกิดรักใจ พฤติกรรมของตัวละครหญิงในวรรณคดีทั้งสองเรื่องถือว่าเป็นความผิดรุนแรงทั้งทางจารีตศีลธรรมและกฎหมาย ดังใน **ไตรภูมิพระร่วง** กล่าวถึง โสฬสัมพลีนรก (นรกต่งงัวเหล็ก) ว่าเป็นนรกสำหรับลงโทษหญิงชายที่กระทำความผิดด้วยการมีชู้ ชายเป็นชู้กับภรรยาของผู้อื่น หญิงมีสามีแล้วคบชู้นอกใจสามี ^{๒๓} หมายความว่าชายเป็นชู้กับหญิง โสฬหรือหญิงหม้าย ไม่มีความผิดบาปจะผิดบาปเฉพาะ เป็นชู้กับภรรยาคนอื่นเท่านั้น ส่วนหญิงที่มีสามีแล้วมีความสัมพันธ์ทางเพศกับชาย โสฬหรือสามีหญิงอื่นถือว่าคบชู้ มีความผิดและเป็นบาปทั้งสิ้น ในทางกฎหมาย สมัยโบราณหญิงมีชู้จะถูกลงโทษ โดยนำตัวไปประจานในที่สาธารณะให้เจ็บอาย ดังที่พระโอยการลักษณะผิวเมียกล่าวว่า โทษของภรรยาที่คบชู้คือ ให้นำเฉลวปะหน้าตัดดอกไม้แดง ๒ ดอกที่หแล้วพาเดินประจานตามถนน ๓ วัน ^{๒๔} ดังนั้น ตัวละครหญิงในวรรณคดีทั้งสองเรื่องนี้จึงมิได้มีความทุกข์จากการถูกบีบคั้นจิตใจเพียงอย่างเดียว เหมือนตัวละครหญิงที่มีสามีรักหญิงอื่นชะตากรรมของตัวละครหญิงที่มีชู้จะตกต่ำถึงที่สุดเพราะได้รับการลงโทษอย่างรุนแรง นางกาที้ถูกลอยแพ นางโมราถูกสาปเป็นชะนี ตัวละครหญิงในโครงเรื่องแบบรักซ้อนทั้งสองแบบล้วนมีบทบาทในการสร้างความขัดแย้งระหว่างตัวละครทำให้การดำเนินเรื่องเข้มข้น

^{๒๓} พระมหาธรรมราชาที่ ๑, **ไตรภูมิภูถา** หรือ **ไตรภูมิพระร่วง** (ฉบับตรวจสอบชำระใหม่), (พระนคร: กรมศิลปากร, ๒๕๒๖), หน้า ๑๓.

^{๒๔} ร.แลงการ์ด (ผู้ชำระ), **กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๒** (พระนคร: องค์การคำครสภา, ๒๕๐๕), หน้า ๒๐๕.

ส่วนโครงเรื่องแบบรักสามเส้าคือเรื่องตัวละครชายสองคนรักผู้หญิงคนเดียวกัน มักแสดงการต่อสู้แย่งชิงของผู้ชายทั้งสองคนอย่างเอาเป็นเอาตาย ตัวละครหญิงจึงมีบทบาทในฐานะเป็นบาทูเห็นแก่การต่อสู้แสดงบารมีของตัวละครชาย ดังที่พระรามต่อสู้กับทศกัณฐ์เพื่อปราบอสูรตนบนเขามณีนางพญาเพื่อสนองอารมณ์ของตนเองมากกว่าจะคำนึงถึงจิตใจของนางวันทอง ความขัดแย้งของตัวละครทำให้ตัวละครแบ่งเป็นสองฝ่ายคือฝ่ายพระเอกนางเอก และฝ่ายตรงกันข้ามหรือฝ่ายปฏิปักษ์

ลักษณะที่น่าสนใจอีกประการหนึ่งของการสร้างตัวละครหญิง คือ แม้ว่าวรรณคดีไทยจะมีโครงเรื่องแบบรักซ้อนซึ่งแสดงความขัดแย้งของผู้หญิง ๒ คนที่รวมเป็นภรรยาของชายคนเดียวกันก็ตาม ตัวละครหญิงทั้งคู่จะไม่มีลักษณะขัดแย้งในเชิงจริยธรรมอย่างชัดเจน ตัวละครหญิงทั้งคู่ต่างมีสถานภาพของความเป็นเมียเท่ากัน เพียงแต่ฝ่ายหนึ่งเป็นเมียหลวงฝ่ายหนึ่งเป็นเมียน้อย และทั้งสองต่างก็มีคุณสมบัติของภรรยาในอุดมคติเช่นเดียวกัน ในด้านบุคลิกภาพและลักษณะนิสัยก็ไม่ได้แตกต่างกันเป็นตรงกันข้าม ตัวละครทั้งสองจึงไม่ได้แตกต่างกันที่ฝ่ายหนึ่งเป็นคนดี อีกฝ่ายหนึ่งเป็นคนเลว ความขัดแย้งจึงเป็นการแสดงการปะทะทางอารมณ์และการปะทะทางวาจาเพื่อสร้างสถานการณ์ให้เข้มข้นและเกิดสุนทรียรส เหตุที่เป็นเช่นนี้เนื่องจากในวรรณคดีไทยตัวละครหญิงมีลักษณะที่เป็นมาตรฐานอยู่แล้ว ตัวละครหญิงไม่ว่าเมียน้อยหรือเมียหลวงต่างก็มีความงดงาม มีคุณสมบัติของแม่เรือน ซื่อสัตย์ เคารพสามัคคี ความขัดแย้งเกิดขึ้นเพราะความรักหวงแหนในผู้ชายคนเดียวกัน ความขัดแย้งด้วยเหตุนี้ไม่มีส่วนในการเปลี่ยนแปลง โครงเรื่องหรือแก่นเรื่อง หรือเสนอปรัชญาความคิดเป็นพิเศษแต่อย่างใด อย่างเช่น นางสุวรรณมาลีและนางละเวงทำศึกเพื่อชิงพระอภัย แต่การต่อสู้กันไม่มีจุดมุ่งหมายเพื่อเสนอปรัชญาของการต่อสู้ระหว่างความดีและความชั่วเหมือนเช่นการต่อสู้ของพระรามและทศกัณฐ์เพื่อชิงนางสีดา ตัวละครหญิงทั้งสองต่างมีบุคลิก ลักษณะนิสัยไม่แตกต่างกันเลย ไม่ว่าจะในด้านรูปร่างความงาม ความเป็นภรรยาตามอุดมคติ ความรู้ความสามารถในการรบ ความเป็นผู้นำการเป็นนักรบที่กล้าหาญ ตลอดจนคุณสมบัติสำคัญคือ ความมีคุณธรรม เมื่อหย่าศึก นางละเวงต้อนรับขับสู้ปรนเปรอฝ่ายเมืองผลึกที่เคยเป็นข้าศึกอย่างเต็มที่ แม้แต่โครตเพชรหลักเมืองก็มอบให้สาวคนธ เมื่อมังคลาโอรสของนางละเวงก่อศึกอีกครั้งโดยจับตัวนางสุวรรณมาลีและราชธิดาไป นางละเวงเป็นตัวแทนตัวดีทำศึกกับโอรสของตนเองเพื่อช่วยเหลือนางสุวรรณมาลีให้ปลอดภัย ในวรรณคดีเรื่อง

อื่น ๆ ก็มีลักษณะท่านองเดียวกัน เช่น ลาวทองและวันทองมีบททะเลาะหึงหวงประจันหน้ากันเพียงครั้งเดียวก็ไม่มีบทเกี่ยวข้องกับอีก และภายหลังก็มีความเห็นใจเข้าใจกันอย่างดี วิมาลาและตะเพาแก้วตะเพาทองหึงหวงคำทอศบตีกันแล้วจบปัญหาเมื่อวิมาลากลับไปเป็นจระเข้ลงไปอยู่ในถ้ำได้น้ำค้างเดิม การที่ไกรทองเบื่อหน่ายเมียมนุษย์ลงมาอยู่กับนางวิมาลาจึงเป็นการแสดงว่านางมีคุณสมบัติผูกใจสามีได้ดีกว่าตะเพาแก้วตะเพาทองเสียด้วยซ้ำ บุษบาและจินตะหรา ไม่ได้เป็นปฏิปักษ์กันโดยตรง การแง่งอนของจินตะหราและบุษบาเป็นเพราะเคื่องอิเหนา มิใช่เพราะโกรธแค้นพยาบาทกันเอง พระนางลักษณาเวศซึ่งเป็นชายาคณแรกของพระลอ มีบทบาทน้อยกว่าพระนางบุญเหลือผู้เป็นพระมารดาเสียอีก พระนางบุญเหลือกระทำทุกวิถีทางเพื่อยุยุดพระลอให้หลุดพ้นอำนาจเวทมนตร์คาถาของฝ่ายพระเพื่อนพระแพง แต่หากพิจารณาจริง ๆ แล้ว คู่ต่อสู้ที่แท้จริงคือแรงปรารถนาจากความใคร่ของพระลอนั่นเอง ดังนั้น ความขัดแย้งจากความหึงหวงจึงไม่ได้แยกตัวละครหญิงทั้งสองให้เป็นคู่ตรงกันข้ามโดยเด็ดขาด แต่ความขัดแย้งทำให้เรื่องมีรสชาติตามรสนิยมทางวรรณศิลป์ของไทย ที่พอใจเรื่องรักโศก หึงหวง ฯลฯ ความจริงหากพิจารณาจากคุณสมบัติมาตรฐานของตัวละครหญิง ตัวละครเหล่านี้จะมีลักษณะเป็นตัวละครแบบฉบับ < Type Character > ที่ไม่น่าสนใจ แต่เหตุที่ตัวละครเหล่านี้ไม่จืดชืด ไร้ชีวิตชีวา ก็เพราะได้แสดงอารมณ์ความรู้สึกต่าง ๆ อย่างเช่น ความหึงหวง ก็เป็นการแสดงอารมณ์ของบดชน เพราะผู้หญิงยอมปรารถนาเป็นเจ้าของสามีแต่เพียงผู้เดียว คำสอนที่ห้ามไม่ให้ผู้หญิงหึงหวงจึงเป็นคำสอนที่ผิดธรรมชาติ ความขัดแย้งของตัวละครหญิงในโครงเรื่องแบบนี้จึงมิใช่การปะทะกันทางความคิดแต่เป็นการปะทะกันทางอารมณ์ ตัวละครหญิงได้ถ่ายทอดอารมณ์ความรู้สึกส่วนลึกด้วยวาจาที่เชือดเฉือนคมคาย แสดงพลังของภาษาที่สื่อสารทั้งความนึกคิดและความรู้สึก การสร้างความขัดแย้งของตัวละครหญิงจึงเป็นการสร้างสุนทรีย์รสของวรรณคดี ดังจะกล่าวถึงรายละเอียดในบทที่ ๕ ดังนั้น เราจะเห็นได้ว่าในวรรณคดีไทย ไม่มีตัวละครหญิงที่เป็นฝ่ายปฏิบัติโดยแท้จริง การมีบทเป็นคู่ตรงข้ามก็เพื่อเป็นช่องทางในการแสดงปฏิกิริยาทางอารมณ์มากกว่าจุดประสงค์อื่น นอกจากนี้ ผู้แต่งไม่ได้ทำหน้าที่เป็นผู้ตัดสินตัวละครทางด้านจริยธรรม และการไม่ตัดสินทางด้านจริยธรรมเช่นนี้เป็นการชี้ให้เห็นว่าเราไม่อาจประเมินการกระทำของมนุษย์ด้วยมุมมองเพียงด้านเดียว การสร้างตัวละครในลักษณะเช่นนี้จึงเป็นการสร้างวรรณคดีอย่างมีคุณค่าในเชิงสร้างสรรค์ยิ่งขึ้น

ในวรรณคดีนิทานและการแสดงหลายเรื่อง ผู้แต่งกำหนดบทบาทสำคัญแก่ตัวละครหญิงที่ไม่ใช่ "นางเอก" ของเรื่อง ทำให้โครงเรื่องและแก่นเรื่องประสานกันอย่างมีเอกภาพ อย่างเช่นบทบาทของนางวาลี หญิงอับลักษณ์แต่มีวิชา ทำให้แก่นเรื่องของนิทานคากลอนเรื่อง พระอภัยมณี ทักย่องผู้มีปัญญาและให้ความสำคัญกับวิชาความรู้ชัดเจนขึ้น ในรายยาวมหาเวสสันดรชาดก นางอมิตดาเป็นตัวละครที่มีความสำคัญต่อการดำเนินเรื่องไม่น้อย เพราะนางเป็นแรงจูงใจสำคัญที่สุดที่ทำให้ชกเดินทางไปขอสงกุมารมาเป็นข้ารับใช้ นางอมิตดาเป็นลูกทักตัญญูต่อพ่อแม่ นางจึงยอมเป็นเมียชกเพื่อชดใช้หนี้ เมื่อเป็นเมียแล้วนางก็นับว่าเป็นศรีภรรยาตามอุดมคติ คือทำงานทุกอย่างสารพัดเพื่อรับใช้ชกสามแม่คราวพ่อ ดังที่ผู้แต่งพรรณนาว่า

ไม่คิดว่าตัวเป็นสาว ได้หัวแก่แล้วก็เป็นเมียทาส คิดว่าทุกข์ของพ่อแม่ กรรมแล้วก็ตามกรรม สมนาม ปฏิษุณฺณ เป็นต้นว่าหาหุงต้มตักตักค่าเข้าไม่ขวยเป็นละอายเพื่อน เวลาเข้าเจ้าก็ทำ เวลาค่าเจ้าก็ไม่ให้เดือน ทั้งการเรือนเจ้าก็มีให้ว่า หุงพันเจ้าก็หุงพันผกเจ้าก็หา ผ้าปฏิบัติเต่าชราทุกเวลากาล นนฺนล

ความดีนี้ทำให้ภรรยาพราหมณ์คนอื่น ๆ ริษยา ค่อนว่าให้เจ็บใจ นางอมิตดาโกรธที่ถกเขี่ยหยันจึงบอกชกว่าจะไม่ตเลกกิจการบ้านเรือนเหมือนก่อนเก่า ความรักเมียสาวทำให้ชกปลอบนางว่าจะเป็นผู้ปรนนิบัติดูแลนางเอง อมิตดาไม่ยอมเพราะผิดจารีตประเพณีที่ผู้จะรับใช้เมีย นางจึงขอให้ไปหาคนรับใช้มาแทน ดังนางกล่าวว่า

เออเออแม่นเป็นกระไรกระนั้นหน้าท่านพราหมณ์เอ๋ย อันญาติกาของข้านี้ไม่เคยเลยที่ถึงเช่นนั้น ตัวเป็นภรรยาท่านหรือจะหันใช้สามมีท่านเล่นต่างทาส กระทำให้ผิดบุรุษราชฎ์แต่ก่อนเก่า ถ้าแม่นว่าออเสารักเราจะอยู่ไปด้วยกัน จงผ่อนผันชวนขวยหาข้าหญิงชายมาให้กใช้ นั้นแหละจึงจะอยู่ไปด้วยกันได้ไม่ฟุ้งเฟื่อง ถ้าหาไม่ก็จะแค้นเคืองขัดใจกันนั้นจริง ๆ

ด้วยความรักนางอมิตดา ชกจึงยอมลาบากกายเดินทางไปทูลขอสงกุมาร ดังนั้นนางอมิตดาจึงมีบทบาทสำคัญที่ทำให้การกระทำทรทานบารมีขององค์พระเวสสันดรเป็นไป

อย่างมีเหตุผล

อาจสรุปได้ว่า การสร้างตัวละครหญิงในวรรณคดีนิทานและการแสดงได้รับอิทธิพลมาจากมาตรฐานอุดมคติของตัวละครหญิงในวรรณคดีคำสอนนั่นเอง เมื่อพิจารณาการสร้างตัวละครหญิงจากพื้นฐานนี้ จึงแบ่งตัวละครได้เป็น ๒ ประเภท คือ แบบที่มีลักษณะเด่นตามแบบอุดมคติ กับแบบที่มีลักษณะเด่นไม่เป็นไปตามแบบอุดมคติ ซึ่งประเภทหลังอาจมีลักษณะบางอย่างขัดแย้งกับลักษณะแบบอุดมคติ หรืออาจจะมีคุณสมบัติเพิ่มเติมหรือลดจากมาตรฐานเดิม ซึ่งหมายความว่า ในตัวละครหญิงอาจมีลักษณะทั้งที่เป็นไปตามแบบอุดมคติ และลักษณะที่ไม่เป็นไปตามแบบอุดมคติรวมอยู่ในตัวละครตัวเดียวกันก็ได้ ซึ่งจะทำให้ตัวละครมีความซับซ้อนมากขึ้น อย่างไรก็ตาม ไม่ว่าจะ เป็นตัวละครแบบใดน่าสังเกตว่า ผู้แต่งมักจะรักษาคุณลักษณะเชิงอุดมคติของตัวละครหญิงไว้เสมอ ซึ่งนับเป็นการสืบทอดคุณสมบัติของผู้หญิงตามอุดมคติของสังคมไทยให้คงอยู่ นอกจากนี้ ตัวละครหญิงทั้งประเภทที่มีลักษณะเด่นตามแบบอุดมคติ และประเภทที่มีลักษณะเด่นไม่เป็นไปตามแบบอุดมคติ สามารถตรึงใจผู้เสพรณคดีได้ยาวนานด้วยบุคลิกซับซ้อนทางอารมณ์ มากกว่าคุณสมบัติด้านความงามหรือความประพฤติ ดังเช่น นางวันทอง พระเพื่อนพระแพงเป็นตัวละครหญิงที่มีลักษณะเด่นตามแบบอุดมคติ แต่ลักษณะดังกล่าวยังไม่เป็นจุดเด่นเท่ากับความซับซ้อนในด้านบุคลิกและอารมณ์ ซึ่งทำให้ตัวละครมีพัฒนาการทางด้านอุปนิสัยและพฤติกรรมตามประสบการณ์ที่เกิดขึ้นในชีวิตของตน การที่ทิวให้ความสนใจและความเข้าใจในความละเอียดอ่อนของอารมณ์และจิตใจของผู้หญิง ทำให้ตัวละครหญิงมีบุคลิกสมจริง มีความสมดุลและกลมกลืนตามลักษณะอันเป็นธรรมชาติของมนุษย์ปุถุชน

นอกจากนี้ การที่เรื่องชิงรักหักสวาทเป็นเรื่องราวที่เร้าความสนใจและมีรสชาติเป็นเพราะกลวิธีการสร้างตัวละครหญิงที่เป็นคู่ขัดแย้งใหม่ลักษณะร่วมกันทั้งในด้านจุดเด่นและจุดบกพร่องซึ่งทำให้ตัวละครมีลักษณะสมจริง ตัวละครหญิงทั้งสองฝ่ายต่างเป็นตัวแทนของการแสดงปฏิกิริยาทางอารมณ์ และธรรมชาติของความเป็นมนุษย์ ความขัดแย้งของตัวละครหญิงจึงเร้าความรู้สึกของผู้เสพรณคดีให้ร่วมเห็นใจและเข้าใจตัวละครยิ่งขึ้น

ตัวละครหญิงมีความสำคัญและมีความสัมพันธ์กับโครงเรื่องของวรรณคดีนิทานและ

การแสดง เช่นเดียวกับนิราศและวรรณคดีคำสอนที่กล่าวมาแล้ว ตัวละครหญิงมักจะเป็นต้นเหตุของปัญหาขัดแย้งในโครงเรื่องแบบรักซ้อนหรือแบบรักสามเส้า การชิงรักหักสวาทเป็นรสชาติเด่น สร้างสุนทรีย์ทางอารมณ์แก่ผู้เสพวรรณคดี โครงเรื่องเช่นนี้จึงมีอิทธิพลสืบเนื่องในวรรณกรรมไทยปัจจุบัน

เนื่องจากวรรณคดีไทยมีแก่นเรื่องแสดงความทุกข์อันเกิดจากกิเลสของมนุษย์ ดังมีผู้กล่าวว่า วรรณคดีไทยมักแสดงเรื่องราวของมนุษย์ในฐานะเป็นเบญจขันธ์ประกอบด้วยกิเลส ด้วยตัณหา ^{๒๕} ดังนั้นความทุกข์ของตัวละครจึงเกิดจากกิเลสตัณหาที่ตนเองหรือผู้อื่นก่อขึ้น ตัวละครยอมรับว่าเป็นเรื่องของ "กรรม" พื้นฐานความคิดของกวีไทยในการกำหนดชีวิตตัวละครมาจากพุทธปรัชญา จึงมีผู้กล่าวว่า

...อะไรเป็นพื้นฐานอยู่ในจิตใจของกวีหรือผู้ประพันธ์วรรณคดีดังกล่าวนั้น ในความเห็นของข้าพเจ้า กวีเหล่านั้นมีปรัชญาชีวิตเป็นแบบเดียวกัน ท่านยึดพระรัตนตรัยเป็นสรณะ ท่านเชื่อบุญเชื่อบาป เชื่อว่าคนเรามีกรรมมีวิบาก (ผลของกรรม) การใช้ผลของกรรมอาจใช้ในชาตินี้ หรือภายในช่วงชีวิตที่เห็นเป็นตัวเรา ๆ เขา ๆ อยู่ใน และอาจจะต้องใช้ในชาติหน้า หรือมีกรรมบางอย่างที่ได้กระทำไว้ในบุพชาติที่มารับวิบากในปัจจุบัน ^{๒๖}

ตัวละครหญิงจึงแบกรับความทุกข์และความผันผวนของชีวิตไม่แพ้ตัวละครชาย การเผชิญกับความทุกข์อย่างกล้าหาญและอดทน เป็นสิ่งที่เน้นศักยภาพของความเป็นหญิงและแสดงความยิ่งใหญ่ที่แฝงอยู่ในตัวมนุษย์ โดยไม่มีข้อจำกัดทางเพศ ตัวละครหญิงจึงเป็นส่วนสำคัญส่วนหนึ่งที่สร้างสรรค์สภาพและความเป็นอมตะให้แก่วรรณคดี

^{๒๕} ม.ล.บุญเหลือ เทพยสุวรรณ, วรรณคดี : วรรณไวทยาการ, (พระนคร: โครงการตำราฯ สมาคมสังคมนิยมแห่งประเทศไทย, ๒๕๑๔), หน้า ๖๔.

^{๒๖} เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.